

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**PROBLEMLİ KREDİTLƏR PORTFELİNİN SƏMƏRƏLİ
İDARƏ EDİLMƏSİNİN BANKIN DAYANIQLILIĞINA
TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ**

İxtisas: 5301.01 - Daxili fiskal siyasət və dövlət maliyyəsi

Elm sahəsi: 53 – İqtisad elmləri

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: **Arzu Xasay qızı Allahverdiyeva**

Elmi rəhbər: iqtisad elmlər doktoru, professor
Elnur Məhəmməd oğlu Sadıqov

BAKİ - 2021

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	3
------------	---

I FƏSİL. PROBLEMLİ KREDİTLƏR PORTFELİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN BANKIN DAYANIQLILIĞINA TƏSİRİNİN NƏZƏRİ - METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1.Problemlı kreditlər portfelinin bankın dayanıqlılığına təsirinin nəzəri aspektləri.....	11
1.2.Banklarda problemlı kreditlər portfelinin idarə edilməsinin zəruriliyi.....	23
1.3.Problemlı kreditlər portfelinin idarə edilməsinin iqtisadi əsasları.....	31

II FƏSİL. MÜASİR DÖVRDƏ PROBLEMLİ KREDİTLƏR PORTFELİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN TƏHLİLİ

2.1. Müasir şəraitdə bankın dayanıqlılığına təsir göstərən amillərin təhlili.....	47
2.2.Müasir dövrdə banklarda problemlı kreditlər portfelinin vəziyyəti.....	60
2.3. Banklarda problemlı kreditlərin artmasına təsir göstərən amillərin təhlili.....	71

III FƏSİL. PROBLEMLİ KREDİTLƏR PORTFELİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1.Problemlı kreditlərin azaldılması üçün həyata keçirilən tədbirlərin əsas istiqamətləri....	81
3.2. Bankların dayanıqlılığının tənzimlənməsində problemlı kreditlər portfelinin idarə edilməsinin səmərəliliyinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	91
3.3. Problemlı kreditlər portfelinin idarə edilməsi sahəsində mövcud beynəlxalq təcrübənin respublikamızda tətbiqi xüsusiyyətləri.....	113

Nəticə.....	123
-------------	-----

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı.....	128
--	-----

Əlavələr.....	138
---------------	-----

Giriş

Mövzunun aktuallığı: Məlumdur ki, müasir iqtisadi inkişafın konturlarını banklar olmadan təsəvvür etmək belə çətinidir. Banklar hər hansı bir şəxsin sərəncamında olan izafi vəsaitləri ehtiyacı olan tamamilə başqa bir şəxsin investisiyasına çevirir. **Banklardan** kənarda mürəkkəb bir proses kimi görünən bu münasibət banklar vasitəsi ilə adi kredit və depozit əməliyyatlarına çevrilir, müddətlər isə dəfələrlə qısalır. Həm də nəzərə alsaq ki, bu müasir bank sisteminin həyata keçirdiyi işlərin yalnız bir hissəsidir, onda onların nə qədər mürəkkəb münasibətlər sisteminin daxilində olduğunu təsəvvür edə bilərik. Təsadüfi deyildir ki, dünya iqtisadiyyatında böyük itkilərə səbəb olan “2008 dünya maliyyə böhranı”nın ilkin əlamətləri özünü bank sistemində biruzə verməyə başlamışdır. Əsasən başlanğıcını aparıcı dünya dövlətlərinin siyasi münasibətlərindəki problemlərdən götürən və 2014-cü ilin sonlarından etibarən formalaşan növbəti qlobal iqtisadi böhran da bank sistemindən başlayaraq öz mənfi təsirlərini göstərməyə başlamışdır. Dünya neft bazarında baş vermiş bu neqativ şoklar Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün də təsirsiz ötüşməmişdir. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının strateji valyuta ehtiyatlarının bir neçə dəfə azalmasına səbəb olan bu böhran ölkənin banklarının valyuta mövqelərini sarsıtmış, onların kredit portfellerini acınacaqlı vəziyyətə salmışdır. Azərbaycanın banklarının belə dərin problemlərlə qarşılaşmasının əsas səbəbi isə onların maliyyə dayanıqlığının zəif olması və risk qarşılıyıcı menecment sisteminin qeyri-adekvat olması ilə izah olunmalıdır. Bu baxımdan Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bankların maliyyə dayanıqlığı indikatorlarının təhlili çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki məhz bu göstəricilər konkret bank üzrə maliyyə fəaliyyətinin istiqamətini müəyyən etməyə və onun bu fəaliyyətinin nəticələrini qabaqcadan qismən də olsa, proqnozlaşdırmağa kömək edə bilər. Qeyd edək ki, bankların maliyyə dayanıqlığı onların problemli kreditlər portfelinin həcmi ilə birbaşa əlaqəlidir. Daha dəqiq desək, problemli kreditlər portfelinin “şişməsi” bankın kredit portfelinin, dolayısı ilə isə onun aktivlərinin keyfiyyətini aşağı salır və digər maliyyə göstəricilərinin pisləşməsinə səbəb olur ki, bu son nəticədə bankın maliyyə

dayanıqlığının zəifləməsinə səbəb olur. Digər tərəfdən nəzərə almaq lazımdır ki, kreditlərdən gələn gəlirlər bankların ümumi gəlirlərində böyük paya malikdir. Bəzi Azərbaycan banklarında faiz gəlirləri onların ümumi gəlirlərinin 2/3 və daha çox hissəsini əhatə edir. Belə olan halda problemli kreditlərin həcmnin yüksəlməsi bankın mənfəətlilik və diversifikasiya kimi vacib parametrlərinin də pisləşməsinə səbəb olur. Məhz bu problemlər bank risklərinin idarə olunmasını, xüsusilə də kredit risklərinin təhlilinin dərinləşdirilməsinin vacibliyini ifadə etmiş olur. Bütün bu qeyd olunanları nəzərə alsaq, fikrimizcə dissertasiya işinin mövzusunun yüksək aktuallığa malik olduğunu söyləyə və bank sektorunun tədqiqində maliyyə dayanıqlığı, problemli kreditlər və risk menecment üçbucağının prioritet olduğunu qeyd edə bilərik.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi: Tədqiqat işinin mövzusunun əhatə etdiyi məsələlər bir çox iqtisadçı alimlər tərəfindən tədqiq edilmişdir. Azərbaycanlı alim i.e.d. D. Bağirovun müəllifi olduğu “Maliyyə” və “Корпоративные финансы” adlı kitablarda maliyyə-bank sisteminin ümumi nəzəri problemləri geniş şəkildə şərh olunmuşdur [10], [32]. Bundan başqa bankların Azərbaycan iqtisadiyyatındakı rolu və əhəmiyyəti barədə i.e.d. E. Sadıqovun bir sıra elmi araşdırmaları da xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Onun “Azərbaycanın maliyyə bazarlarının inkişafında bankların rolu” [39], “Azərbaycanda xarici bankların beynəlxalq fəaliyyəti” [40], “Azərbaycan kredit bazarı və onun iqtisadiyyatda rolu” [41], “Müasir dövrdə valyuta bazarı və valyuta əməliyyatları” [42] və s. mövzularda yazdığı elmi əsərlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın maliyyə-kredit sistemi və bu sahənin problemləri ilə əlaqədar i.e.d. professor Z.F.Məmmədovun da çoxlu sayda elmi-tədqiqat işləri vardır. Xüsusilə, Z.F.Məmmədovun “Qlobal bank böhranı və dövlət idarəetmə sistemində antiböhran siyasəti” [23], [24, səh.232], “Azərbaycan Mərkəzi Bankının fəaliyyəti” [36] və s. bir çox digər mövzular üzrə tədqiqatlarını qeyd etmək olar. Azərbaycan bank sistemində kredit risklərinin, ümumiyyətlə isə risklərin təhlili sahəsində aparılan tədqiqatçıların işləri ilə tanışlıq faydalı olardı. Azərbaycanın maliyyə sistemində risklərin nəzəri məsələləri ilə əlaqədar i.e.d. Xan Hüseyin Kazımlı və İbrahim Quliyev [22] birgə müəllifləri olduğu “İqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi” adlı kitabda maliyyə sisteminin dayanıqlığı baxımından risklərin təhlili üzrə nəzəri müddəalar və

təhlil metodları müzakirə olunmuşdur. Bundan başqa Azərbaycanın banklarının maliyyə dayanıqlığı ilə birbaşa bağlı olan xüsusi risk istiqamətli bir sıra tədqiqatlar da aparılmışdır. Belə ki, Azərbaycan bank sistemində risklərin təhlilinə X. Həsənlinin [18], C.Abbasovun [1], Tural Həsənovun [19], A.Zülfüqarovun, L.Yusifzadənin, A.Məmmədovanın [27] tədqiqat işlərində rast gəlinmişdir.

Azərbaycanın maliyyə sektorunun təhlili istiqamətində Asiya İnkişaf bankının eksperti Jurgen F. Conrad [71] tədqiqat işləri aparmışdır. Onun “Azerbaijan: Financial Sector Assessment” adlı tədqiqat işində Azərbaycanın maliyyə sistemi üzrə müəyyən ümumiləşmələr aparılmış, Azərbaycanın cari maliyyə vəziyyəti digər post-sovet ölkələri ilə müqayisə edilmiş və banklar üzrə ayrı-ayrılıqda maliyyə dayanıqlığı göstəriciləri təhlil olunmuşdur. Bundan başqa Evren Bölgün, Hasan Candan, Dr. Alper Özün, Белобородов В.В., Н.Е.Егорова, А.М.Смυлов, Altman E., Alfred Hannig and Stefan Jansen, D.Besar, P.Booth, K.K.Chan, A.K.L Milne, J.Pickles kimi xarici iqtisadçıların elmi əsərlərində də banklarda kredit risklərinin qiymətləndirilməsi məsələləri öz əksini tapmışdır.

Qeyd olunmuş elmi əsərlərin təhlili göstərir ki, bu tədqiqatlarda risklərin təhlili üzrə nəzəri müddəalar ümumiləşdirilsə də, kredit risklərinin problemli kreditlərin səviyyəsinə təsiri, problemli kreditlərin bank sisteminin dayanıqlılığına təsiri kimi məsələlərin həlli yolları araşdırılmamışdır. Məlumdur ki, banklarda kredit risklərinin təhlili problemli kreditlər portfelinin həcmi ilə sıx əlaqədədir. Bu mənada məhz təqdim olunmuş dissertasiya işi bu boşluğu doldurmağa yönəldilmiş bir elmi əsər kimi qiymətləndirilə bilər.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri:

Dissertasiya işinin əsas məqsədi Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bankların maliyyə dayanıqlığının təhlili və tədqiqi, həmçinin bankların maliyyə dayanıqlığının əhəmiyyətli şəkildə həssas olduğu problemli kreditlər portfelinin həcmində müxtəlif makroiqtisadi faktorların, həmçinin xarici şokların təsirlərinin qiymətləndirilməsindən ibarətdir.

Bununla əlaqədar olaraq dissertasiya işində qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün aşağıdakı əsas vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Azərbaycanda fəaliyyət göstərən banklarda problemli kreditlər portfelinin müasir vəziyyətinin təhlili və onun bir neçə sistem əhəmiyyətli banklar üzrə müqayisəsinin aparılması.

- Sistem əhəmiyyətli bankların maliyyə hesabatlarının təhlil olunması və problemli kreditlərin bu banklarda mövcud olan paylarının hesablanması.

- Azərbaycan manatının məzənnəsinin problemli kreditlərin payına təsirinin araşdırılması, onlar arasında reqresiya əlaqəsinin qiymətləndirilməsi, bunun üçün müxtəlif statistik qiymətləndirmə üsullarının tətbiqi və eyni zamanda fundamental ekonometrik modellərin qiymətləndirilməsi.

- Banklarda problemli kreditlərin dinamikası ilə Azərbaycanın neft gəlirləri arasında hər hansı əlaqənin olmasının tədqiqi, neft gəlirləri ilə ölkə banklarında mövcud olan problemli kreditlər portfeli arasında korelyasiya təhlilinin aparılması və korelyasiya əmsalının hesablanması.

- Banklar üzrə bir sıra maliyyə göstəricilərinin toplanması, onların ilkin statistik emalı və müvafiq maliyyə dayanıqlılığı indikatorlarının hesablanması.

- Banklarda problemli kreditlər portfelinin həcmnin şişməsinin qarşısının alınması üçün həlledici rola malik olan kredit risklərinin proqnozlaşdırılmasının nəzəri-metodoloji əsaslarına və tələblərinə nə dərəcədə riayət olunmasının araşdırılması.

- Bankların maliyyə dayanıqlılığı və problemli kreditlərə dair Bazel şərtlərinin Azərbaycan bank sistemində tətbiqinin təhlili.

- Banklarda bazar risklərinin qiymətləndirilməsi üçün Riskə Məruz Dəyər modelinin işlənilib hazırlanması və nəticələrin əsasında ehtiyatların hesablanması.

- Kredit risklərinin baş verməsinin azaldılması istiqamətində tədbirlərin daha da gücləndirilməsi üçün Z kəmiyyəti modelinin quruluşunun təşkili.

Tədqiqat işinin obyekti: Banklarda problemli kreditlər portfelinin idarə edilməsi, ayrı-ayrı bankların maliyyə dayanıqlığının təhlili dissertasiya işinin əsas obyektləridir.

Tədqiqatın predmeti: Bankların maliyyə dayanıqlıq indikatorları, bazar riskləri və kredit risklərinin təhlilinin nəzəri və praktik aspektləri dissertasiya işinin tədqiqat predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsası: Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsaslarını

yerli və xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərinin əsərləri, AR Milli Məclisinin qəbul etdiyi qanun və qanunverici aktlar, AR Prezidentinin fərman və sərəncamları təşkil edir. Həmçinin Bazel sazişləri çərçivəsində xüsusi normativlər, o cümlədən Bazel Kapital Sazişləri və bu sazişlərin əsasında minimum kapital, maliyyə sabitliyinə dəstək sahəsində vahid beynəlxalq tələblər, Bazel I, II və III standartları adı altında banklar üçün fəaliyyət kriteriyaları, eyni zamanda korrelyasiya əmsalının hesablanması metodologiyası, ekonometrik təhlil üçün Ən Kiçik Kvadratlar Üsulunun tətbiqinin xüsusiyyətləri və zaman sıraları ilə ekonometrik analiz dissertasiya işinin nəzəri əhəmiyyətini xarakterizə edir.

Tədqiqat işinin hesablanması əsasən məntiqi ümumiləşdirmə, müqayisəli və sistemli təhlil, statistik qruplaşdırma, korrelyasiya, reqressiya və ekonometrik metodların tətbiq edilməsi ilə həyata keçirilmişdir.

Tədqiqat işinin informasiya bazası: Dissertasiya işində məlumat mənbəyi kimi Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının statistik bülletenlərindən, kommersiya banklarının kənar auditorlar tərəfindən təsdiq olunmuş illik maliyyə hesabatlarından, Azərbaycan Respublikasının banklar haqqında qanunundan və digər normativ sənədlərdən istifadə olunmuşdur. Ekonometrik qiymətləndirmələrin statistik göstəriciləri, bank sistemi üzrə cəmi problemlə kreditlərin həcmi və Azərbaycan manatının məzənnəsinin rəqəmləri Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının statistik bülletenlərindən əldə olunmuşdur(bax cədvəl 2.5). Qeyri-neft ÜDM-unun statistik göstəriciləri isə Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin internet sahifəsindən əldə olunmuşdur. Dissertasiya işinin əsas qayəsini təşkil edən bankların maliyyə dayanıqlığının təhlili üçün lazım olan statistik göstəriciləri isə bankların kənar auditorlar tərəfindən təsdiq olunmuş illik maliyyə hesabatlarından yığılmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Dissertasiya işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Müəyyən edildi ki, Azərbaycan manatının məzənnəsinin 1% yüksəlməsi ölkənin bank sistemində problemlə kreditlərin xüsusi çəkisinin 1.27% yüksəlməsinə səbəb olur. Daha dəqiq desək məzənnənin 1% artaraq, məsələn, 0.7800-dən 0.7878-ə yüksəlməsi

problemli kreditlərin xüsusi çəkisinin, məsələn, 0.5-dən 0.5064-ə ($0.5+0.5*1.27\%$) yüksəlməsinə səbəb olur.

- Əldə olunmuş nəticəyə görə qeyri-neft ÜDM-nun 1% artmasının problemli kreditlərin cəmi kreditlərdə payını 2.3% yüksəltdiyi müəyyən edilmişdir. Belə ki, qeyri-neft sektorunda ÜDM-un istehsalında iştirak edən həlqələr istehsalı artırmaq üçün kreditlərdən istifadə edirlər ki, bu da kreditlərin artım dinamikası ilə qeyri-neft ÜDM-un tendensiyası arasında eyni istiqamətli inkişafı şərtləndirir.

- İkinci bənddə əldə olunmuş nəticəyə əsasən qeyri-neft ÜDM-lə problemli kreditlərin cəmi kreditlərdəki payı arasında düz xətti əlaqənin olduğu aşkarlanmışdır. Problemli kreditlərin həcmi ilə qeyri-neft ÜDM arasında olan düz mütənasib əlaqə istehsal olunub satılmış məhsulun haqqının partnyorlar tərəfindən vaxtında ödənilməməsi ilə izah edilə bilər ki, bu da qeyd olunan partnyorların əksər hissəsinin neftin qiymətindəki neqativ şoklardan daha çox təsirləndiklərini göstərir.

- Müəyyən edildi ki, bankların kredit riskindən “sığortalanmaq” üçün Z-kəmiyyəti ekonometrik modelindən istifadə etmələri məqsədə müvafiqdir.

- Kredit risk modelinin qiymətləndirilməsi üçün banklara kredit götürmək üçün müraciət etmiş müəssisələrin maliyyə göstəriciləri əsasında bir sıra maliyyə əmsallarının hesablanması və bu əmsalların leverec, likvidlik, mənfəətlilik, coverage (örtülmə) və aktivlik kimi beş xüsusiyyət üzrə qruplaşdırmasının zəruriliyi əsaslandırılmışdır.

- Qeyd olunan beş xüsusiyyət üzrə maliyyə əmsalları qruplaşdırıldıqdan sonra Z-kəmiyyəti modelinin strukturuna (cədvəl 3.1-də verilmiş struktur) uyğun olaraq baza formalaşdırılmalıdır. Bu zaman bank kredit verdiyi və sonra müflis olmuş müəssisələr üçün Z kəmiyyətini 0 kimi (hansı ki, müflis olduqları üçün krediti geri ödəyə bilməmişlər və bankda problemli kreditlərin payının artmasına səbəb olmuşlar), aktiv müəssisələr üçün isə (hansı ki, krediti vaxtında ödəmişdirlər) 1 kimi kodlaşdırılmalıdır.

- Müəyyən edilmişdir ki, qiymətləndirilmiş modeldən istifadə etməklə kredit üçün müraciət etmiş müəssisənin növbəti dövrlərdə müflis olması qərar vermə zonalarından istifadə etməklə proqnozlaşdırılmalıdır.

- Hər bir bankda maliyyə dayanıqlığı indikatorlarından biri olan bazar riskləri üçün Riskə Məruz Dəyər təhlinin aparılmasının və baş verə biləcək bazar risklərinin təsirlərinin yumşaldılması məqsədi ilə müvafiq ehtiyatların yaradılmasının zəruriliyi əsaslandırılmışdır.

- RMD təhlilinin nəticəsində konkret olaraq hər bir bank üçün 2020-cı ilin sonu vəziyyətinə maliyyə dayanıqlılığının yüksəldilməsi baxımından yaradılmalı olan ehtiyatın məbləği müəyyənləşdirilmişdir ki, bu təklif əsasında banklar müvafiq ehtiyat fondu yarada bilər və baş verə biləcək mümkün bazar risklərinin təsirlərini asanlıqla aradan qaldıra bilərlər ki, bu da bankın maliyyə dayanıqlılığının, nəticə etibarilə isə bütün bank sisteminin maliyyə dayanıqlılığının yüksəlməsinə səbəb olar.

- Problemlə kreditlərin idarə edilməsi sahəsində beynəlxalq təcrübənin tədqiqi əsasında müəyyən edildi ki, Azərbaycanda kollektor agentliklərinin fəaliyyətinin tənzimlənməsi, həmçinin istehlak kreditləri ilə bağlı qanunlar hazırlanıb qəbul olunmalı, “kredit büroları” və “kredit-axtarış büroları” kimi ixtisaslaşmış informasiya agentliklərinin fəaliyyəti stimullaşdırılmalı, problemlə kreditlərin həll olunması sahəsində, bank xidmətləri bazarının inkişaf etdirilməsi üçün maliyyə ombudsmanı formalaşdırılaraq fəaliyyəti qanunla tənzimlənməlidir.

- Azərbaycanda kredit sığortası sahəsində də müəyyən dəyişikliklərə ehtiyac olduğu aşkarlandı. Müəyyən olundu ki, sığorta hadisəsi hesab edilə biləcək, borcun ödənilməsinə çətinləşdirə bilən səbəblərin siyahısını artırmaqla banklarda problemlə kreditlər portfelinin həcmi genişlənməsinin qarşısını almaq mümkündür.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti: Disertasiya işində verilmiş və əsaslandırılmış Z-kəmiyyəti modeli və bazar risklərinin qiymətləndirilməsində istifadə olunmuş VAR parametri, eyni zamanda kredit-depozit qəpi yavaşması analoji sahədə aparılan tədqiqat işlərinin nəzəri əsasları kimi baza rolunu oynaya bilər. Eyni zamanda dissertasiya işində aparılmış qiymətləndirmələrin nəzəri xüsusiyyətlərindən “Maliyyə risklərinin idarə edilməsi” fənninin tədrisində istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: Qiymətləndirilmiş müvafiq reqressiya modelinin tətbiqi ilə Azərbaycan manatının məzənnəsində və qeyri-neft ÜDM-un səviyyəsində baş verən dəyişmənin problemlə kreditlərin cəmi kreditlərdə payı

göstəricisində nəyə səbəb olduğunun müəyyən edilməsi, həmçinin bankda kredit riskinin qarşısının alınmasında istifadə oluna bilən Z-kəmiyyəti modelinin qiymətləndirilməsi xüsusiyyətləri və bu model üçün cədvəl 3.1-də verilmiş formada statistik məlumat bazasının yaradılması dissertasiya işinin praktik əhəmiyyəti kimi qiymətləndirilə bilər. Bundan başqa Azərbaycan bankları üçün kreditlər və depozitlər üzrə orta faiz dərəcəsi risk faktoru əsasında hesablanmış Riskə Məruz Dəyər bu banklarda müvafiq ehtiyatların yaradılmasına şərait yaradır ki, bu da bazar risklərinin baş verməsi şəraitində müvafiq banka yaradılmış ehtiyatlardan istifadə etməklə müflis olma təhlükəsindən xilas olmağa imkan yarada bilər. Məhz dissertasiya işinin yekununda qeyd olunan bu nəticələr kommersiya banklarında problemli kreditlərin səviyyəsinin aşağı salınmasında, bank sisteminin maliyyə dayanıqlılığının artırılmasında paraktiki baxımdan istifadə edilə bilər.

İşin aprobasiyası və nəticələrin tətbiqi: Dissertasiya işinin nəticələrini özündə ehtiva edən müvafiq elmi təkliflər bir sıra beynəlxalq və ölkə səviyyəli konfranslarda, o cümlədən Heydər Əliyev irsi və Azərbaycan Respublikasının davamlı inkişafı mövzusunda “Doktorant və dissertantların elmi-praktiki konfransı”nın materiallarında (Bakı, 2015), “Современные проблемы и тенденции развития экономики, управления и информатики в XXI веке” beynəlxalq konfransının materiallarında (Sankt Peterburq), həmçinin digər xarici və yerli elmi jurnallarda dərc olunmuşdur.

İşin elmi-paraktiki nəticələrinin tətbiqi imkanları barədə Muğanbank Açıq Səhmdar Cəmiyyətindən arayış verilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya giriş (15798 işarə), 3 fəsil (I fəsil - 66518 işarə, II fəsil – 59482 işarə, III fəsil – 74085 işarə), nəticə (9903 işarə), 135 adı əhatə edən istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın mətni 7 diaqram, 14 cədvəl və 1 sxem daxil olmaqla 140 səhifədə (225800 işarə) yazılmışdır.

I FƏSİL. PROBLEMLİ KREDİTLƏR PORTFELİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN BANKIN DAYANIQLILIĞINA TƏSİRİNİN NƏZƏRİ- METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Problemli kreditlər portfelinin bankın dayanıqlılığına təsirinin nəzəri aspektləri

Bankların dayanıqlılığını təmin etmədən ölkənin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi qeyri- mümkündür. Kommersiya bankları bazar iqtisadiyyatının inkişafını təmin edən əsas alətlərdən biridir. Müasir cəmiyyət bazar iqtisadi sisteminin inkişafında maraqlıdır. Buna görə də bu inkişafı kommersiya bank sisteminin yaradılması və təkmilləşdirilməsi yolu ilə təbliğ edir. Kommersiya bankları bazar iqtisadiyyatının inkişafına dəstək olur. Məsələn, kommersiya bankları sahibkarlara kredit ayırır və çalışır ki, bu kreditdən maksimum mənfəət əldə etsin, eləcə də sahibkar əldə etdiyi kreditdən səmərəli istifadə etməklə mənfəətini yüksəltməyə cəhd edir. Bazar iqtisadi sistemində sahibkarın mənfəəti istehsal edilən məhsulun və ya göstərilən xidmətin bazar qiyməti ilə məhdudlaşır [5,səh.114].

Bank fiziki və hüquqi şəxslərdən depozitlərin və ya digər qaytarılan vəsaitlərin cəlb edilməsi, öz adından və öz hesabına kreditlərin verilməsini, habelə müştərilərin tapşırığı ilə hesablaşma- kassa əməliyyatlarını məcmu halda həyata keçirən hüquqi şəxsdir [12, səh.1]. Kommersiya bankları tərəfindən likvid ehtiyatları və məcmu kapitalı daima Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi səviyyədə saxlanılmalı, öz öhdəliklərini yerinə yetirib, fəaliyyətinin nəzarətdə saxlanılması üçün mexanizmlər formalaşdırılmalı və tətbiq edilməli, zərərin yaranmasının qarşısını almaq üçün zəruri tədbirlər görülməli, mühasibat və digər sənədləri qanunvericiliyin tələblərinə uyğun şəkildə hazırlanmalı, zərərin əmələ gəlməsi riskini maksimum şəkildə azaltmaq məqsədi ilə aktivlərin diversifikasiyası (bölüşdürülməsini) təmin edilməli, fəaliyyətində yarana biləcək zərərin ödənilməsi üçün ehtiyatlar yaradılmalıdır. Nağd olmayan pulların yaradılması, depozitlərin qəbulu və kreditlərin müştərilərə təqdim

edilməsi kommersiya banklarının ən vacib funksiyalarındandır. Ümumiyyətlə, kommersiya bankları müştərilərə aşağıdakı əsas istiqamətlər üzrə xidmət göstərən vasitəçi təşkilatdır:

1. Kredit xidmətləri, bankların mənfəətinin əsas mənbəyi olmaqla bərabər, onların fəaliyyətinin başlıca risk mənbəyidir. Bu xidmətlər iki müxtəlif müştəri qrupuna göstərilir, birinci tərəf banka öz vəsaitlərini (bura depozitlərin cəlb olunması aid edilə bilər) etibar edir, yəni özü bankı maliyyələşdirir, digər tərəf, bankdan borc pul vəsaiti əldə etmək yolu ilə (bura bank tərəfindən müştərilərə təqdim edilmiş kreditlər aid edilə bilər) bankda kreditləşir;

2. Müştərilərə göstərilən xidmətlər, yəni hesablaşma-ödəniş və ya hesablaşma-kassa xidmətləri– özünün bütün müştərilərinə təqdim edilir. Buraya kassa xidmətlərinin göstərilməsi, çeklərin ödənilməsi, inkassasiyası, kommersiya vekselləri və hesablar üzrə cərimələrin alınması, köçürmələr üzrə tapşırıqların yerinə yetirilməsi aiddir.

3. Bankların fərdi müştərilərə göstərdikləri xidmətlər. Bura komissiya mükafatı aldıkları pullu xidmətlər, qiymətli kağızların saxlanması, deponentləşdirilmiş qiymətli kağızların cari idarə olunması, sənədlərin icarəyə verilməsi, birja tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi aid edilir.

Kreditlər kommersiya banklarının fəaliyyətində ən gəlirli əməliyyatlardan biridir. Kommersiya bankları iqtisadiyyatın kredit və pula olan ehtiyaclarını ödəyən bir təşkilat kimi kredit alqı- satqısını təşkil edərək, girovu saxlayan qurumdur. Maliyyə bazarında bir tərəfdə müvəqqəti istifadəsiz, tələbatdan artıq vəsaitə sahib olan, borc vermək və bundan da mənfəət əldə etmək, kapitalını daha da artırmaq istəyən tərəf, digər bir tərəfdə isə bu vəsaitə ehtiyacı olan, sərbəst vəsaitləri öz fəaliyyətinə cəlb edərək mənfəət əldə etmək istəyən ikinci tərəf mövcuddur. Kommersiya bankları isə bu iki tərəfi bir- birilə görüşdürən vasitəçi olaraq kreditlərin vaxtında qaytarılmasına zəmin olan etimadlı bir qurum kimi fəaliyyət göstərir [5, səh.114].

Kredit müasir iqtisadi sistemin əsas tərkib hissəsi olub, iqtisadi inkişafın elementi hesab olunur. İqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyini, istehsalın davamlı inkişafını təmin etmək üçün daima əlavə, müvəqqəti sərbəst pul vəsaitinə ehtiyac yaranır.

Kreditlər ölkədə iqtisadi aktivliyin yüksəldilməsində, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsində, işsizliyin azaldılmasında xüsusi rol oynayır. O, istehsalın hərəkətinin fasiləsizliyini təmin etməklə yanaşı, həmçinin onu daha da sürətləndirir. Kreditdən iri müəssisələrlə bərabər, kiçik müəssisələr, ticarət strukturları, dövlət, habelə əhali istifadə edir. Kredit latın sözü olmaqla, hərfi mənəsi ki cür tərcümə edilir. Kredit sözü birinci mənada “inanıram və etibar edirəm”, ikinci mənada isə “borc” kimi qəbul edilir. Kredit bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq qaytarılmaq, müəyyən müddətə (müddətin uzadılması hüququ ilə) və faizlər (komisyon haqlar) ödənilmək şərti ilə, təminatla və ya təminatsız müəyyən məbləğdə borc verilən pul vəsaitidir. [12, səh.2].

Bildiyimiz kimi müasir şəraitdə iqtisadi münasibətlərdə və təsərrüfat prosesində kreditin rolu əvəzəlməzdir. Bu formada iqtisadi dəstək olmasa nə əhali, nə müəssisələr, nə də ki, dövlət öz fəaliyyətini həyata keçirə bilməz. Kreditlərdən istifadə edilməsi nəticəsində kapital və resursların qarışması nəticəsində kardinal şəkildə yeni qiymət əmələ gəlir. Kredit fəaliyyətinin təqdimatı vacib konstruksional bank anlayışıdır, yaxud onun əlamətidir.

Kreditləri yerləşdirərkən bankın mövqeyi ikili məzmun daşıyır. Çünki kommersiya bankı kredit verərkən öz resursları ilə yanaşı, cəlb olunan vəsaitlərdən də istifadə edir. Dünya təcrübəsində kommersiya banklarının resurslarının çox hissəsini cəlb olunan vəsaitlər təşkil edir. Passiv əməliyyatların aparılması hesabına banklar hüquqi və fiziki şəxslərin müvəqqəti sərbəst qalan maliyyə resurslarını öz fəaliyyətinə cəlb etməklə əlavə mənfəət əldə etmək şansına malik olur. Kommersiya banklarının cəlb olunan vəsaitlərinin tərkibi aşağıdakı qruplardan təşkil olunmuşdur:

- Hüquqi, fiziki şəxslərin müddət qrupları üzrə əmanət və depozitləri;
- Hüquqi şəxslərin cari, hesablaşma, və sair hesablarındakı qalıqlar;
- Digər kommersiya banklarından alınan banklararası kreditlər və ya mərkəzi bankdan alınan kreditlər;
- Qeyri- investisiya əhəmiyyəti daşıyan qiymətli kağızların emissiyası (məsələn, depozit sertifikatları);
- istiqrazlar formasında uzunmüddətli borclar.

Banklar digər müəssisə və təşkilatların resurslarını da istifadə etdiyindən, kreditləri yerləşdirərkən elə etməlidir ki, müştərilər öz hesablarından vəsait götürərkən həmin vəsaitləri qaytarmağa imkanı olsun. Yəni ayrı- ayrı müəssisələr və fərdi borcalanlarla yanaşı, bank da müştərilərdən aldığı borcu dəqiq müəyyən edilmiş zamanda geri qaytarmalıdır. Bu, kommersiya banklarının bank sistemində nüfuzunu, dayanıqlılığını təmin edən əsas amildir.

Müvəqqəti sərbəst qalan pul vəsaitlərinin banklar tərəfindən cəlb edilməsi səmərəli xarakter daşıyır. Bu, şərait yaradır ki, resurslar “işləyən pullara” çevrilsin. Bank bu vəsaitləri yerləşdirdiyi zaman həm özü mənfəət əldə edir, həm də bazar iqtisadi sisteminin digər iştirakçılarının məqsədlərini qoruyaraq onların vəsaitlərinin səmərəli istifadəsinə imkan yaradır.

Kreditin mahiyyətini açıqlamaqda kredit prinsipləri əhəmiyyətli yer tutur. Kredit prinsiplərinə riayət edilməsi bank üçün xüsusilə vacibdir. Kreditin aşağıdakı prinsipləri mövcuddur [119]:

- Qaytarılma müddəti;
- Ödəncilik;
- Differensiallıq;
- Təminatlılıq.

Qaytarılma müddəti- bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, kredit əvvəlcədən ciddi şəkildə müəyyən olunmuş zamanda geri qaytarılmalıdır. Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərində bu prinsipə xüsusi fikir verilməlidir. Bu prinsipin əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Əvvəla ona görə ki, pul vəsaitlərinin ictimai təkrar istehsalının normal təminatı və buna uyğun olaraq onun həcmi və inkişaf sürəti bu prinsipin qorunmasından asılıdır. İkincisi, bu prinsipin qorunması kommersiya banklarının likvidliyinin təminatı üçün vacibdir. Üçüncüsü isə hər bir borcalan bu prinsipi qoruyarsa, kreditordan yeni kreditlər almaq imkanı əldə etmiş olar, həmçinin qaytara bilmədiyi kreditlər üçün əlavə yüksək faizlər ödəməz. Kreditin müddəti bank tərəfindən kreditləşmə normativlərinə uyğun olaraq müəyyən edilməklə, kreditləşən məhsulların dövriyyə müddətindən asılı olur və xərclərin ödənilməsinə uyğun həyata keçirilir.

Təminatlılıq prinsipi- banklar bu prinsipə etibar edərək, yəni borcalanların pul vəsaitlərini vaxtında geri qaytaracağına inanmaqla, öz kredit portfelini genişləndirirlər. Banklar təminatlılıq prinsipinə əsasən kreditlərin nə zaman qaytarılacağını qabaqcadan bilir, buna görə də müştərilərdən cəlb etdikləri pul vəsaitlərini öz əməliyyatlarında tam əminliklə istifadə edir, müştərilərə lazım olduqda isə onların vəsaitlərini gecikdirmədən geri qaytara bilirlər.

Kreditin ödəncilik prinsipinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hər borcalan müvəqqəti götürdüyü pul vəsaitlərinə görə kreditora müəyyən əlavə vəsait ödəməlidir ki, bu da özünü təyin olunmuş faizdə göstərir. Kreditin satış qiyməti kreditə görə ödənilən faizdir. Kreditlərin faiz dərəcəsinin müəyyən edilməsinə bir sıra amillər təsir edir ki, bunlar da aşağıdakılardır :

- Mərkəzi Bank tərəfindən kommersiya banklarına təqdim edilmiş kreditlərə görə baza faiz dərəcələri;
- Banklararası kreditlərə görə faiz dərəcələri;
- Depozitlərə görə kommersiya banklarının müştərilərə ödədiyi faiz dərəcəsi;
- Kredit təşkilatının növü;
- Kreditin formaları;
- Kreditləşmənin müddəti;
- Kreditin məbləği;
- Kreditə olan tələb;
- Risklərin səviyyəsi;
- Bank resurslarının quruluşu;
- Kreditlərin istifadə məqsədi;
- Kreditin təminat dərəcəsi (əgər kreditin təminatı aşağıdırsa, faiz dərəcəsi yüksək olur);
- Ölkədəki pul tədavülünün sabitliyi, inflyasiyanın mövcud səviyyəsi və s.

Faiz dərəcəsi kreditə olan tələb və təklifdən asılı olub, gəlir və xərclərlə, yığım və investisiyaların həcmi ilə müəyyənləşir. Bu prinsip həm borcalanlara, həm də banklara stimullaşdırıcı təsir göstərir. Kreditor üçün ödəncilik prinsipi mənfəət əldə etmək üçün təminat verir.

Kreditin differensiallıq prinsipinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hər kredit istəyən müştəri kreditlə təmin edilməməlidir. Kredit yalnız onu tam zamanında qaytara bilən təsərrüfat subyektlərinə verilir. Deməli, differensiallıq kredit qabiliyyətinin göstəricisinə, yəni borcalanın maliyyə vəziyyətinin səviyyəsinə, krediti vaxtında geri qaytarmağa ümid verən hüquqi və fiziki şəxslərə əsaslanmalıdır. Borcalanların bu xüsusiyyətləri onun cari və gələcək rentabellik səviyyəsinə, krediti əldə etməyə hazırlaşan hüquqi şəxslərin balansının likvidliyinin təhlilinə əsasən müəyyənləşir. Bu prinsipə uyğun olaraq kreditor kredit münasibətlərinə girmək üçün ilk növbədə özünün təsərrüfat fəaliyyəti və kredit ödəmə qabiliyyəti ilə tanış olduğu daimi müştərilərə üstünlük verir. Diferensiallıq kreditləşmənin ən mühüm prinsiplərindəndir. Diferensiallıq, bankın öz müştərilərinə fərqli yanaşması deməkdir. Buna görə də diferensial münasibət müştərinin kreditvermə qabiliyyəti göstəricilərinə əsasən həyata keçirilməlidir. Kreditvermə qabiliyyəti borcalanın krediti müəyyənləşdirilmiş müddətə qaytarma qabiliyyətini ifadə edən maliyyə vəziyyətidir.

Deməli, belə hesab etmək olar ki, kredit:

- Kreditor və borcalan arasındakı qarşılıqlı münasibətlərdir;
- Dəyərin geri qaytarılan hərəkətidir;
- Qaytarılma əsasında ödəmə vasitələrinin hərəkətidir;
- Borc verilən dəyərin hərəkətidir;
- Borc kapitalının hərəkətidir;
- Qaytarılma əsasında resursların yerləşdirilməsi və istifadəsidir;
- Gələcək pulların əvəzinə həqiqi pulların təqdim olunmasıdır və s.

Kreditin iqtisadiyyatda, həmçinin dövlət və əhali arasında olan münasibətlərdə rolu onun tətbiqinə əsasən müəyyən edilir. Məhsul istehsalının genişlənməsi, satışın fasiləsizliyi, məhsuldar qüvvələrin inkişafı məhz kredit hesabına baş verir. Lakin kredit qoyuluşları zəruri səviyyədə olduqda onun iqtisadiyyata müsbət təsir göstərdiyini müşahidə etmək mümkündür. Əks təqdirdə kredit iqtisadi subyektlərin iflasına belə səbəb ola bilər. Məhz buna görə də kreditdən optimal səviyyədə və məqsədli şəkildə istifadə edilməsi zəruridir.

Yüksək gəlirli və keyfiyyətli kredit portfelinin təşkili bank fəaliyyətinin ən məsuliyyətli sahəsidir. Kredit riskini minimuma endirmək yalnız dəqiq təşkil edilmiş kreditləşmə nəticəsində əldə edilir. Bank fəaliyyətində bütün risk növləri bir-birilə sıx bağlı olmasına baxmayaraq, kredit riski bu risklər içərisində ən mühüm yer tutur. Çünki bank fəaliyyətindəki bütün risklər bilavasitə kredit riski ilə əlaqəlidir. Məhz buna görə də kredit prosesinin düzgün təşkili bankın sağlam fəaliyyətini, bank sistemində dayanıqlılığını təmin edir.

Dünya təcrübəsində kreditlər bank aktivlərinin 50 %-dən çoxunu təşkil edir. Sadəcə bu sahədə çalışan kredit mütəxəssisləri borcalanın istəkləri ilə bankın kredit siyasəti arasındakı incə tarazlığı saxlamağı bacarmalıdır. Lakin əsas məsələ kredit verildikdən sonra onun vaxtında və tam məbləğdə geri qaytarılmasını təmin etməkdən ibarətdir [5, səh.114]. E.M.Morsmana görə kredit verildikdən sonra onun geri qaytarılması 3 istiqamətdə reallaşa bilər [37, səh.62- 63]:

1. Borcalan və bank tərəfindən öhdəliklərin vaxtında və tam yerinə yetirilməsi;
2. Müqavilənin şərtlərinin hər iki tərəfin razılığı əsasında dəyişdirilməsi;
3. Kreditin problemlı kreditlər sırasına keçməsi.

Kredit portfelinin keyfiyyətindən və kredit riskinin idarə olunması zamanı tətbiq olunan metodlardan asılı olmayaraq, demək olar ki, bütün banklar bu və ya digər səviyyədə kreditlərin geri qaytarılmaması halları ilə rastlaşırlar. Burada əsas məsələ ondan ibarətdir ki, bank öz siyasətini elə qurmalıdır ki, kreditlər geri qaytarılmadıqda banka dəyən zərər ehtiyatlar hesabına ödənilsin [5,səh.114]. Bildiyimiz kimi bank fəaliyyətində kredit portfelı riskinin özünə bənzər amortizatoru, kommersiya banklarının özü tərəfindən yaradılmış ehtiyat fondu olmalıdır, bu da verilən kreditlərin itkisi zamanı kompensasiya rolu oynaya bilər. Birbaşa borclu və zəmanətçi tərəfindən borcun qaytarılması mümkün olmadıqda, bank həmin itkini öz hesabına silməlidir [5,səh.115]. Hər bir ölkədə olduğu kimi Azərbaycanda da bank sisteminin dayanıqlılığının təmin edilməsi üçün 18.12.2013 tarixdə Mərkəzi Bank tərəfindən “Aktivlərin təsnifləşdirilməsi və zərərin ödənilməsi üçün ehtiyatların yaradılması” qaydaları müəyyən olunub. Bu qaydaya əsasən, bank öz maliyyə vəziyyətini və əməliyyatlarının nəticələrini aydın və obyektiv təsəvvür etmək üçün öz

aktivlərini lazımi qaydada qiymətləndirməli və bu aktivlər üzrə müvafiq ehtiyatlar yaratmalıdır ki, kreditlərin qaytarılmasında problemlər meydana çıxdıqda banka dəyən zərər həmin ehtiyatlar hesabına ödənilsin. Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi qaydalara əsasən aktivlərin təsnifləşdirilməsi keyfiyyət meyarları və gecikmə müddətinə əsasən həyata keçirilir. Aktivlər standart və qeyri-standard olmaqla iki yerə bölünür [2, səh.6]. *Standart aktivlərə*- "qənaətbəxş" və "nəzarət altında olan" aktivlər aid edilir. *Qeyri-standard aktivlərə isə* - "qeyri-qənaətbəxş" aktivlər, "təhlükəli" aktivlər və "ümitsiz" aktivlər aid edilir. Ən yüksək kateqoriyalı aktivlər qənaətbəxş aktivlər, ən aşağı kateqoriyalı aktivlər isə ümitsiz aktivlər kimi təsnifləşdirilir.

Qənaətbəxş kreditlərin geri qaytarılması ilə əlaqəli heç bir problem olmur, lakin bankda bu növ kreditlər üçün onun "qeyd olunmuş dəyərinin" 1 faizi həcmində adi ehtiyatlar yaradılmalıdır. Nəzarət altında olan aktivlərin isə potensial çatışmazlıqları mövcuddur və bu çatışmazlıqlar aradan qaldırılmasa, bu, həmin aktivlərin keyfiyyətinin azalmasına səbəb ola bilər. Nəzarət altında olan aktivlərə aşağıdakı əlamətlərə malik olan aktivlər aid edilir [2]:

- "qənaətbəxş" aktivlər kateqoriyasında göstərilən xassələrə malik bütün təminatlı, lakin işlək kreditlər;
- qaytarılma müddəti 29 günədən gecikdirilmiş (faizlər və ya əsas məbləğ üzrə) kreditlər;
- qaytarılma müddəti bir dəfə uzadılmış təminatlı kreditlər. Bu zaman faiz borcları tam şəkildə ödənilməli, həmçinin kreditin ödəniş müddətinin uzadılması borcalanın maliyyə vəziyyəti ilə əlaqəli olmamalıdır. Buna görə bankda borclunun maliyyə vəziyyətinin yaxşı olmasını göstərən maliyyə hesabatları mövcud olmalıdır;
- bankın təcrübəsi kifayət qədər olmadığına, kredit və girov müqaviləsizəruri səviyyədə olmayan və bankın lazımi səviyyədə nəzarət edə bilməyəcəyi kreditlər;
- təminatın vəziyyətinin pisləşməsi meyillərinin əlamətləri müşahidə olunduqda;
- borcalana təsir göstərə bilən, yaxud artıq təsir göstərməyə başlamış dəyişkən iqtisadi şərait və ya bazar şəraiti yarandıqda;

- borcalanın fəaliyyətində əlverişsiz şərait yarandıqda (məsələn, borcalanın istehsal etdiyi məhsullara tələb azaldıqda, məhsul istehsalı zamanı istifadə olunan xammalın qiyməti bahalaşdıqda və s.).

Bankda nəzarət altında olan aktivlərə aid edilmiş kreditlər üçün onun qeyd olunmuş dəyərinin 2 faizi həcmində adi ehtiyatlar yaradılmalıdır.

Qeyri-qənaətbəxş aktivlərə borcun tam ödənilməsini təhlükə qarşısında qoya bilən konkret problemlər xasdır. Bəzi hallarda "qeyri-qənaətbəxş" aktivlər kateqoriyasına borcalan haqqında bankın informasiyası olmadıqda (məsələn, müştəri bankdan ilk dəfə kredit götürürsə və s.), yaxud təminatlar barədə zəruri sənədlər olmadığına görə normal risk dərəcəsini keçən aktivlər də aid edilə bilər. Belə halların yaranması təminatı borcun ödənilməsinə yönəltməyə mane ola bilər. Bu kateqoriyaya aşağıdakı əlamətlərə malik olan aktivlər aid edilir [2]:

- qaytarılma müddəti 30 gündən 59 günədək gecikdirilmiş (faizlər və ya əsas məbləğ üzrə) kreditlər;
- qaytarılma müddəti 60 gündən 89 günədək gecikdirilmiş və qaytarılma prosesində olan təminatlı kreditlər;
- qaytarılma müddəti iki dəfə uzadılmış (kredit müqaviləsi iki dəfə təkrarən rəsmiləşdirilmiş) təminatlı kreditlər;
- borcalanın fəaliyyəti ilə bağlı ona daxil olan pul vəsaitləri borca xidmət şərtləri ilə qeyri-adekvat olduqda; borclu kiçik mənfəətlə və ya zərərlə fəaliyyət göstərdikdə;
- girovun və ya təminatın vəziyyəti pisləşdikdə, yaxud təminat olmadıqda;
- borca görə əsas ödəniş mənbələri onu ödəməyə kifayət etmədikdə və bank əlavə ödəniş mənbələri əldə etmək məcburiyyəti qarşısında qaldıqda.

Qeyri- qənaətbəxş kreditlər kateqoriyasına aid edilən kreditlər üçün onun, qeyd olunmuş dəyərinin 25 faizi həcmində məqsədli ehtiyatlar yaradılmalıdır.

Təhlükəli aktivlər "qeyri-qənaətbəxş" aktivlərə xas olan əlamətlərə malik olmaqla bərabər, bura daxil olan aktivlərin təminatı zəif olur. Bankda təhlükəli aktivlər kateqoriyasına aid edilmiş kreditlər üçün onun qeyd edilmiş dəyərinin 50 faizi həcmində məqsədli ehtiyatlar yaradılır.

Keyfiyyəti çox aşağı olan aktivlər “Ümitsiz aktivlər” kateqoriyasına aid edilir və

onların geri qaytarılması ümitsiz hesab olunur. Bu aktivlərin dəyəri, demək olar ki, itirildiyi üçün bank aktivləri qismində onların uçotunun aparılması özünü doğrultmur. Bankda bu kateqoriyaya aid edilmiş kreditlər üçün onun, qeyd edilmiş dəyərinin 100 faizi həcmində ehtiyatlar yaradılır.

Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi qaydalara əsasən *vaxtı keçmiş kreditlərə* aşağıdakılar aiddir [2]:

- Əsas məbləği və faizləri müqavilədə nəzərdə tutulmuş tarixlərə ödənilməmiş, yaxud faiz ödənişləri kapitallaşdırılmış, habelə yeni kreditlər kimi rəsmiləşdirilmiş və ya vaxtı uzadılmış borclar;

- Faizləri müqavilədə nəzərdə tutulmuş tarixə ödənilməmiş overdraftlar və qabaqcadan müəyyən edilmiş ödəniş müddətləri (ödəmə qrafiki) olmayan kreditlər;

Müəyyən qrafiklər əsasında hissə-hissə qaytarılması planlaşdırılan kreditlərin hər hansı hissəsi geri ödənilməzsə, bu kreditlərin qalıq məbləği vaxtı keçmiş məbləğ hesab edilir.

Aktivlərin təsnifləşdirilməsi qaydasını aşağıdakı cədvəldə aydın şəkildə görmək olar:

Cədvəl 1.1. Aktivlərin təsnifləşdirilməsi

Gecikmə günləri Keyfiyyət meyarları	0-30 gün	31-90 gün	91-180 gün	181- 270gün	270 gündən artıq
Yüksək	Qənaətbəxş	Nəzarət altında olan	Qeyri- qənaətbəxş	Təhlükəli	Ümitsiz
Orta	Nəzarət altında olan	Qeyri- qənaətbəxş	Təhlükəli	Ümitsiz	Ümitsiz
Aşağı	Qeyri- qənaətbəxş	Təhlükəli	Ümitsiz	Ümitsiz	Ümitsiz

Mənbə: http://www.cbar.az/assets/3919/aktivler__1_.pdf

Cədvəldən də göründüyü kimi aktivlər keyfiyyət əlamətlərinə görə yüksək, orta və aşağı keyfiyyətli aktivlərə ayrılır [2, səh.6]. Aktivin keyfiyyəti aşağıdakı tələblərə uyğun olduğu hallarda yüksək hesab olunur:

- Borcalanın fəaliyyətinin gəlirliliyi və maliyyə vəziyyəti müqavilə üzrə qeyd edilən öhdəlikləri vaxtında, tam həcmdə ödəməyə uyğun olduqda;

- Borcalanın ödəmə qabiliyyətinə mənfi təsir edə biləcək hər hansı neqativ hallar (müşərinin kreditor, debitor borclarının kəskin çoxalması, istehsalın artım tempinin aşağı düşməsi və digər iqtisadi faktorlar) olmadıqda;

- Borcalanın son 6 ay ərzində vaxtı keçmiş kreditləri olmadıqda.

Bankın aktivlərinin keyfiyyəti aşağıdakı hallardan bir neçəsi meydana çıxdıqda orta hesab edilir [2, səh.6- 7]:

- Borclu biznes planını, maliyyə hesabatlarını və ya öhdəliklərini vaxtında ödəmək qabiliyyətini göstərən digər sənədləri təqdim edə bilmədikdə;

- Borclunun fəaliyyəti ilə əlaqəli olan pul axınları borcu ödəmək üçün adekvat olmadıqda;

- İqtisadi mühitdə baş verən dəyişikliklərin borcalanın ödəmə qabiliyyətinə mənfi təsir göstərə bilməsi (məsələn, borclunun istehsal etdiyi məhsula sərflənən xammal və materialların qiyməti qalxdıqda, onun satdığı məhsula tələbat azaldıqda və s.) m ehtimalı yarandıqda;

- Borcalan zərərlə işlədikdə, öhdəliyin icrası üçün kifayət qədər gəlir əldə edə bilmədikdə;

- Borc üzrə əsas ödəniş mənbələri onu ödəməyə kifayət etmədikdə və əlavə ödəniş mənbələrinə (məsələn, əmlakın satışı, əlavə təminat, borcalan tərəfindən əlavə vəsaitlərin cəlb olunması) ehtiyac yarandıqda.

Bank aktivlərinin keyfiyyəti göstərilən hallardan bir neçəsi baş verdikdə aşağı hesab olunur [2, səh.7]:

- Borcalanın zərərli fəaliyyəti bir ildən çox davam etdikdə;

- Borcalan maliyyə hesabatlarını, biznes planını və ya öhdəlikləri vaxtında ödəmək qabiliyyətini sübut edən digər sənədlər təqdim etmədikdə (aktivlərin yerləşdiyi anda nəzərə alınır).

- Borcalan öhdəliyini icra etmədikdə və onunla əlaqə saxlamaq mümkün olmadıqda (əgər borcalan vəfat edərsə, və ya qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada həmin şəxs haqqında axtarış tədbirləri üçün müraciət olunarsa);

- Kreditin öz təyinatı üzrə istifadəsini təsdiqləyən sənədlər təqdim edilmədikdə.

Ölkənin Mərkəzi Bankı tərəfindən müəyyən edilən qaydalara əsasən vaxtı

keçmiş kreditlər ödənişləri müqavilədə göstərilən tarixdən 30 təqvim günündən artıq gecikdirilən kreditlərdir. Lakin kreditin problemli kreditlər sırasına keçməsi hər bir bank üçün onun daxili qaydalar ilə tənzimlənir. Belə ki, “Problemli kredit” anlayışı müxtəlif mənbələrdə, müxtəlif ölkələrdə və hətta eyni bir ölkə daxilindəki müxtəlif banklarda fərqli izah olunur. Bəzi yerlərdə kredit 90 gün, bəzi yerlərdə isə 180 gün ərzində ödənilmədikdə, problemli hesab olunur. Bəzi banklar isə problemli kreditlərə münasibətdə daha ciddi qaydalar irəli sürərək, 30 günlük, bəzən isə hətta 15 günlük müddət təyin edirlər[115].

Problemli kreditlərin idarə edilməsi və nəzarətin həyata keçirilməsi üçün Bazel komitəsinin müəyyən etdiyi tərifin istifadəsi məqsəduyğundur: “Bank qarşısında öhdəliklərin yerinə yetirilməsində əhəmiyyətli gecikmə, borcalanın maliyyə vəziyyətində pisləşmə, təminatın keyfiyyətində pisləşmə və zərər mövcud olan kredit problemli kredit hesab olunur”[55].

Müqavilənin şərtlərinə görə ödənilməsi üçün borcalanın maliyyə imkanlarının olmadığı kreditlər problemli kreditlər kateqoriyasına aid edilir. Bu kreditlər aşağıdakı xüsusiyyətlərdən birinə malik olmalıdır[21, səh.348]:

- Borcalanın maliyyə fəaliyyətində və ya kreditin ödənməsi sahəsində mənfi meyllər müşahidə olunmaqdadır;
- Müqavilə şərtləri pozulub, kreditin müddəti bitib, amma kredit tam şəkildə ödənilməyib.

Ümumilikdə isə hər bir kommersiya bankı üçün o kreditlər problemli hesab edilir ki, ya kreditə görə bir və ya bir neçə ödəniş vaxtı- vaxtında yerinə yetirilməyib, təminatın bazar dəyəri kifayət qədər aşağı düşüb, ya da elə vəziyyət yaranıb ki, banka kreditin geri qaytarılmaması ilə bağlı şübhələr yaradır. Bildiyimiz kimi bütün kommersiya banklarının portfelində problemli kreditlər mövcuddur. Əsas məsələ problemli kreditlərin ümumi kredit portfelinə olan nisbətinin icazə verilən həddə saxlanılmasını təmin etməkdən ibarətdir. Xarici banklarda aşağıdakı göstəricilər məqbul sayılır: silinmiş kreditlərin ümumi verilmiş kreditlərə nisbəti – 0,25- 0,75%, gecikdirilmiş kreditlərin (90 gündən artıq) ümumi kreditlərə nisbəti- 0,5 – 3%. Əgər gecikdirilmiş kreditlərin həcmi ümumi kredit portfelinin 7%- nə çatarsa, bu, bank

üçün təhlükəli hesab edilir. Adətən, hesab edilir ki, bu zaman kreditlər ya zəif inkişaf etmiş ölkələrə, ya da inkişaf etməkdə olan ölkələrə verilib [5, səh.117].

Problemli kreditlər hər zaman aktual mövzulardan biri olub. Çünki problemli kreditlərin həcmnin artması bank sistemi üçün təhlükəlidir. Xarici banklardan, Mərkəzi Bankdan və digər kommersiya banklarından kredit götürən yerli bankların öhdəliyi var. Bank verdiyi krediti ala bilmirsə, deməli digər banklardan götürdüyü öhdəliyi də yerinə yetirə bilmir. Bu isə bankların dayanıqlılığına birbaşa mənfi təsir göstərir. Problemli kreditlərin idarə edilməsində əsas məqsəd mümkün idarəetmə metodlarından istifadə etməklə təqdim edilən kreditlərə görə banka dəyən zərərin minimuma endirilməsidir, çünki kreditlərə görə zərərdən tamamilə qaçmaq qeyri-mümkündür. Lakin bank bununla razılaşarsa, bu bank üçün daha böyük zərər verər, nəinki qaytarılmayan kreditlər. Çünki geri qaytarılmayan kreditlərin həcmnin artması banka investorlar, səhmdarlar və müştərilər tərəfindən olan inamın zəifləməsinə, ödəmə qabiliyyətinin və likvidliyin aşağı düşməsinə səbəb olur. Bu, bank sisteminin dayanıqlılığı üçün daha təhlükəlidir. Buna görə də kommersiya bankları problemli kreditlərin idarə olunmasında və onların həcmnin azaldılmasında daima maraqlı olmalıdır [5, səh.118].

Problemli kreditlərin səviyyəsi cəmiyyətin bu banka olan etibarını müəyyənləşdirir. Bankın problemli kreditlərin səviyyəsi nə qədər az olarsa, bu bankın cəmiyyət tərəfindən qazandığı inam, bank sistemindəki mövqeyi, etibarı daha dayanıqlı olar. Bu fakt problemli kreditlərin miqdarının mərkəzi bankın daimi nəzarətində olan bank göstəriciləri səviyyəsində olmasına səbəb olur. Problemli kreditlərin səviyyəsinin qorunması bank sisteminin sabitliyinin əsas şərtlərindən hesab olunur.

1.2. Banklarda problemli kreditlər portfelinin idarə edilməsinin zəruriliyi

Bankın kredit portfeli – fərqli kredit riskləri üzrə, habelə bu risklərdən bank fəaliyyətinin qorunması ilə bağlı olaraq kreditlərin təsnifləşdirilmiş məcmusudur.

Kredit portfeli bankın kreditlərin verilməsi fəaliyyətinin nəticəsidir, hansı ki, müəyyən vaxtda bütün verilən kreditlərin cəmindən ibarətdir. Kredit portfelinin keyfiyyəti isə birbaşa kredit riskindən asılıdır. Bankın kredit portfelinə qısamüddətli, uzunmüddətli, həmçinin gecikdirilmiş kreditlərlə bağlı balans hesabında mövcud olan vəsaitlərin qalıqları aid edilir. Bunlar kommersiya bankının kredit portfelinin kəmiyyət göstəriciləri hesab olunur. Keyfiyyət göstəriciləri isə bank tərəfindən kreditin qaytarılmasının təminatını və kreditlə bağlı risklərin, yəni onun əsas məbləğinin və ona görə hesablanmış faizlərin qaytarılmaması hallarının sayının aşağı salınması məqsədi ilə istifadə olunur. Kredit portfelinin əsas keyfiyyət göstəricilərinə vaxtı keçmiş kreditlərin ümumi məbləği, vaxtı keçmiş kreditlərin ümumi kredit portfelində xüsusi çəkisi, qeyri- standart kreditlərin cəmi, qeyri- standart kreditlərin ümumi kredit portfelində xüsusi çəkisi, kreditlər üzrə yaradılmış adi ehtiyatların məbləği, kreditlər üzrə yaradılmış məqsədli ehtiyatların məbləği, iri kredit borclarının məbləği, iri kredit borclarının məcmu kapitalla nisbəti və s. aid edilir [135]. Bankdaxili qaydalara əsasən kredit portfelinə daimi şəkildə nəzarət edilməsi məcburi şərt olaraq müəyyən edilir. Nəzarətin həyata keçirilməsinə cavabdeh olan şəxslər və bununla bağlı digər tələblər bank tərəfindən təyin olunur. Bank kredit portfelinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi məqsədilə müxtəlif qiymətləndirmə üsullarını tətbiq etməklə kreditləri müxtəlif meyarlar əsasında qruplaşdırma bilər (fiziki şəxslərə verilmiş kredit kartları, istehlak kreditləri, ipoteka kreditləri və s.).

Hal-hazırda bütün dünyada bank aktivlərinin idarə edilməsində portfel konsepsiyası yüksək populyarlıq qazanıb. Bu konsepsiya, portfel aktivlərinə vahid strukturlaşmış idarə olunan obyekt kimi baxılmasını təklif edir. Portfel konsepsiyasının məqsədi bütün mərhələlərdə aktivlərin idarə edilməsində onların fərqli xüsusiyyətlərinə görə strukturlaşdırılmasıdır ki, bu da portfelin müasir monitorinqinin keçirilməsinə imkan yaradır, zəruri tədbirlərin və təhlilin aparılmasına şərait yaradır.

Aparılan təhlillər əsasında təsdiq etmək olar ki, kredit portfeli kreditlərin fiziki və hüquqi şəxslərə təqdim olunan toplusunun strukturlaşmasıdır, hansı ki, kredit təşkilatı tərəfindən məqsədyönlü şəkildə formalaşdırılır və bankın inkişafına nail

olmaq məqsədilə bazar konyukturasının xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla daima idarə olunmalıdır.

Kredit portfelinin idarə etmə nəzəriyyəsi bank aktivləri portfelini bazar iqtisadiyyatı şəraitində idarə olunan obyekt kimi nəzərdən keçirir. Kredit portfelinin idarə olunmasının əsas məsələləri bunlardan ibarətdir: portfelin qiymətinin ədalətli şəkildə artırılması; risklərin minimumlaşdırılması; bankın fəaliyyətinin səmərəliliyinin və rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması; bank imkanlarının səmərəli istifadə edilməsi və bazar konyukturasının adekvat qiymətləndirilməsi.

Kredit portfelinin mahiyyətini təyin etmək üçün idarəçilik prosesi anlayışının təyin edilməsini nəzərdən keçirək. İdarəçiliyi onun əsas funksiyalarını sadalamaqla ayırd etmək olar ki, ona da bunları aid etmək olar: təhlil, proqnozlaşdırma, planlaşdırma, təşkilat, koordinasiya, motivasiya, uçot və nəzarət, kommunikasiya, qərarın qəbul edilməsi. Bu idarəçilik funksiyaları sıx şəkildə bir- biri ilə bağlıdır və qarşılıqlı bir- birini tamamlayır. Maykl Meskon hesab edir ki, idarəçilik təşkilat qarşısında duran məqsədlərə çatmaq və formalaşdırmaq üçün lazım olan nəzarət, motivasiya, təşkilatçılıq və planlaşdırma prosesidir.

İdarə olunan subyektin məqsədyönlü hərəkəti və bu prosesin əsas mərhələlərinin funksiyası idarəçiliyin təyin olunması ilə əsaslandırılır. Bununla bərabər, idarəçiliyin mənasının təyin edilməsində, fikrimcə, idarə olunan obyektə sıx əlaqə izlənilməlidir və kredit portfelində idarəçiliyin xarakterinin xüsusiyyətləri ortaya qoyulmalıdır.

İdarəçiliyin əsas mərhələləri bunlardır: **məqsəd, proqnozlaşdırma, planlaşdırma, təşkilat, tənzimləmə, qiymətləndirmə və təhlil.**

Nəzərdə tutulan **məqsədli** hədəf idarəçilik və təşkilatın ümumi fəaliyyətinin vacib komponentlərindən biridir. Məhz məqsədyönlülük rəhbərin əsas funksiyasıdır və idarəçilik mərhələ olaraq onun struktur komponentidir.

Planlaşdırma və proqnozlaşdırma. Planlaşdırma idarəçilik funksiyası tək obyektin perspektiv inkişafının, yaxud optimal alternativ seçimindən ibarətdir. Bu alternativ idarə olunan obyektin maraqlarına və imkanlarına uyğun olmalıdır və təyin olunmuş dövrə hesablanmalıdır.

Proqnoz altında gələcəkdə obyektin mümkün vəziyyətinin elmi cəhətdən əsaslandırılmış ideyaları, onun alternativ inkişaf yolları və müddət varlığı başa düşülür. Bu mərhələdə elmi metodikalar əsasında xüsusi tədqiqatlar aparılır, portfel aktivlərinin say və keyfiyyətinə xarakteristika verilir, borcalanın kreditləşmə portfelinə vaxt müddəti və xarakteri təyin edilir.

Hal- hazırda aktivlərin idarəedilməsi mərhələsi qismində banklar strateji planlaşmadan istifadə etmək üzərində tədqiqatlar aparırlar. Ölkədə kommersiya bankları gələcəyin ssenarisini işləmirlər, amma onların işlənilməsi portfel aktivlərinin strateji planlaşdırılmasının tərtibi mənasını daşıyır. Planlaşdırma bir qayda olaraq kredit portfelinin keyfiyyət xarakteristikasına və strukturuna aid edilir.

Kredit portfelinin planlaşdırılmasının məqsədi bütövlükdə kreditlərin həcminə dair, onların rentabelliyi, vaxtı keçmiş borclara görə ehtiyatların yaradılmasına və xalis faiz göstəricilərinə nəzarəti həyata keçirmək üçün zəruridir.

Kredit portfelinin idarə edilməsində növbəti mərhələ təşkilat hesab edilir.

Təşkilat – səlahiyyət və cavabdehliyin, kommunikasiyanın, texnologiya və metodların, informasiya və digər resursların, tapşırıqların bölüşdürülməsi üsuludur.

Təşkilati funksiya kredit portfelinin idarə olunmasında təşkilati məsələlərin yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi prosedurlarının tətbiqini və bölüşdürülməsini nəzərdə tutur. Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan banklarında aktivlərin idarə olunması prosesi yüksək səviyyədə mərkəzləşdirilmişdir. Portfelin struktur və tərkibinə aid olan məsələlərin həlli bankın idarə heyəti tərəfindən kollegial üsulla yerinə yetirilir. Bu cür idarəçilik kredit portfelinin idarə olunması prosesini qaydaya salır və yüksək peşəkar kadrların defisiti şəraitində əməliyyat riskinin səviyyəsini aşağı salmağa imkan verir.

Əfsuslar olsun ki, bu metodun mənfi tərəfi mövcuddur, gələcəkdə mərkəzləşdirilmiş yanaşmadan istifadə etmək kredit portfelinin idarəçiliyinin, müştərilərə xidmətin operativliyinin, gələcək inkişaf potensialının azalmasına gətirib çıxarda bilər.

Tənzimləmə idarəçiliyin vacib bir mərhələsidir və beynəlxalq birliyi öz ağışuna alan maliyyə böhran ilə əlaqədar, fikrimcə, ona xüsusi diqqət yetirilməsi vacibdir.

Banklar kreditlərin strukturlaşmasını, problemli kreditlərin aradan qaldırılması üsullarını, mümkün itkilərə dair ehtiyatların yaradılmasını, bank fəaliyyətinin normativlərinin dəstəklənməsi məqsədi ilə aktivlərin strukturlarının tənzimlənməsi metodunu kifayət qədər məqbul mənimsəmişdirlər. Lakin kreditlərin verilməsi qərarı portfelin idarə olunma prosesindən izolə olunmuş halda yerinə yetirilir və portfelin say və keyfiyyət xarakteristikasının strukturunun idarə olunması nəzərə alınmır. Halbuki nəzəriyyədə portfel riskinin səviyyəsinin aşağı salınmasının bir yolu da aktivlərin diversifikasiyası üsulundan istifadə olunmasıdır.

Məlumdur ki, Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarı kifayət qədər inkişaf etməmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, qiymətli kağızlar portfelinə dair Azərbaycanda kommersiya bankları tərəfindən tənzimləmə metodu araşdırılır. Son illər bu metodun kredit portfelinin idarə olunması imkanları axtarılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu günə qədər Azərbaycan banklarında kredit portfelinin risk qiymətləndirmə metodikası yoxdur, ona görə də bütün portfelin diversifikasiyası haqda söhbət belə gedə bilməz. Səmərəliliyin qiymətləndirilməsi kredit portfelinin idarə olunmasında vacib sayılır. Bu idarə etmə dövrü mövcud portfel strukturunun progressivlik səviyyəsinin təyin edilməsinə imkan verir. Mövcud idarəciliyin səmərəliliyi strukturun rəasional variantının seçilməsi məqsədi ilə aparılır.

Hal- hazırda kommersiya banklarında kredit portfelinin keyfiyyət və say göstəriciləri təhlil edilir, yəni aktivlərin rentabelliği, likvidlik, gecikdirilmiş borcların səviyyəsi və mövcud itkilərə görə ehtiyatlar, pul axınının diskontlaşma metodundan istifadə olunur. Bu cür yanaşmanın bir sıra çatışmamazlığı mövcuddur: portfel aktivlərinin risk qiymətləndirilməsi aparılmır; portfelin ədalətli qiymət səviyyəsi və hesablanan əmsal arasında əlaqələr qiymətləndirilmir; bəzən insan kapitalı və müəssisənin işgüzar imici keyfiyyətsiz hesablanır, halbuki, bunlar bank aktivlərinin vacib tərkib hissəsi sayılırlar.

Tədqiqat apardığımız sonuncu mərhələ **təhlildir**. Kredit portfelinin təhlili üçün fərqli metod və alətlərdən istifadə olunur.

Adətən, problemli borcların idarə olunması ayrı- ayrı kreditlərin monitoringi və təhlilinə yönəldilir. Bununla yanaşı, portfelin ümumilikdə təhlilinə kifayət qədər

diqqət yetirilməlidir. Nəzəriyyənin tədqiqi belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, kommersiya banklarının kredit portfellerinin problemlərini həll etmək üçün daima öz kredit portfellerinin keyfiyyət və say xarakteristikalarına dair müqayisəli təhlilini aparmalıdır.

Sabit və səmərəli fəaliyyət göstərən bank sistemi milli iqtisadiyyatın inkişafının əsasında dayanır. Problemlə kredit portfelinin həcmində artması isə bank sisteminin dayanıqlılığının təmin olunmasını təhlükə altında qoyur. E.M.Morsman bank üçün problemlə kreditlərin real dəyərinin 5 tərkib hissəsini qeyd edir[37, səh.132-134]:

1. Kreditə görə əsas borcun və faizin qaytarılmaması;
2. Resurslardan alternativ istifadə imkanlarının əldən verilməsi;
3. Kreditlərin geri qaytarılması ilə bağlı xərclər;
4. İnsan amili- banklar problemlə kreditlərin idarə edilməsi ilə bağlı daha təcrübəli işçilər cəlb etmək məcburiyyətində qalır. Bu isə çox böyük zaman və xərc tələb edir.
5. Nüfuz amili- problemlə kreditlərin ifrat dərəcədə olması bankın nüfuzuna mənfi təsir göstərir.

Göründüyü kimi istənilən halda problemlə kreditlər bankın maliyyə dayanıqlılığına mənfi təsir göstərir, bu səbəbdən də onun idarə edilməsi zəruridir. Dünya təcrübəsində bir çox iqtisadçılar problemlə kreditlərin idarə edilməsinin zəruriliyini əsaslandıran tədqiqatlar aparmışlar. R.Vissbax və K.Lires problemlə kreditlərə kredit verildiyi andan onun qaytarılmasına və ya bankın balansından silinməsinə qədər olan prosesin ayrılmaz hissəsi kimi baxırlar. P.Henri Müller hesab edir ki, problemlə kreditlərin idarə edilməsinin effektivliyi hər bir problemlə kreditin ayrılıqda təhlilindən və onun qaytarılmasına istifadə edilən vəsaitin minimallığından asılıdır. D.Maknofon və P.Rouz problemlə kreditlərin idarə edilməsi metodikasının yaradılmasında Mərkəzi Bankın iştirakının zəruriliyini qeyd edirlər. Ümumiyyətlə, dünya təcrübəsində problemlə kreditlərin idarə edilməsinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı tədqiqatlar azlıq təşkil edir. İngilis və türk tədqiqatçıları bu problemi nisbətən ətraflı təhlil etmişlər. O.Məsud və K.Stüart problemlə kreditlərin idarə edilməsinə həm strateji, həm taktiki, həm də təşkilati xüsusiyyətləri olan bir

proses kimi yanaşırlar. Onlar problemli kreditlərin idarə edilməsinə “dəyər yanaşma”sının tərəfdarıdır[6, səh.31]. Problemli kreditlərin idarə edilməsinə bu cür yanaşmanın əsasında onların ən az xərcə geri qaytarılması və kredit portfelinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi dayanır. Lakin bu yanaşma böhran dövründə problemli kreditlərin idarə edilməsi üçün xarakterikdir.

Problemli kreditlərin idarə edilməsinə kompleks yanaşma Bank nəzarəti üzrə Bazel Komitəsi tərəfindən edilmişdir. Maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi, bank sisteminin dayanıqlılığının yüksəldilməsi üçün onların fəaliyyətinə bank nəzarətinin həyata keçirilməsi zəruridir. Bank nəzarətinin həyata keçirilməsi öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün likvidliyin zəruri səviyyədə olmasını, kredit riskinin, əməliyyat riskinin, bazar riskinin, likvidliyin itirilməsi riskinin qarşısını almaqla zərər olduğu zaman bankların maliyyədayanıqlılığının qiymətləndirilməsini təmin edir. Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı yanında Bank Nəzarəti üzrə Bazel Komitəsi Böyük Onluq ölkələrinin (ABŞ, Almaniya, Böyük Britaniya, Belçika, İtaliya, İsveç, Kanada, Fransa, Niderland, Yaponiya) mərkəzi bankları tərəfindən 1974 ildə təsis edilmişdir[6, səh.32]. Bazel Komitəsinin əsas məqsədi banklar üçün metodik tövsiyələrin hazırlanması, bank tənzimlənməsi sahəsində vahid standartların tətbiq olunmasıdır. Bankların kapital adekvatlığının qiymətləndirilməsi ilə bağlı standartlar toplusu olan Bazel II sazişi isə 2004- cü ildə imzalanmışdır. “Bazel II” banklarda risklərin səmərəli şəkildə idarə edilməsini stimullaşdırmaq, bankların özü tərəfindən risklərin kəmiyyətə qiymətləndirilməsinə əsaslanan sistem yaratmaq, kredit risklərinin azaldılması alətlərini tətbiq etmək və bununla da sağlam bank sistemi qurmaq, maliyyə sabitliyini təmin etmək cəhətdən olduqca əhəmiyyətli sənəddir.

Bildiyimiz kimi, kreditin keyfiyyəti borcalanın maliyyə vəziyyəti, kreditin təminatı, borca xidmətin keyfiyyəti kimi əsas təsnifat meyarları nəzərə alınaraq qiymətləndirilir. Borcalanın maliyyə vəziyyəti bank tərəfindən Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi daxili qaydaların və metodların əsasında qiymətləndirilir. Hər bank tərəfindən kreditlərin problemlilik səviyyəsinə görə təsnifatı həyata keçirilməlidir. Bu, problemli kreditlərin təsnifatına vahid yanaşmanın mövcud olmamasını şərtləndirir. Problemli kreditlərin həcmnin artması kredit portfelinin keyfiyyətinin

pisləşməsinə, əlavə xərclərin yaranmasına, mənfəətin aşağı düşməsinə və ya zərərin yaranmasına, hətta bankın müflisləşməsinə belə səbəb ola bilər. Buna görə də problemli kreditlərin idarə edilməsi və nəzarətin həyata keçirilməsi zamanı daha səmərəli alətlərdən istifadə edilməlidir.

Nəzəriyyədə problemli kreditlərin idarə edilməsinə 2 yanaşma qeyd edilir [6, səh. 33]:

Mərkəzləşdirilmiş yanaşma: dövlət ya kreditlərin restrukturizasiyası ilə məşğul olan agentliklərin tərkibində, ya da Mərkəzi Bankın daxilində problemli kreditlərin alınması və idarə edilməsi üçün xüsusi agentliklər yaradır.

Qeyri-mərkəzləşdirilmiş: ya bank daxilində, ya da bankdan kənarda problemli kreditlərin idarə edilməsi ilə məşğul olan agentliklərin yaradılmasını nəzərdə tutur. Həmçinin problemli kreditlərin geri qaytarılması ilə məşğul olan kollektor agentliklər də bura aid edilir.

Problemli kreditlərin idarə edilməsi ilə bağlı dövlət aşağıdakı tədbirləri həyata keçirə bilər:

- Kredit portfelinin keyfiyyətinə yönəldilmiş tələblərin yumşaldılması;
- Kreditorların qanuni hüquqlarının gücləndirilməsi.

Ölkənin pul- kredit siyasətindən, inflyasiyanın səviyyəsindən, bank sistemin mövcud vəziyyətindən, problemli kreditlərin səviyyəsindən, faiz dərəcələrindən asılı olaraq bu istiqamətlərdən biri seçilir və tətbiq edilir.

Müəlliflər beynəlxalq təcrübənin tədqiqi əsasında bank sistemində problemli kreditlərin idarə edilməsinin effektivliyinin yüksəldilməsi üçün dövlət tərəfindən tətbiq edilməsi mümkün olan 3 strategiyayı müəyyən edirlər. Bu strategiyalar kreditləşmənin həcmnin qorunub saxlanmasına və bank sisteminin likvidliyinin yüksəlməsinə yönəlib.

1. Müdaxilə etməmək strategiyası- kollektor biznesinin qanuniləşdirilməsi, problemli kreditlərin bazarının formalaşdırılması. Bu zaman banklar problemli kreditlərin geri qaytarılması ilə özü məşğul olur və ya onu agentliklərə ötürür.

2. Dövlət tərəfindən problemli kreditlərin alınması- problemli kreditlərin alınması və idarə edilməsi ilə bağlı strukturların yaradılması.

3. Bankların yenidən kapitallaşdırılması- dövlət bankın üstünlük verən səhmlərini alır, ya da bank səhmlərini dövlət istiqrazlarına dəyişir, nəticədə bankın yeni maliyyə resursları yaranır.

Birinci strategiya problemli kreditlərin idarə edilməsinin qeyri- mərkəzləşdirilmiş səviyyədə həyata keçirilməsini, ikinci və üçüncü strategiya isə mərkəzləşdirilmiş səviyyədə reallaşdırılmasını nəzərdə tutur. Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanda müdaxilə etməmək strategiyasının həyata keçirilməsi qeyri- mümkündür. Xarici təcrübənin tədqiqi göstərir ki, çətinliklər çəkən bankların çoxluğunu nəzərə alaraq, bank sisteminin özünün yenidən təşkili daha məqsədəuyğundur. Bir çox ölkələrin hökumətləri problemli aktivlərlə iş üçün xüsusi təşkilatlar təsis edirlər. Bu təşkilatlar problemli aktivlərin qismən və ya bütövlükdə pul vəsaitləri hesabına alınması, zəmanətli istiqrazlara dəyişdirilməsini həyata keçirirlər və ya bankın problemli aktivlərini əldə edərək onun səhmdarına çevrilirlər.

Bu metod Azərbaycanda da tətbiq edilir. Belə ki, Azərbaycan Prezidentinin 2015-ci il 15 iyul tarixli fərmanı ilə Azərbaycan Beynəlxalq Bankının likvidlik vəziyyətinin normallaşdırılması, aktivlərinin sağlamlaşdırılması, maliyyə dayanıqlığının artırılması və kapitallaşdırılması üçün bankın problemli kreditlərinin onun idarəetməsindən çıxarılaraq “Aqrarkredit” QSC-yə ötürülməsinə qərar verilmişdir. Nəticədə "Aqrarkredit" - bank olmayan kredit təşkilatı (BOKT) QSC Azərbaycan Beynəlxalq Bankı ASC-nin (ABB) problemli aktivlərini əldə etmiş və Bankın səhmdarına çevrilmişdir. Hazırda “Aqrarkredit” QSC ABB-nin səhmlərinin 27,26%-nə sahibdir [131].

1.3. Problemli kredit portfelinin idarə edilməsinin iqtisadi əsasları

Məlum olduğu kimi hər bir kommersiya bankının kredit portfelinə problemli kreditlərə rast gəlinir. Problemli kredit portfeli bankların kredit portfelinin tərkib hissəsidir və bütün problemli kreditlərin cəmini göstərir. Problemli kreditlərin idarə edilməsi zamanı bank borcalanla işə nə qədər tez başlayarsa, kreditin geri

qaytarılması ehtimalı bir o qədər yüksək olur. Ancaq borcalanla iş üsulları olduqca çətinidir və böyük maliyyə vəsaiti tələb edir. Bank problemli kreditlərin geri qaytarılması ilə bağlı əlavə xərclər çəkməlidir ki, bu da bankın aktivlərinin bir hissəsinin səmərəsiz şəkildə istifadə olunmasına gətirib çıxarır. Bəzən belə itkilər qaytarılmayan kreditlərin məbləğini dəfələrlə üstələyə bilər. Buna görə də effektiv kredit siyasətinin həyata keçirilməsi, bank işçiləri tərəfindən kredit analizinin dəyəri və nəzarət də daxil olmaqla kredit əməliyyatlarının düzgün təşkil edilməsinə çəkilən xərclər problemli kreditlərin idarə edilməsi və geri qaytarılması xərclərindən əhəmiyyətli dərəcədə aşağıdır. Deməli, problemli kreditlərin idarə olunmasına düzgün kredit strategiyasının seçilməsi məsələsindən başlanılmalıdır [5, səh.118]. Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi qaydalara əsasən hər bir kommersiya bankı öz fəaliyyətinin həcminə və xüsusiyyətinə uyğun olan strategiya seçməli, həmçinin kredit risklərinin idarə olunması da daxil olmaqla riskin müəyyənləşdirilməsi, qiymətləndirilməsi, nəzarətin həyata keçirilməsi üçün bankdaxili qaydalar hazırlamalıdır.

Kommersiya banklarının kredit strategiyası ümumi strateji baxış əsasında yaradılmalıdır. Bankın kredit strategiyası kadr və informasiya resurslarının yetərliyi, cəlb olunmuş vəsaitlərin strukturu və adekvatlığını nəzərə almaqla kreditlərin növləri üzrə (istehlak, ipoteka, kommersiya) kredit resurslarının yerləşdirilməsinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Bankın strategiyasında kredit portfelinin diversifikasiyası (coğrafi ərazilər, iqtisadi sektorlar, kreditlərin müddəti və gəlirliyi, valyuta növləri), qeyri-qanuni fəaliyyəti olan borcalanlarla əməkdaşlıq edilməməsi, habelə kreditləşmə üzrə digər məsələlərlə bağlı mövqeyi aydın şəkildə ifadə edilməlidir. Kredit strategiyası bankın ixtisaslaşması, kredit fəaliyyətinin mərkəzləşdirilmiş qaydada və ya filiallar tərəfindən həyata keçirilməsi kimi strateji məsələləri özündə birləşdirməlidir.

Bankın kredit strategiyasının həyata keçirilməsində əsas məqsəd onun etibarlılığını və sabitliyini dəstəkləməklə gəlirlərinin maksimum həddə çatdırılmasından ibarətdir. Bankın kredit strategiyasının formalaşması zamanı ümumilikdə ölkədəki pul-kredit münasibətlərini, iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsini, həmin bankın fəaliyyəti və onun müştəriləri ilə bağlı olmayan xarici riskləri də nəzərə almaq lazımdır [3, səh.176-

177]. Bu risk qrupuna siyasi risklər (*milliləşdirmə, müharibələr, inqilab, ölkədən kənarda ödənişlərin aparılmasına məhdudiyyət qoyulması və ya qadağan edilməsi zamanı yaranan itkilər*), təbii fəlakətlə bağlı risklər, zəlzələ, yanğın və s. aid edilə bilər.

Kredit riskinin səviyyəsi ona zəmanət verilməsi, sığortalanması və digər tənzimlənmə metodlarından asılıdır. Kredit strategiyasını formalaşdırarkən kommersiya bankları depozitlərin səviyyəsinin dəyişməsi kateqoriyasının xüsusiyyətini nəzərə almalıdır. Kreditin risk səviyyəsinin azaldılması üçün banklar depozitlərdən asılılıq əmsalının hesablanması metodunu işləyib hazırlamalıdır. Bundan əlavə, bank balansının dəyərliliyinin, reyting qiymətləndirilməsinin, Mərkəzi Bank tərəfindən iqtisadi normativlərinin yerinə yetirilməsinin qiymətləndirilməsində müxtəlif vasitə və metodlardan istifadə etmək də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Depozitlərin formalaşması və kredit əməliyyatlarının keçirilməsi zamanı yaranan faiz riskinin də nəzərə alınması mühümdür[3, səh 177].

Bankın kredit strategiyası dedikdə, kredit risklərinin müəyyənləşdirilməsi, onun təsirlərinin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsinə yönəlmiş, istiqamətləndirilmiş siyasətin yaradılması və tətbiqi qəbul edilir. Düzgün seçilmiş kredit siyasəti bankın rentabelliyyəsinin artmasına şərait yaratmaqla banklarda kredit portfelinin keyfiyyətinin yüksəlməsinə səbəb olur.

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı tərəfindən 18 noyabr 2008- ci ildə qəbul edilmiş və 15 aprel 2010- cu ildə dəyişikliklər edilmiş “Banklarda kreditlərin verilməsi qaydaları” haqqında normativ aktına əsasən, kommersiya bankları kreditin məqsədyönlü istifadəsini təmin etmək məqsədilə daxil olan kredit sifarişlərini qiymətləndirərkən nəinki borcalanların hazırkı fəaliyyətinin təhlilini aparmalı, habelə kredit tam qaytarılana qədər onun fəaliyyətinin monitorinqini müntəzəm şəkildə davam etdirməlidir. Bank tərəfindən daxil olmuş kredit sifarişlərinin qiymətləndirməsi borcalanın fəaliyyət növü, kreditlərin müddəti, həcmi, onlarla bağlı risklərin səviyyəsi və digər meyarlarla müəyyən edilir. Meyarlar aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər [14, səh.3]:

1. Kreditin ödəniş mənbəyi;
2. Kreditlə bağlı olan riskin səviyyəsi;

3. Kreditin müqabilində təklif olunmuş təminatın bazar dəyəri və iqtisadi mühitdə baş verən dəyişikliklərə qarşı həssaslığı;

4. Borcalanın kredit tarixçəsi, habelə müxtəlif ssenarilər və tarixi məlumatlar nəzərə alınaraq borcalanın hazırkı kredit qaytarma qabiliyyəti;

5. Kreditlər üzrə fəaliyyət sahəsində borcalanın bilik və təcrübələri;

6. İqtisadiyyatın kreditləşdirilən sektorunun ümumi vəziyyəti və həmin sektorda borcalanın durumu.

Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi qaydalara əsasən banklar kreditlərin bütün cəmləşmələri, yəni coğrafi zonalar, iqtisadiyyatın sektorları, kreditlərin növləri, aidiyyəti olan şəxslər və s. üzrə daimi monitoring həyata keçirməli, limitlər müəyyən etməli, bu limitlər üzrə tələblər formalaşdırmalıdır. Limitlər üzrə hesabatlara bank tərəfindən hər kredit növünə görə gəlirlik səviyyəsi müəyyən edilməli, kreditlərin verilməsi üçün cəlb olunmuş vəsaitlərin tərkibi qiymətləndirilməlidir. Kommersiya bankları tərəfindən məcmu kapitalla və kredit portfelinə nəzarət üçün Mərkəzi Bankın tələb etdiyi aşağıdakı limitlərmüəyyənləşdirilməlidir [117]:

- hər növ üzrə kreditin maksimum məbləği və həmin növlər üzrə kreditlərin cəmləşməsi;

- bir-biri ilə əlaqəli olan borcalanlar üzrə kreditin maksimum məbləği və bu qəbildən olan kreditlərin cəmləşməsi;

- coğrafi yerləşməsinə görə kreditlərin cəmləşməsi, habelə bir ölkə və ya qarşılıqlı əlaqədə olan ölkələrə görə cəmləşmə;

- kreditlərin həcmnin depozitlərin ümumi həcminə nisbəti;

- kreditlərin həcmnin depozitlərlə cəlb edilmiş sair vəsaitlərin cəminə nisbəti;

- kreditlərin valyuta növlərinə görə cəmləşməsi;

- borcalanlar statusuna görə kreditlərin cəmləşməsi (fiziki şəxslər, hüquqi şəxslər və ya hüquqi şəxs statusu almadan sahibkarlıqla məşğul olan fiziki şəxslər);

- təminatın növünə görə kreditlərin cəmləşməsi;

- kreditlərin ödəmə müddətlərinə görə cəmləşməsi;

- kreditlərin eyni təminatçıya görə cəmləşməsi;

- kreditlərin qeyri-işlək olmasına görə cəmləşməsi;

- təminatlı kreditlərin cəmləşməsi;
- filiallar tərəfindən təqdim edilən kreditlərin maksimum məbləğinə görə cəmləşməsi.

Hər bir kommersiya bankı kredit strategiyasına uyğun olan, yerləşdirilən kreditlərin növlərini nəzərə almaqla onların verilməsi, monitorinqi, həmçinin nəzarətin həyata keçirilməsini də özündə cəmləşdirən xüsusi qaydalar hazırlamalıdır. Əgər kreditlər xarici valyutada verilmişsə, onun ölkə xaricində və ya ölkə daxilində verilməsindən asılı olmayaraq, həmin kreditlərlə əlaqəli yaranan biləcək transfer riski, həmçinin xarici valyuta riski nəzərə alınmalıdır.

Mərkəzi Bankın “Kreditlərin verilməsi qaydaları” haqqında qəbul etdiyi sənədə əsasən kreditin ödəniş müddəti onun növündən, ödəmə mənbəyindən, məqsədindən, borcalanın fəaliyyətinin xarakterindən asılı olaraq, real pul gəlirlərinin proqnozlarına uyğun şəkildə seçilir. Bankdaxili qaydalarda həmçinin kreditlərin ödənilməsi müddətlərinin dəyişdirilməsi, yəni bank tərəfindən ödənişlərin vaxtından öncə və ya sonra tələb edilməsi ilə əlaqəli ümumi müddəalar kredit müqaviləsində göstərməlidir.

Kredit sifarişlərinin qiymətləndirilməsində ən vacib məsələ borcalanın krediti ödəmə qabiliyyətinin ətraflı təhlil edilməsidir. Yalnız bu zaman kreditlərin vaxtında ödənilməməsi hallarının qarşısını almaq mümkündür. Kredit ödəmə qabiliyyətinin müəyyənləşdirilməsi üçün bank borcalan haqqında ətraflı məlumata malik olmalıdır. Borcalanların kredit ödəmə qabiliyyətini nəzarətdə saxlamaq üçün kreditlər verildikdən sonra belə maliyyə hesabatlarının banka təqdim edilməsi tələb edilməlidir. Əgər borcalan hüquqi şəxsdirsə, ondan yekunlaşmış maliyyə ili üzrə vergi orqanlarına göndərilən hesabatlar da daxil olmaqla pul vəsaitinin hərəkətini göstərən sənədlər, auditdən keçmiş hesabatlar və digər əlaqəli sənədlər banka təqdim edilməlidir. Borcalan fiziki şəxs olduqda maliyyə hesabatları kimi əmək haqqı və yəhəmin fiziki şəxsin rəsmi qaydada təsdiq edilmiş gəliri barədə arayışı banka təqdim edilməlidir. Deməli, kreditlərin geri qaytarılmama hallarının qarşısının alınması üçün borcalanın maliyyə vəziyyəti, yəni onun pul vəsaitlərinin hərəkəti, krediti ödəmə qabiliyyəti, likvidliyi, xüsusi və cəlb olunmuş vəsaitlərin nisbəti dəqiq təhlil edilməlidir. Təhlil üçün məlumat bazası qismində borcalanın maliyyə nəticələri, pul

vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatları, Mərkəzləşdirilmiş Kredit Reyestrinin məlumatları istifadə edilə bilər. Bundan əlavə, banklar borcalanın maliyyə vəziyyəti haqqında reyting agentliklərindən, auditorlardan və digər mənbələrdən əlavə məlumatlar götürə bilər. Borcalanın maliyyə vəziyyətinin dəqiq təhlilini apara bilmək üçün isə onun maliyyə vəziyyəti dinamikada araşdırılmalıdır. Kredit sifarişlərinin qiymətləndirilməsi zamanı borcalanın maliyyə vəziyyətinin təhlilinin aşağıdakı ardıcılıqla aparılması məqsəduyğundur[15, səh. 182]:

- Borcalanın aktiv və passivlərinin quruluşunun ətraflı təhlili;
- Borcalanın pul axınlarının təhlili;
- Borcalanın maliyyə möhkəmliyinin təhlili;
- Borcalanın fəaliyyətinin səmərəliliyinin təhlili.

Kredit sifarişlərinin qiymətləndirilməsi zamanı borcalanın aktiv və passivlərinin müəyyən əlamətlərə görə qruplaşdırılması həyata keçirilir. Aktivlərin istehsal prosesində iştirakı baxımından dövriyyə və qeyri- dövriyyə aktivlərinə, passivlərin isə təşkili mənbələrinə görə - xüsusi və cəlb olunmuş passivlərə bölünməsi, müddətlik səviyyəsinə görə təsnifləşdirilməsi zəruridir.

Pul axınlarının təhlili zamanı müxtəlif növ aktiv və passivlərin yetərliyi, borcalanın sərəncamında olan pul vəsaitlərinin həcmi, götürdüyü kreditlərin məbləği, kreditə görə faizlərin ödənilməsi imkanı müəyyən edilir. Pul axınlarının təhlili gələcəkdə borcalanın hesabına daxil olacaq pul axınlarını proqnozlaşdırmağa imkan verir.

Borcalanın maliyyə möhkəmliliyinin təhlili borcalanın cari maliyyə vəziyyətinin müəyyən edilməsinə imkan verir. Hesabların cari vəziyyətinin araşdırılması isə borcalanın ödəmə qabiliyyətinin müasir vəziyyətini və gələcəkdə götürdüyü krediti geri ödəyə bilmə ehtimalının müəyyənləşdirməyə şərait yaradır.

Borcalanın maliyyə möhkəmliliyinin təhlilində likvidlik dərəcəsindən istifadə edilir. Balansın likvidliyi dedikdə müəssisənin bütün öhdəliklərinin onun aktivləri ilə örtülməsi dərəcəsi nəzərdə tutulur. Borcalanın ödəmə qabiliyyətinin təhlili likvidlik əmsalları vasitəsilə müəyyənləşdirilir. Bunun üçün mütləq likvidlik əmsalı, cari likvidlik əmsalı, müstəqillik əmsalı, örtülmə əmsalından istifadə edilir. Mütləq likvidlik qısamüddətli aktivlərin qısamüddətli passivlərlə müqayisəsinə əsaslanır.

Örtülmə əmsalı müəssisənin ödəmə qabiliyyətini müəyyən edir. Müstəqillik əmsalı isə cari aktivlərin məbləğində xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin payı göstəricilərinin təhlili əsasında tədqiq edilir.

Borcalanın səmərəli fəaliyyətinin təhlili kredit sifarişlərinin qiymətləndirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır və 2 istiqamətdə aparılır [15, səh. 184]:

1. Rentabelliyn təhlili;
2. İşgüzarlığın təhlili.

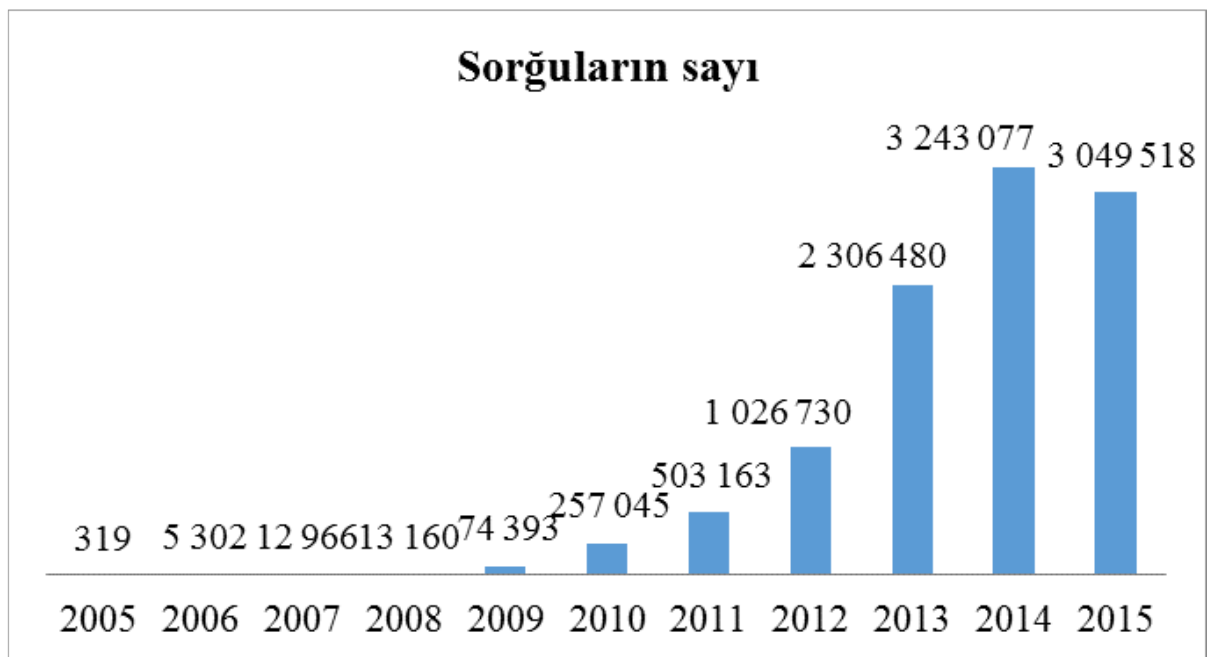
Borcalanın rentabelliynin təhlili onun fəaliyyətinin gəlirliliyini, işgüzarlığının təhlili isə fəaliyyətinin gərginliyini göstərir.

Bu təhlillər aparıldıqdan sonra əgər kommersiya bankı borcalana kredit vermək qərarına gəlsə, razılıq kredit müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilməlidir.

Borcalanların maliyyə vəziyyətinin təhlili zamanı onun kredit tarixçəsini öyrənmək, intizamlı müştəri olub-olmadığı haqqında məlumat əldə etmək üçün Mərkəzləşdirilmiş Kredit Reyestrinə (MKR) sorğu göndərilir. Mərkəzləşdirilmiş Kredit Reyestri (MKR) 2005-ci ildə Mərkəzi Bank tərəfindən yaradılmışdır. Mərkəzləşdirilmiş Kredit Reyestri (MKR) borcalanlar və onların bank sistemindəki öhdəlikləri haqqında məlumatların toplandığı informasiya bazasıdır. Banklar bu bazadan istifadə etməklə cari və potensial borcalanlarının ümumi bank sistemində olan öhdəlikləri haqqında etibarlı məlumatlar almaqla mümkün kredit risklərini minimuma endirməyə çalışırlar[114].MKR- in yaradılmasında məqsəd bankların və bank olmayan kredit təşkilatlarının borcalanlarının icra intizamı, cari və potensial borcalanlarının ödəmə qabiliyyəti haqqında məlumatlar almaq, borcalma nüfuzunun qorunmasını təşviq etmək, habelə bankların və bank olmayan kredit təşkilatların kredit risklərini azaltmaqdır [126].Bu məlumatlardan istifadə etmək hüququ borcalanın kredit tarixçəsini qiymətləndirmək məqsədilə banklarla bərabər, BOKT-lara, həmçinin haqqında məlumat toplanan şəxslərə məxsusdur. MKR- də borcalanların aktiv, habelə tam ödənilmiş kreditləri haqqında məlumatlar qeydə alınır. Bu məlumatların tərkibinə borcalanın eyniləşdirmə məlumatları, kreditin ödənilməsi və təminatı haqqında informasiyalar daxildir. Banklar və BOKT-lər MKR-dən məlumatları real vaxt rejimində vəelektron formada əldə edə bilərlər.

Müraciət MKR xidmətinə daxil olduğu gündən sonra 3 iş günü ərzində cavablandırılıb, müraciət edənin ünvanına göndərilir. MKR-ə təqdim edilən məlumatların aktiv elektron baza şəklində saxlanılması kreditlər ödənilməsi tarixdən yeddi il müddətə qədər həyata keçirilir. Borcalanların ödəniş intizamına təşviq edilməsi də MKR-in rolunu artırır. Çünki MKR borcalan haqqında ilkin təəssüratı formalaşdıran mənbə olub, bank və borcalan arasında etibar yaradır. MKR-in yaradılmasının əsas faydası kredit sistemində həmin bu məlumat assimetriyasının minimuma endirilməsində özünü göstərir.

Qeyd edim ki, Mərkəzləşdirilmiş Kredit Reyestri üzrə 2015-ci ilin yekunlarına əsasən hesabat dövrü ərzində reyestrdən 43 bank və 41 BOKT istifadə etmişdir[117]. Reyestrə bu dövr ərzində ümumilikdə 3049518 sorğu həyata keçirilmişdir ki, bunların tərkibində 2861118 sorğu BOKT və banklara aiddir. Bu məlumatları 2014-cü ilin eyni dövrü ilə müqayisə edəndə, MKR-ə göndərilən sorğuların sayında 6% (2014 – 3243077) azalma olduğunu müşahidə edirik. 188400 şəxs MKR-ə öz kredit hesabatını əldə etmək məqsədilə müraciət etmişdir.

Şəkil 1.1. 2005- 2015- ci illər ərzində MKR-ə edilən sorğuların dinamikası

Mənbə: www.cbar.az Mərkəzləşdirilmiş Kredit Reyestri üzrə 2015- ci ilin yekunları

Qeyd: MKR üzrə 2016- cı ilin məlumatlarını əldə etmək mümkün olmadığı üçün 2005- 2015- ci illərdə MKR- ə edilmiş sorğuları əks etdirən diaqram təsvir edilmişdir.

2014-cü ildə kredit hesabatını əldə etmək məqsədilə MKR-ə 77558 şəxs tərəfindən sorğu həyata keçirilmişdir. 2015-ci ilin sonunda MKR-də haqqında məlumat toplanan borcalanların sayı 2545724, kredit məlumatlarının sayı 10743679, cəmi zəminlərin sayı isə 1216029 olmuşdur. Aşağıdakı diaqramda 2005-ci ildən etibarən MKR-ə edilən sorğuların dinamikası əyani şəkildə göstərilmişdir.

Bu statistikaya tam ödənilmiş kreditlər haqqında məlumatlar, habelə həmin məlumatların aid olduğu borcalan və zəminlər də daxildir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, kredit sifarişlərinin qiymətləndirilməsinin bank üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Belə ki, qiymətləndirmə düzgün aparılmadıqda, borcalanın maliyyə vəziyyəti dərindən təhlil edilmədikdə verilən kreditlərin geri qaytarılması ilə bağlı problemlər meydana çıxır. Problemli kreditlərin həcmnin artması isə bank sistemi üçün təhlükəlidir.

Problemli kreditlərin aşkarlanması 3 əsas üsulla müəyyən edilir:

1. Kredit mütəxəssisinin gündəlik işi zamanı;
2. Kreditin təftişi zamanı;
3. Borcalana xarici, kənar təftişi zamanı.

İkinci və üçüncü üsul daha dəqiq məlumat əldə etməyə imkan verir. Sadəcə bu yoxlamaların aparılması uzun zaman tələb edir. Problemli kreditlərin idarə edilməsində isə onların tez aşkarlanıb qarşısının alınması böyük önəm daşıyır. Kredit mütəxəssisi gündəlik fəaliyyəti zamanı daha operativ şəkildə borcalanın monitorinqini aparmaqla problemli əlamətləri aşkarlaya bilər.

Problemli kreditlərin təzahürləri çoxcəhətli olduğundan gözlənilmədən meydana çıxmır. Problemli kreditlərin təzahürlərini maliyyə (gecikmə, kreditə görə faizlərin tam ödənilməməsi, debitor borclarında kəskin azalma, satış həcmnin, likvidliyin aşağı düşməsi və s.) və qeyri- maliyyə əlamətləri (borcalanın planlarında kəskin dəyişmə, yeni bazarlara keçid, rəhbərlərin tərkibində dəyişikliklər və s.) kimi qruplaşdırmaq olar. Belə əlamətlərdən hər hansı biri meydana çıxdıqda məsuliyyətli kredit mütəxəssisi verilmiş kreditin keyfiyyətini yüksəltməyə imkan verən tədbirlər planı işləyib hazırlamalıdır. Kredit mütəxəssisi:

- Kreditə görə maliyyə təminatının tam təhlilini aparıb rəy hazırlamalıdır;

- Bankın borcalanla hansı istiqamətlərdə riskə məruz qala bilməsi haqqında dəqiq məlumat toplamalıdır;

- Gündəlik olaraq borcalanın hesablarına daxil olmalara nəzarət etməlidir, əgər uzunmüddətli vəsaitlərin daxil olmaması müşahidə olunarsa, izahat tələb etməlidir;

- Kredit sənədlərinin, xüsusilə təminatla bağlı sənədlərin hüquqi cəhətdən qeydiyyatının düzgünlüyünü yoxlamalıdır;

- Əgər kredit təminatlı deyilsə, təminat almaq imkanını araşdırmalıdır.

Əgər kreditin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı tədbirlər nəticə verməzsə, bank kreditin geri qaytarılması mərhələsinə keçməlidir.

Bank tərəfindən kreditin statusunun pisləşməsinin səbəbləri kimi aşağıdakı hallar qiymətləndirilə bilər[14, səh.18]:

- maliyyə məlumatlarının bankatələb olunun zamanda təqdim edilməməsi;
- kreditə görə faizlərin və ya əsas məbləğin banka vaxtında ödənilməməsi;
- borcalanın maliyyə vəziyyətinin gözlənilmədən pisləşməsi;
- borcalanın tərəfindən təqdim edilmiş vəsait axınında proqnozla və ya biznes-planla uyğunsuzluğun mövcud olması;
- kreditin əsas məbləğinin və faizinə görə ödəmə müddətinin uzadılması üçün borc alan tərəfindən müraciət;
- bankla görüşməkdən borcalanın imtina etməsi;
- MKR- dən borcalanın maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi haqqında məlumatların əldə edilməsi;
- borcalanın ödəmə qabiliyyətinə pis təsiri ola bilən əlavə informasiyanın əldə edilməsi.

Baxmayaraq ki, hər bir problemlı kreditin öz xüsusiyyətləri var, borcalanın maliyyə vəziyyətinin pisləşməsini təsdiqləyən əsas hal var ki, o da borcalanın bank işçiləri ilə əlaqəsinin kəsilməsidir. Bir və ya bir neçə hesabat dövründə net zərərlərin mövcudluğu, likvidlik göstəricilərində, xüsusi və cəlb edilmiş vəsaitlərin nisbətində, işgüzar fəallıqda mənfi dəyişikliklər, istehsalın və pul vəsaitlərinin hərəkətində kredit verilən zaman planlaşdırılan göstəricilərdən geriləmə, müştərinin hesab qalıqlarında gözlənilməyən və izah edilməyən kəskin dəyişikliklər müştərinin maliyyə

vəziyyətinin pisləşdiyini təsdiq edən hallardır. Belə məlumatları borcalanın maliyyə hesabatlarından, borcalanla əlaqədən, daxili informasiya mənbələrindən və bazarın informasiya mənbələrindən əldə etmək olar. Bazar informasiya mənbələrindən əldə olunan məlumatlar daha vacibdir. Çünki bu məlumatlar imkan verir ki, borcalanın maliyyə vəziyyətində baş verə biləcək mənfi dəyişikliklər daha tez müəyyən edilsin və qarşısı alınsın[5, səh.118].

Hər bir kredit və borcalan problemli kreditlərin idarə edilməsi zamanı fərdi qaydada nəzərdən keçirilməlidir. Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi qaydalara əsasən kommersiya bankları aşağıdakı tənzimləmə tədbirlərini həyata keçirməlidirlər[14, səh.19]:

- borcalanın əlavə maliyyə vəsaitlərini cəlb etməsinə, mövcud təminatdan əlavə təminatın verilməsinə yönəldilmiş tədbirlər;

- borcalanın maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, ödəmə qabiliyyətini yüksəltmək istiqamətində həll yollarının tapılmasında borcalanla birlikdə tədbirlərin həyata keçirilməsi (konsaltinq xidmətlərinin göstərilməsi, əməliyyat xərclərinin aşağı salınması, gəlirlərin artırılması üçün aktivlərin satılması istiqamətində planların hazırlanması, müəssisənin fəaliyyətinin yenidən təşkili, borcun restrukturizasiyası üçün proqramın işlənməsi, kredit şərtlərinin borcalanın xeyrinə dəyişdirilməsi və s.);

- borcalanın kreditə görə olan öhdəliklərinin digər hüquqi və ya fiziki şəxsə ötürülməsi;

- qanunvericilikdə müəyyən edilmiş şəkildə borcun qaytarılmasına görə təminata tələbin yönəldilməsi.

Bankın kredit portfelində problemli kreditlərin həcmi müəyyən edilmiş limitə çatdıqda banklar kreditləşmə fəaliyyətini məhdudlaşdırıb, Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi zəruri sağlama tədbirlərini reallaşdırmalıdır.

Problemli kreditlərin artmasına bir çox amillər təsir göstərir ki, onun artmasının qarşısını almaq üçün ilkin mərhələdə kreditlərin verilməsi zamanı borcalanın maliyyə vəziyyətinin təhlili düzgün aparılmalı, onun krediti ödəmə qabiliyyəti müəyyən edilməlidir. Sonrakı mərhələdə isə kreditlərin qaytarılmasında problemlərlə qarşılaşmamaq üçün kommersiya bankları tərəfindən borcalanın maliyyə vəziyyətinin

nəzarətdə saxlanılmasını kredit üzrə borc ödənilənədək davam etdirilməlidir. Bu, problemli kreditlərin idarə edilməsi prosesini iki əsas mərhələyə ayırmağa imkan verir:

1. Kredit risklərinin monitorinqi- kreditlərdə gecikdirilmə baş verənə kimi onun müəyyən edilməsi.

2. Problemli kreditlərin geri qaytarılması- gecikdirilmə baş verdikdən sonra onun geri qaytarılması.

Problemli kreditlərin həcmnin artması bank sisteminin dayanıqlılığına, bankın nüfuzuna mənfi təsir etdiyi üçün onun idarə edilməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Problemli kreditlərin həllinə 2 yanaşma üsulu mövcuddur:

- 1) proaktiv yanaşma;

- 2) reaktiv yanaşma.

Problemli kreditlərlə effektiv iş, borcların gecikdirilməsi məsələsinin həlli proaktiv yanaşma ilə bağlıdır. Halbuki, bir çox banklar bu məsələnin reaktiv həlli üsulundan istifadə edir. Proaktiv üsul, borcun ödənişinin gecikdirilməsinin qarşısını alan, eləcə də bankın borc ödənişinin gecikdirilməsindən əvvəl həyata keçirdiyi və gələcəkdə gecikdirilmiş borcların qaytarılmasına imkan yaradan tədbirlərin icrası ilə bağlıdır. Reaktiv üsul isə gecikdirilmiş borca operativ reaksiya verilməsini nəzərdə tutur. Bütün bunlar borcun gecikdirilməsi riskini azaldır.

Problemli kreditlərin idarə edilməsi zamanı banklar iki əsas idarəetmə metodundan istifadə edə bilər [5, səh.118]: bərpa metodu və aradan qaldırma metodu.

Bərpa metodu kreditin qaytarılması ilə bağlı borcalanla bank arasında ümumi planın hazırlanmasından ibarətdir. Bərpa metoduna aid edilə bilər: qarşılıqlı razılaşma yolu ilə vəsaitlərin hesabdən silinməsi, kreditin restrukturizasiyası, tələb hüquqlarında güzəştə getmək, borcun satılması, kreditin yenidən maliyyələşdirilməsi [5, səh.118].

Bank tərəfindən problemli kreditlərin azaldılması üçün müştəriyə kreditin restrukturizasiyası, kreditin yenidən maliyyələşdirilməsi təklif edilə bilər. Kreditin restrukturizasiyası –borcunu ödəyə bilməyən borcalana qarşı tətbiq edilən ölçü

vasitəsidir. Restrukturizasiyanın bir neçə növü mövcuddur, onun həm ayrılıqda, həm də kompleks şəkildə tətbiqi mümkündür [113]:

- Ödənişin müddətlərinin və həcmnin dəyişdirilməsi;
- Borcun bir hissəsinin mülkiyyətdə paya dəyişdirilməsi;
- Borcun bir hissəsinin silinməsi.

Kreditin yenidən maliyyələşdirilməsi isə götürdüyü krediti ödəyə bilməyən borcalana yeni kreditlərin verilməsi üsuludur.

Qarşılıqlı razılaşma yolu ilə vəsaitlərin cari və ya depozit hesabından silinməsi müəyyən edilmiş zamanda kreditə görə faizlərin və ya əsas məbləğin ödənilməməsi zamanı istifadə olunur. Bu üsul problemli kreditlərin idarə edilməsi zamanı ən az xərclə geri qaytarılmasını təmin edən metodlardan biridir [5, səh.119].

Aradan qaldırma metodu kreditin qaytarılmasının iflas proseduru və borcalanın aktivlərinin satışının həyata keçirilməsi yolundan ibarətdir. Aradan qaldırma metoduna aiddir: girov qoyulan mülkə tələb, borcun zəminlərindən tələb, borcun məhkəmə yolu ilə qaytarılması, iflas (müflisləşmə) haqqında icraatın başlanması [5, səh.119].

Bankın rəhbərliyi problemli kreditlərin təbiətindən və yaranma səbəblərindən asılı olaraq, bu iki metoddan birini seçir. Kreditin tam həcmdə geri qaytarılmasına minimal xərclərlə imkan verən üsul bank üçün daha məqbul sayılır.

Ümumilikdə götürdükdə isə problemli kreditlərin aşkar edilməsi və geri qaytarılmasında hansısa bir konkret qayda yoxdur. Çünki hər bir problemli kredit özü unikaldır.

Bildiyimiz kimi hər bir bank gecikmə üçün özünün iqtisadi məqsədlərindən asılı olaraq ona məqbul sayılan müddət təyin edir. Əgər problemli kreditlərin həcmi müəyyən olunmuş həddən çox olarsa, bank onların qaytarılması ilə bağlı xüsusi şöbə yaratmalıdır. Bu şöbənin yaradılmasında məqsəd problemli kreditlərin qaytarılması ilə bağlı qaydaların həyata keçirilməsidir. Belə xüsusi şöbənin yaradılması səbəbləri aşağıdakılardır:

- Dar ixtisaslaşma əsas məsələnin həllinə imkan verir;

- Xüsusi bölmənin mövcudluğu və onun maliyyə cəhətdən stimullaşdırılması problemli kreditlərin qaytarılmasının səmərəliliyini artırır;

- Kreditlərin qaytarılması üçün daha effektiv yolları tətbiq etməyə imkan verir.

Xüsusi şöbə problemli kreditlərin qaytarılması ilə bağlı tənzimləmə metodları işləyib hazırlamalıdır. Lakin problemli kreditlərin həcmi bank üçün təhlükəli hesab edilən səviyyəyə çatarsa, banklar problemli kreditlərin geri qaytarılması üsullarının səmərəliliyinin artırılması üçün yollar axtarırlar. Nəticədə müqayisəli tədqiqat aparmaq, öz daxili imkanlarının səmərəliliyini ölçmək və nəzarət etmək üçün xarici agentlərin xidmətlərindən istifadə edirlər. Bankdan kənarda problemli kreditlərin idarə edilməsinin isə 2 yolu vardır:

- Borcun geri qaytarılması üçün kollektor agentliklərinə ötürülməsi;

- Problemli kreditlərin idarə edilməsi ilə bağlı müstəqil hüquqi şəxsin yaradılması.

Həmçinin, borcun müəyyən hissəsini bank özü geri qaytara, digər hissəsini kollektor agentliklərinə ötürülə bilər.

Günü- gündən artan vaxtı keçmiş kreditlərin geri qaytarılması çox böyük zaman və insan resursları tələb etdiyinə görə bu işi peşəkar kollektor agentliklərinə ötürülməsi nisbətən əlverişlidir. Təcrübə də göstərir ki, bu üsul daha səmərəlidir. Bank daxilindəki şöbələrin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, orada çalışan əməkdaşlar həm bankın, həm də müştərilərin işinə yaxşı bələddir. Həmçinin, bu cür şöbələrin əməkdaşlarının bilavasitə bankın işçi heyəti olduğunu nəzərə alsaq, onların iş üsullarına və müştərilərlə davranışına nəzarət etmək bank rəhbərliyi üçün daha asan olur.

Kollektor agentliklərinin də öz üstünlükləri mövcuddur. Kollektor agentlikləri borcalanlarla profilaktik iş aparan, borcların geri qaytarılması üzrə ixtisaslaşmış şirkətdir. Onların fəaliyyətində əsas məqsəd problemli kreditlərin geri qaytarılması zamanı kommersiya banklarına müəyyən faiz müqabilində əlavə xidmət göstərməkdir. Kollektor agentlikləri məhz həmin fəaliyyət sahəsində ixtisaslaşdığına görə bu cür problemlərin həllində daha böyük təcrübəyə malik olur. Buna görə də belə şirkətlərlə işləmək daha səmərəli olur. Bu təcrübə bir çox hallarda problemli

kreditlərlə bank məhsulları üzrə ixtisaslaşan banklardan daha effektiv surətdə işləməyə imkan yaradır. Bankların bir neçə funksiyanı eyni zamanda icra etməsi onların əsas məqsəddən uzaqlaşmasına və problemlərinin daha da ağırlaşmasına səbəb olur. Əgər banklar sadəcə öz kreditlərini istehlakçılar arasında yerləşdirmək və kredit portfelinin daha da genişləndirilməsi strategiyasını həyata keçirərsələr, bu, onların fəaliyyətində daha səmərəli olar. Problemlə kreditləri kollektor agentliklərinə ötürən banklar ştatda xüsusi əməkdaşların saxlanması, əlavə sahələrin icarəyə götürülməsi və digər bu kimi amillərlə əlaqədar mütəmadi xərclərdən də azad olurlar.

Kollektor agentliklərinin fəaliyyəti 2 əsas formada həyata keçirilə bilər:

1. Kollektor agent bankın agent rolunda onun adından çıxış edir.
2. Kollektor agent kreditör rolunda çıxış edir və borcluya qarşı iddia hüququ əldə edir.

Bir çox hallarda kollektor agentlikləri fiziki şəxslərlə bərabər, hüquqi şəxslərdən də borcların geri qaytarılması ilə məşğul olur. Kollektor agentlikləri bankdan kredit portfelini satın almaq hüququna malikdir. Daha dəqiqi, onunla sessiya müqaviləsi bağlaya və yaxud agentliyin tərtib etdiyi sxem üzrə borcu toplaya bilər.

Hazırda Azərbaycanda qeydiyyatdan keçmiş 2 kollektor şirkəti fəaliyyət göstərir. Bunlardan biri ölkədə ilk özəl kollektor şirkəti olan BOA şirkətidir. Şirkət 2012-ci ildə yaradılıb. BOA Agentliyi müəyyən mükafatın və ya çatacaq məbləğdən faizin müqabilində kreditörün adından çıxış edərək, ayrı-ayrı şəxslərdən və işgüzar müəssisələrdən borcların geri qaytarılmasını təmin edir. BOA kollektor agentliyinin təqdim etdiyi xidmətlər aşağıdakılardır[116]:

Agent Scheme- bu zaman BOA kollektor agentliyi sifarişçinin nümayəndəsi kimi çıxış edərək, agent müqavilələri üzrə xidmətlər göstərir. Belə olduqda borc bankın balansında qalır, agentlik isə qaytarılmış məbləğdən mükafat alır. BOA kollektor agentliyi borcu bank üçün nüfuz risklərinə yol vermədən, səmərəli qaydada və razılaşdırılmış müddətlərdə geri alır. Xidmətlər bank tərəfindən ancaq borcun (borcun bir hissəsinin) məbləğinin alınmasından sonra ödənilirlər. BOA kollektor agentliyi fəaliyyətində əsas diqqəti borc mübahisələrinin məhkəməyə qədər həll edilməsinə yönəldir ki, bu da borcun qaytarılması müddətini qısaldır.

Borcların satın alınması- BOA kollektor agentliyi sessiya müqavilələri üzrə pərakəndə borclar portfəlləri üzrə borc öhdəlikləri portfəllərinin satın alınması (tələb hüquqlarının güzəştə gedilməsi) üzrə xidməti həyata keçirir. Müqavilənin qiyməti şirkət tərəfindən vaxtı keçmiş kreditlər portfelinin qiymətləndirilməsindən sonra müəyyən edilir.

Ölkədə yaradılmış kollektor agentliklərindən digəri isə Azcoll şirkətdir. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən kommersiya banklarından Yapı Kredi Bank, Yelobank Azcoll şirkəti ilə əməkdaşlıq edirlər. Azcoll şirkəti vaxtı keçmiş kreditlərin qaytarılması üzrə bütün xidmətləri həyata keçirirlər: Pre Collection, Soft Collection, Hard Collection, Legal Collection və girov əmlakının monitorinqi[112].

Pre collection- bu mərhələdə borcalanlara vaxtı keçmiş kreditlər haqqında onların elektron ünvanına məktublar, sms göndərmək, zənglər etməklə xəbərdarlıq edilir.

Soft Collection- bu mərhələdə vaxtı keçmiş kreditlərə baxış həyata keçirilir, borcalanın özünə, iş yerinə, ailə üzvlərinə, yaxın qohumlarına zənglər edilir, sms və məktublar göndərilir.

Hard Collection- bu mərhələdə borcalana kreditin restrukturizasiyası təklif olunur. Bu mərhələ digərlərindən borcalana psixoloji təzyiqin artırılması ilə fərqlənir. Həmçinin, bu mərhələdə borcalanın əmlakı, faktiki yaşayış ünvanı və gəlirləri haqqında məlumatlar əldə edilir.

Legal Collection- bu mərhələdə borcalanın bütün sənədləri toplanır və məhkəməyə müraciət olunur. Məhkəmənin köməyi ilə borcalana psixoloji təzyiqlər artır və borcalana vaxtı keçmiş kreditlər ödənilməyi təqdirdə məhkəmə prosesinin dayandırılması təklif olunur. Danışıqlar nəticə vermədikdə iş məhkəməyə ötürülür. Qanunvericiliyə uyğun olaraq borcalanın əmlakına həbs qoyulur, ölkədən çıxışına qadağalar qoyulur, borcun əmək haqqından silinməsi, lazım gəldikdə borcalanın inzibati və cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması həyata keçirilir və banka dəymiş ziyanın ödənilməsi təmin olunur.

II FƏSİL. MÜASİR DÖVRDƏ PROBLEMLİ KREDİTLƏR PORTFELİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN TƏHLİLİ

2.1. Müasir şəraitdə bankın dayanıqlılığına təsir göstərən amillərin təhlili

Bankların maliyyə dayanıqlılığının təmin edilməsi hər hansı bir tarixi və ya iqtisadi dövrün müəyyən mərhələsinin problemi deyil, onu iqtisadi vəziyyətin kəskin pisləşməsi şəraitində təhlil etmək zəruridir. Bank sisteminin dayanıqlılığının təmin edilməsi həmişə iqtisadi inkişafın mərkəzi problemi olmuşdur. Onun həlli iqtisadi yüksəliş dövründə olduğu kimi, həm də iqtisadi tənəzzül, siyasi və iqtisadi risklər şəraitində də vacibdir. Bank sisteminin dayanıqlılığı[7, səh. 159]:

- İqtisadi proseslərin xüsusiyyətlərinin həm cari vəziyyətini, həm də inkişaf nöqtəyi- nəzərdən əks etdirir;
- Fəaliyyətin keyfiyyət göstəricisidir, yəni dayanıqlılıq bankın deyil, onun fəaliyyətinin keyfiyyətini müəyyən edir;
- Onun inkişafını sürət, quruluş, zamanla dəyişim cəhətdən tədqiq etməklə yanaşı, daxili elementlərini və xarici mühitlə qarşılıqlı əlaqəsini hərtərəfli təsvir edir.

Qloballaşma şəraitində maliyyə kapitalının konsolidasiyası baş verir, həmçinin maliyyə- kredit institutlarının sayının azaldılması hesabına bankların funksional və coğrafi genişlənməsi həyata keçirilir. İqtisadiyyatın qloballaşması şəraitində aktual problemlərdən biri bank sisteminin maliyyə dayanıqlılığının yüksəldilməsidir. Bank sisteminin inkişafının müasir mərhələsində xarici mühit amillərinin maliyyə institutlarının fəaliyyətinə təsiri nəzərə alınmalıdır. Böhran zamanı olduğu kimi, böhrandan sonrakı dövrlərdə də maliyyə dayanıqlılığının yüksəldilməsi, likvidliyə nail olmaq kommersiya banklarının inkişafına böyük təsir göstərir. Kredit institutlarının maliyyə dayanıqlılığının yüksəldilməsi onun gəlirlərinin, rəqabətqabiliyyətliliyinin artmasına, milli bank sisteminin etibarlılığına təminat verir. Müasir dövrdə kredit institutları üçün bank xidmətləri sektorunda

rəqabətqabiliyyətliliyin gücləndirilməsi üçün əsas məsələ maliyyə dayanıqlılığının və likvidliyin idarə edilməsi ilə bağlıdır.

Hal- hazırda bank sektorunun qeyri- sabit inkişafı təkcə kredit resurslarının həcminə deyil, həmçinin bütövlükdə maliyyə dayanıqlılığına mənfi təsir göstərir. Təcrübədə banklarda kapital çatışmazlığı və ümumilikdə kredit sektorunda gəlirliliyin azalması müşahidə olunur. Bank sektorunun maliyyə dayanıqlılığının idarə edilməsinin forma və metodları iqtisadi qeyri- müəyyənlik şəraitində bir- biri ilə kifayət qədər ziddiyyət təşkil edir.

Müasir şəraitdə bank sisteminin maliyyə dayanıqlılığının təmin edilməsi daha çox əhəmiyyət təşkil edir. Bir tərəfdən investisiyanın cəlb edilməsinin bank üçün zəruriliyi, digər tərəfdən də iqtisadiyyatdakı qeyri- sabitlik bu problemi ən çətin nəzəri və praktik məsələlərdən birinə çevirir.

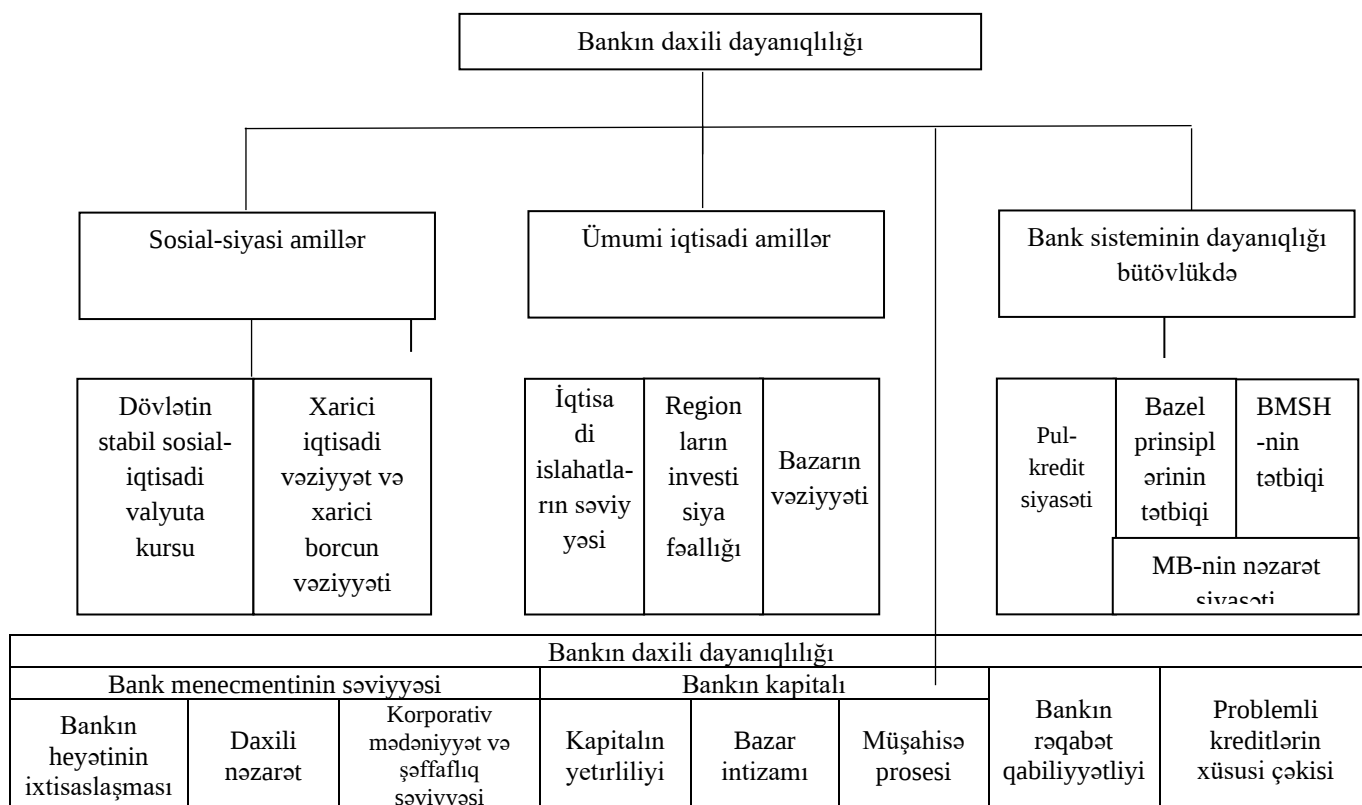
Bank sektorunun maliyyə dayanıqlılığının nəzəri cəhətdən hərtərəfli təsviri üçün onun idarə edilməsini aşağıdakı şəkildə nəzərdən keçirmək zəruridir[7, səh. 160]:

1. Ayrıca kommersiya bankı mövqeyindən: aktivlərin keyfiyyəti, problemli kreditlərin həcmi, kapitalın adekvatlığı və likvidlik.

2. Ayrıca kommersiya bankının maliyyə dayanıqlılığını bütöv bank sektorunun maliyyə dayanıqlılığı ilə əlaqədə bir sistem kimi.

Nəzəri və praktiki cəhətdən dayanıqlılıq əksər hallarda sabitlik və etibarlılıq kimi müəyyən edilir. Kredit təşkilatlarının dəqiq müəyyən edilmiş meyarları praktik olaraq yoxdur. Bir qayda olaraq bankların maliyyə dayanıqlılığı dedikdə, onun aktiv və passivlərinin keyfiyyəti, problemli kreditlərin həcmi ümumi kredit portfelində payı, kapital adekvatlığı, likvidliyinəzərdə tutulur.

Bank sektorunun maliyyə sabitliyi müxtəlif amillərin təsiri ilə müəyyən edilir. Həm kredit təşkilatlarının, həm də bank sektorunun dayanıqlılığını xarakterizə edən amillər, demək olar ki, eynidir. Bankın dayanıqlılığına təsir göstərən amillər sosial-siyasi, ümumiqtisadi və daxili amillər olmaqla qruplaşdırılır. Ümumi şəkildə bankın dayanıqlılığına təsir göstərən amilləri sxem 2.1- dən aydın şəkildə görmək mümkündür.

Sxem 2.1. “Bankın dayanıqlılığına təsir göstərən amillər”

Mənbə: В.Пухов «Факторы влияющие на финансовую устойчивость коммерческого банка», Вестник Института экономики Российской академии наук 4/2012, стр.111.

Kredit təşkilatının maliyyə dayanıqlılığı birbaşa olaraq onun likvidliyindən asılıdır. Bankın etibarlılığını və dayanıqlılığını müəyyən edən əsas keyfiyyət göstəricilərindən biri məhz likvidlikdir. Likvidlik latın sözü olan “liquidity” terminindən götürülüb, mənası reallaşmanın, maddi dəyərlərin pul vəsaitlərinə çevrilməsinin tezliyi kimi başa düşülür. Likvidlik maliyyə öhdəliklərini cəld yerinə yetirmək qabiliyyətidir, daha geniş mənada isə maliyyə öhdəliyini yerinə yetirməyə imkan yaradan, asanlıqla satıla bilən vəsaitlər olub, onların səfərbər olunmasını və dərhal nağd pullara çevrilməsini nəzərdə tutur. Banklarda likvidliyin idarə olunması haqqında qaydalarda likvidliyə belə tərif verilir: “Likvidlik – bankın balans, həmçinin balansarxası öhdəliklərini yerinə yetirmək, cəlb olunmuş vəsait mənbələrində baş vermiş və ya gözlənilən dəyişiklikləri effektiv tənzimləmək, habelə əlavə xərclərə yol vermədən aktivlərin planlaşdırılmış artımını maliyyələşdirmək qabiliyyətidir [13]. Likvidlik riski isə – planlaşdırılmış və gözlənilməyən öhdəliklərin vaxtında və effektiv yerinə yetirilə bilməməsi, əlavə likvid vəsaitin əldə edilməsi, həmçinin bankın

aktivlərinin minimal zərərlə dərhal satılması üzrə imkanların azalması riskidir” [13, səh 2-3].

Likvidlik riski qeyri-likvid formada olan aktivlərin xeyli hissəsinin dondurulması və onların pul vəsaitlərinə çevrilməsinin mümkünsüzlüyü səbəbindən, cari maliyyə öhdəliklərinə əməl etmək qabiliyyətinin olmamasıdır. Belə risk cəlb olunmuş pul vəsaitlərinin qaytarılması üzrə öhdəliklərin icra müddətləri ilə aktivlərin pul formasına çevrilmə müddəti arasındakı uyğunsuzluqdan irəli gəlir. O, ssuda kapitalına tələbin artması və ya əmanətlərin götürülməsi, problemli kreditlərin ümumi kredit portfelində xüsusi çəkisinin artması ilə əlaqədar yarana biləcək çətinliklərlə sıx bağlıdır. Likvidlik riskini azaltmaq üçün banklar nağd pul axınının mümkün istiqamətlərini, vəsaitlərə olan ehtiyaclarını və öhdəliklərini diqqətlə izləməlidir. Bu göstərici bankların öz əmanətçiləri və kreditorları qarşısında olan öhdəliklərinin itkisiz və tam vaxtında ödəmək qabiliyyəti kimi başa düşülür. Öhdəliklər isə bankda real və potensial olmaqla iki yerə ayrılır. Real öhdəliklər bankın balansında əks olunan öhdəliklərdir. Bunlar banklararası kreditlər, cari hesablar, tələb olunanadək depozitlər və s. ola bilər. Balansarxası hesablarda olan öhdəliklər (verilmiş qarantiaməktubları, istifadə olunmamış kreditlər və s.) isə potensial öhdəliklərdir. Bankın kredit portfelində geri qaytarılmayan kreditlər çoxluq təşkil etdikdə banklar müştərilərinin ilkin tələbi zamanı zəruri vəsaitlə onları təmin edə bilmir. Bankların öhdəlikləri ödəmək üçün müəyyən mənbəyə malik olması zəruridir. Belə mənbə qismində bankın müxbir hesabındakı vəsait, kassasındakı nağd pul vəsaiti, banklararası əldə edilə biləcək kreditlər çıxış edə bilər. Burada banklar elə siyasət seçməlidir ki, bu mənbələrin hər hansı birindən istifadə edərkən itkiyə yol verilməsin. Çünki banklar hər hansı bir öhdəliyi yerinə yetirmək üçün digər bir aktivə dəyərindən aşağı sataraq zərər edə bilərlər. Ona görə də banklar problemli kreditlərə nəzarəti daim həyata keçirməlidir.

Likvidliyə təsir göstərən amillərin daxili və xarici olmaqla qruplaşdırılması mümkündür. Lakin təhlil edilmə səviyyəsindən asılı olaraq, bank rəqabəti, bank infrastrukturunu kimi eyni amil kommersiya bankı üçün xarici, bank sistemi üçün isə daxili amil kimi xidmət edə bilər. Həm ayrılıqda götürülmüş kommersiya bankı, həm də bank sistemi üçün dayanıqlılıq səviyyəsi iqtisadiyyatın, bazarın inkişaf

səviyyəsindən, pul dövriyyəsinin vəziyyətindən, əməyin beynəlxalq bölgü xüsusiyyətindən asılıdır. Daxili amilləri əsas (gəlir və kapitalın artımı) və əlavə (bankın aktivlərinin və kapitalının keyfiyyətini xarakterizə edən amillər, problemli kreditlərin ümumi kredit portfelində payı) olmaqla sistemləşdirmək olar. Ümumilikdə isə daxili amillərə aktivlərin keyfiyyəti və möhkəm kapital bazası, dayanıqlı resurs bazası, depozitlərin keyfiyyəti, xarici resurslardan asılılıq səviyyəsi, bankın imici, menecmentin yüksək səviyyəsi, problemli kreditlərin həcmi və s. aid edilir. Möhkəm kapital bazası dedikdə, bankın xüsusi vəsaitlərindən istifadənin üstünlüyü nəzərdə tutulur. Lakin inkişaf etmiş ölkələrdə bankların passivində xüsusi kapitalla nisbətən cəlb edilmiş vəsaitlər üstünlük təşkil edir. Hətta bankın xüsusi kapitalı 20% təşkil edərsə, bununla müqayisədə cəlb edilmiş vəsaitlərin 80%-ə qədər olması mümkündür. Burada əsas məsələ menecmentin düzgün təşkil edilməsidir. Əgər menecment yüksək səviyyədə təşkil edilibsə, bu zaman cəlb edilmiş vəsaitlərin də səmərəli istifadəsi mümkündür. Azərbaycanda bankların illik mənfəətləri hesabına xüsusi kapitallarını artırmaq kimi imkanları çox aşağıdır. Buna görə də dövlət tərəfindən bank sektorunun inkişafı üçün vəsait ayrılmalı, onların kənardan vəsait cəlb etmək imkanları genişləndirilməlidir. Daxili amillərdən biri də aktivlərin keyfiyyətidir. Aktivlərin keyfiyyəti dörd əsas meyar ilə qiymətləndirilir [7, səh 161]:

- 1) Likvidlik;
- 2) Risk səviyyəsi;
- 3) Gəlirlilik;
- 4) Diversifikasiya oluna bilməsi.

Likvidliyə təsir göstərən xarici amillərə hüquqi bazanın effektivliyi, inkişaf səviyyəsi, hüquqi dövlət mexanizmi, bank fəaliyyətinin hüquqi və normativ təminat bazası, banklararası qiymətli kağızlar bazarının və valyuta bazarının inkişaf səviyyəsi, ölkənin iqtisadi – siyasi vəziyyəti, yenidən maliyyələşdirmənin zəruri səviyyədə olması, Mərkəz bank tərəfindən həyata keçirilən nəzarət sisteminin səmərəli qurulması aid edilə bilər. Fikrimcə, siyasi vəziyyətin sabitliyi, xarici bank infrastrukturunun inkişaf səviyyəsi xarici amillərə aid edilə bilər.

Bank fəaliyyətinin bütün sahələrinə nəzarətin həyata keçirilməsi, bank sisteminin dayanıqlılığının təmin edilməsi üçün likvidliyin idarə olunması aşağıdakı 2 formada reallaşdırılmalıdır [13, səh.5- 6]:

1. Aktivlərin idarə olunması üzrə;
2. Öhdəliklərin idarə olunması üzrə.

Aktivlərin idarə olunmasına aşağıdakılar aid edilir [13, səh.5-6]:

- müxbir hesablarda mövcud olan qalıqlara görə monitoring;
- kreditləşmənin həcmində görə monitoring;
- kredit portfelinin keyfiyyətinə görə monitoring;
- kreditlərə tətbiq olunana faiz dərəcəsinə görə monitoring;
- bankın qiymətli kağızlarının monitoringi;
- repo əməliyyatları nəticəsində əldə edilmiş qiymətli kağızların monitoringi;
- girov kimi istifadəsi mümkün olan aktivlərin monitoringi;
- likvidliyi adekvat səviyyədə saxlamaq üçün reallaşdırılması mümkün olan əsas vəsaitlərin və qeyri-likvid vəsaitlərin monitoringi.

Öhdəliklərin idarə olunmasına aşağıdakılar aid edilir [13, səh.6]:

- bank tərəfindən cəlb olunmuş vəsaitlərin həcmnin mövsümi amillər, faiz dərəcəsinin dəyişdirilməsinə həssaslıq və sair makroiqtisadi amillərin nəzərə alınması ilə monitoringinin həyata keçirilməsi;
- depozit və əmanətlərin həcmində görə monitoringin keçirilməsi;
- depozitlər də daxil olmaqla bütün öhdəliklər üzrə ödəmə müddətlərinə görə monitoring;
- bankın əsas öhdəlikləri üzrə daimi monitoringin həyata keçirilməsi və onlarla əlaqələrin saxlanması;
- öhdəlik üzrə kreditor, onun yerləşdiyi ərazinin nəzərə alınması, öhdəliyin formalaşma mənbələrinə görə cəmləşməsinin monitoringi;
- bankın balansarxası öhdəliklərinin monitoringi.

Likvidliyin bank sistemində əhəmiyyətinə görə Mərkəzi Bank onun tənzimlənməsini həyata keçirir. Mərkəzi Bank tərəfindən likvidliyin tənzimlənməsində məqsəd ümumilikdə bank sisteminin dayanıqlılığını, dövlətin və əmanətçilərin

mənafeyini, dövlətin pul- kredit siyasətinin həyata keçirilməsini təmin etməkdən ibarətdir. Kommersiya bankları üçün likvidlik normativləri müəyyən edilmişdir. Bank sisteminin dayanıqlılığının təmin edilməsi və tənzimlənməsi üçün likvidliyin aşağıdakı əmsallar üzrə hesablanması nəzərdə tutulmuşdur [15, səh.83-86]:

1. Ani likvidlik əmsalı- hər bir bank tərəfindən ötən hesabat ayında likvid aktivlərin orta günlük qiymətinin cari öhdəliklərin orta günlük qiymətinə nisbəti şəklində hesablanır. Bu əmsal minimal olaraq 30% səviyyəsində olmalıdır. Burada likvid aktivlər dedikdə, normadan artıq məcburi ehtiyatlar, Mərkəzi Bankdakı müxbir hesablar, nağd şəkildə olan milli və sərbəst dövrəli xarici valyuta, dövlət qiymətli kağızları, nüfuzlu yerli və xarici banklardakı müxbir hesablardakı pul vəsaitləri nəzərdə tutulur.

2. Cari likvidlik əmsalı. Bu əmsal cari aktivlərin cari öhdəliklərə nisbəti kimi müəyyən edilir. Cari aktivlərin tərkibinə ödəniş müddəti 30 gün və ya daha az olan aktivlər aid edilir. Cari öhdəliklərə isə ödəniş müddəti 30 gün və ya daha az olan öhdəliklər daxildir.

3. Dəyişən öhdəliklərin cəmi aktivlərə nisbəti. Dəyişən öhdəliklərə aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik olan öhdəliklər aid edilir:

- Bu vəsaitlərin daha yüksək gəlir əldə etmək məqsədilə bankdan geri götürülməsi ehtimalı yüksəkdir;

- Bu öhdəliklər qısamüddətlidir;

- Bu öhdəliklərin məbləği yüksəkdir.

4. Kreditlərin depozitlərə nisbəti. Kreditlər dedikdə borcalanlara verilmiş (banklararası kreditlər bura daxil deyil) xalis kreditlər nəzərdə tutulur. Zərərin ödənilməsi məqsədilə yaradılmış ehtiyatlar xalis kreditlərin tərkibinə aid edilmir.

5. Girov qoyulan qiymətli kağızların cəmi qiymətli kağızlarda payı əmsalı. Bu əmsal likvidliyin təmin edilməsi üçün istifadəsi mümkün olmayan, girov qoyulmuş qiymətli kağızları faizlə ifadə edir.

Banklar onun likvidliyinə mənfi təsir edəcək hallar baş vermədən öncə əlavə maliyyə vəsaitinə tələbatın yaranmasını müəyyən edən erkən xəbərdarlıq sisteminə

malik olmalıdır. Həmçinin bank tərəfindən likvidliyinin təmin edilməsi üçün stress-test həyata keçirilməlidir. Bu stress- testlər ayda bir dəfədən az olmamalıdır.

Stress-testin ssenarisinin hazırlanması üçün bank fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinə uyğun olan, bazarda cari və gözlənilən vəziyyətlə bağlı ehtimallar, həmçinin reyting agentliklərinin reytinglərinin təsiri kimi meyarlar vacib sayılır. Stress-testlər keçirildiyi zaman nəzərə alınmalıdır ki, müqavilə ilə müəyyənləşdirilən müddətli aktiv və öhdəliklərin məbləğləri onların likvid dəyərini real əks etdirmir.

Aktivlər və öhdəliklər üçün stress- testlər fərqli ehtimallar nəzərə alınmaqla keçirilir. Aktivlər üzrə stress-testin keçirilməsi üçün ehtimallara aşağıdakılar aid edilə bilər [13, səh.12]:

- kreditlərin gecikdirilməsi və ya vaxtında qaytarılmaması, yəni problemli kreditlərin həcmində artım;
- Məcburi ehtiyat normasının Mərkəzi Bank tərəfindən yüksəldilməsi;
- Likvid aktivlərin həcmində azalma;
- Bazarda baş verən hadisələrin likvid aktivlərin dəyərinə mənfi istiqamətdə təsiri.

Öhdəliklər üzrə stress-testin keçirilməsi üçün ehtimallara aşağıdakılar aid edilə bilər [13, səh.12- 13]:

- müddətli öhdəliklərin vaxtından əvvəl sahibləri tərəfindən vəsaitlərini geri götürmək istəyi;
- vəsaitlərin cari və müxbir hesablarda azalması;
- müştərilər tərəfindən depozitlərinin valyutasını dəyişdirməsi;
- iri həcmli depozitlərin geri götürülməsi;
- banklardan və digər maliyyə institutlarından götürülmüş vəsaitlərin vaxtından öncə geri istənilməsi;
- kredit xətləri üzrə nəzərdə tutulan müqavilə şərtlərinin pozulması, yəni onların vaxtından əvvəl bağlanması, nəzərdə tutulan vəsaitlərin güman edilən həcmdə və ya zamanında ayrılması.

Həm aktiv, həm də öhdəliklərə təsir edən ehtimallara aşağıdakılar aid edilir:

- faiz dərəcəsində baş verən dəyişikliklər;

- inflyasiya dərəcəsində meydana çıxan dəyişikliklər;
- valyuta məzənnəsində baş verən kəskin dəyişikliklər.

Bank tərəfindən ssenarilər tərtib olunarkən likvidliyin dəyişməsinin “ehtimal olunan”, “ən pis” və “ən yaxşı” ssenariləri tərtib olunmalı və göstərilən ehtimallar da daxil olmaqla hər ssenariyə görə fərqli meyarlar işlənib hazırlanmalıdır.

Bankın dayanıqlılığının təmin olunması üçün bankda fəvqəladə hallar baş verdiyi zaman likvid vəsaitləri cəlb etmə və aktivləri ən az zərərlə likvid vəsaitlərə çevirmə mərhələlərini özündə əks etdirən plan tərtib edilməlidir. Fəvqəladə planda likvid vəsaitlərin çatışmazlığı meydana çıxdıqda mümkün maliyyələşmə mənbələri, real əldə edilə biləcək vəsaitlər, bunun üçün zəruri olan müddət və xərclər dəqiq olaraq qeyd edilməlidir. Bankdaxili qaydalara əsasən fəvqəladə plana hər rüb baxılmalı və yeni dəyişikliklər əlavə edilməlidir.

Likvidliyin idarə olunması üçün tərtib edilən fəvqəladə planda aşağıdakılar qeyd edilməlidir [13, səh.14]:

- cəlb edilmiş vəsaitlərin daxilində ən sabit vəsaitlərin məbləği və tərkibi;
- bankın likvid vəsaitə ehtiyacı yarandıqda cəlb edilə biləcək vəsait mənbələrinin əldə edilmə ehtimalının azalma sırası ilə təsnifatı;
- likvid vəsaitlərin çatışmazlığı halının ilkin əlamətləri meydana çıxdığı təqdirdə azalması ehtimal olunan müddətli və müddətsiz öhdəliklər;
- bankın əlavə vəsait cəlb etməsi üçün mümkün mənbələr və imkanlar;
- likvid vəsaitlərin çatışmazlığı meydana çıxdıqda bankın fasiləsiz olaraq fəaliyyətini davam etdirməsi üçün zəruri olan maksimal müddət;
- təminat kimi istifadə edilə biləcək, yəni dərhal satıla biləcək aktivlər.

Əlavə vəsaitlərə ehtiyac yarandıqda təminat kimi istifadə oluna biləcək aktivlərə nəzarət bank tərəfindən mütəmadi olaraq həyata keçirilməlidir. Bankdaxili qaydalar elə tərtib edilməlidir ki, belə aktivlərin dərhal və yaxud mümkün qədər az zərərlə istifadə edilməsi üçün heç bir hüquqi və normativ qadağalar meydana çıxmasın.

Mərkəzi Bankın likvidliyin idarə edilməsi üzrə əməliyyatlarının həcm və faiz dərəcələri cədvəl 2.1-də göstərilmişdir. Cədvəldə də göstəriləyi kimi likvidliyin idarə edilməsi üzrə Mərkəzi Bankın istifadə etdiyi əsas maliyyə aləti yenidən

maliyyələşdirmə dərəcələridir. Yenidən maliyyələşmə – Mərkəzi Bank tərəfindən digər kommersiya banklarının kreditlə təmin edilməsidir [113]. Son zamanlar Azərbaycanda mövcud olan makroiqtisadi qeyri- sabitlik və devalvasiyadan sonra bank sferasında iqtisadi inkişaf üçün zəruri olan maliyyə vəsaitlərinin çatışmazlığı, kredit resurslarının azlığı müşahidə olunur.

Mövcud çətinliklərin aradan qaldırılması, banklar vasitəsilə maliyyə axının artırılması üçün Mərkəzi Bank tərəfindən kreditlərin verilməsi qaydalarına yeni dəyişiklər edilib. İndiyə qədər Mərkəzi Bankdan götürülən mərkəzləşdirmə kreditlərinin müddəti az olduğuna görə kommersiya bankları Mərkəzi Bankdan alınan kreditləri son kredit bazarına yönləndirə bilmirdilər.

Cədvəl 2.1.

Mərkəzi Bankın likvidliyin idarə edilməsi üzrə əməliyyatları

İl	Yenidən maliyyələşdirmə		Lombard		Overnayt		Notlar	
	%dərəcəsi	Həcm	%dərəcəsi	Həcm	%dərəcəsi	Həcm	%dərəcəsi	Həcm
2005	9,0	72,2	12,0	1,0	12,0	-	-	-
2006	9,5	92,9	12,5	-	12,5	-	-	-
2007	13,0	95,3	16,0	-	16,0	-	10,56	253,2
2008	8,0	229,0	11,0	-	11,0	-	4,74	180,0
2009	2,0	1315,4	5,0	-	5,0	-	1,00	9,0
2010	3,0	1861,8	-	-	-	-	2,08	40,0
2011	5,3	2032,6	-	-	-	-	2,77	91,2
2012	5,0	3287,9	-	-	-	-	1,87	120,0
2013	4,75	3149,3	-	-	-	-	1,06	20,0
2014	3,5	3220,4	-	-	-	-	0,91	27,0
2015	3	6157,7	-	-	-	-	0,91	0,0
2016	15	2044,3	-	-	-	-	14,99	109,6
2017	15	923,7	-	-	-	-	14,29	925,6
2018	9,75	726,6	-	-	-	-	9,34	1008,3
2019	7,5	681,7	-	-	-	-	5,76	700,0
2020	6,25	1025,5	-	-	-	-	5,76	650,0

Mənbə: <https://uploads.cbar.az/assets/acc41ac8a6ec8886355f2366d.pdf>

Yeni qaydalara əsasən isə birillik və bir ildən artıq olan mərkəzləşdirmə kreditləri kredit əməliyyatlarına yönləndirilə bilər. Devalvasiyadan sonrakı maliyyə çətinliklərini nəzər alaraq, Mərkəzi Bank kommersiya bankları üçün maliyyə mənbəyi rolunu icra edəcək. Mərkəzləşdirmə kreditlərinin təminatı qismində isə bankların təqdim etdikləri qiymətli kağızlar çıxış edəcək. ABŞ və Avropada da maliyyə böhranı zamanı belə yumşaltma siyasəti tətbiq edilmişdir. Mərkəzi Bankın bu qərarı həm iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşmasına, həm də bank sisteminin dayanıqlığının artırılmasına köməklik edəcək.

Etibarlı və nüfuzlu banklar hər zaman bank ehtiyatları ilə onlardan istifadə arasındakı tarazılığı qoruyub saxlamalıdır. Bankların likvidliyi təmin olunmadıqda banka olan inam azalır, nüfuzu aşağı düşür. Əhali ya banka depozit qoymur, ya da bankda olan depozitlərini geri götürür. Bu da bankın likvidliyinə mənfi təsir göstərir. Depozitlərin həcmnin artırılmasını stimullaşdırmaq üçün əmanətlərin sığortalanması zəruridir. 8 may 2009- cu ildə “Əmanətlərin sığortalanması haqqında” Qanun qəbul edilmişdir. 2016- cı ildə 4 mart tarixində bu qanuna dəyişikliklər edilmişdir. Bu dəyişikliklərə əsasən Fonda üzv banklarda qəbul edilən əmanətlər xarici valyuta üzrə illik faiz dərəcəsinin yuxarı həddi 3 faiz olmaqla, milli valyuta üzrə isə 15 faiz olmaqla üç il müddətində sığortalanır və bankın lisenziyası ləğv olunsaydı, depozitə qoyulmuş məbləğ tam şəkildə, lakin otuz min manatdan artıq olmayan hissə kompensasiya olunur. Əmanətlərin sığortalanması sisteminin yaradılmasında əsas məqsəd banklar müflis olduqda, əhəlinin əmanətlərinin itirilməsinin qarşısını almaq, əhəlinin banklara inamını artırmaq və bank sisteminin dayanıqlılığını təmin etməkdir. Fondun sığorta ehtiyatları kompensasiyaların (sığorta hadisəsi baş verdiyi zaman sığorta olunmuş əmanətçilərə ödənilən pul vəsaiti), borc öhdəliklərinin ödənilməsi, Fondun əmlakının alınması və idarə edilməsi və s. məqsədlərin reallaşdırılması üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Fondun öz fəaliyyətini həyat keçirməsi üçün sığorta ehtiyatları mövcuddur və bu sığorta ehtiyatları əsasən aşağıdakı mənbələr hesabına formalaşsın [16, səh.7- 8]:

- Fondun iştirakçısı olan bankların üzvlük haqları (bu məbləğ on min manat olmaqla bir dəfə ödənilir);
- Fonda üzv olan bankların təqvim haqları;
- Fonda üzv olan bankların əlavə haqları;
- Fondun emissiya etdiyi uzunmüddətli borc öhdəlikləri əsasında cəlb olunan vəsait;
- Fonda üzv olan bankların ödədiyi dəbbə pulları;
- Cari xərclər çıxıldıqdan sonra Fond vəsaitinin idarə olunmasından əldə olunan gəlir;

- qrantlardan, ianələrdən, həmçinin qanunvericiliklə qadağan olunmayan sair mənbələrdən gələn vəsaitlər;

- repress qaydasında tələb hüququna əsasən yerli banklardan, həmçinin xarici bankın ölkədəki filiallarından alınan vəsaitlər.

Fondun həyata keçirdiyi funksiyalar aşağıdakılardan ibarətdir [16, səh.2- 3]:

- fonda üzv olan bankların reyestrini tərtib etməklə onları şəhadətnamələrlə təmin edir;

- sığorta haqlarını yığıraq uçotunu aparır;

- fondun əmlakını idarə etməklə onun üzərində sərəncam verir;

- sığorta hadisəsi olduqda, əmanətçilərə kompensasiya ödəyir;

- Fondun funksiyalarının icra edilməsi üçün üzv banklardan qanunla müəyyən edilən zəruri informasiyanı və hesabatları alır;

- Fondun öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün vəsaiti çatışmazlığı yarandıqda, beynəlxalq maliyyə bazarlarından, Azərbaycan hökumətindən və Mərkəzi Bankdan borc vəsaitləri əldə edir;

- öhdəliklər üçün kompensasiya ödədikdə isə həmin məbləği repress formasında üzv bankdan tələb edir;

- Fonda üzv olan banklardan sığorta haqlarını tələb etməklə, Mərkəzi Banka hesabat verir.

Fond pul vəsaitlərini yalnız Mərkəzi Bankın qiymətli kağızlarında, dövlət qiymətli kağızlarında, digər ölkələrin mərkəzi banklarında və yüksək reytingli digər banklarda depozitlərdə yerləşdirə bilər. Sığorta hadisəsi baş verdiyi zaman kompensasiya əgər əmanət milli valyutadadırsa, manatla, əgər xarici valyutadadırsa, uyğun valyuta ilə ödənilir.

Bank sisteminin dayanıqlılığına təsir göstərən vacib amillərdən biri də bankın məcmu kapitalının miqdarıdır. Bildiyimiz kimi banklar investisiyalar edərək müəyyən risklərlə qarşılaşır. Kredit verdikdə borcalan aldığı borcu qaytarmaya bilər (kredit riski), uğursuz həyata keçirilən əməliyyatlar (əməliyyat riski), iqtisadi mühitdə əlverişsiz dəyişikliklərin baş verməsi (bazar riski) bankın fəaliyyətinə mənfi təsir göstərə bilər, onun müflisləşməsinə səbəb ola bilər. Belə hallar isə investorların və

əmanətçilərin banka olan inam və etimadını azaldır. Bu isə bankın maliyyə dayanıqlılığına birbaşa mənfi təsir göstərə bilər. Çünki banklar müflis olduqda əmanətçilər depozitlərini, investorlar isə investisiya olunmuş vəsaitlərini geri ala bilmirlər. Məcmu kapitalın yaradılmasına səbəb gözlənilməz zərərlərin qarşısını almaqdan ibarətdir. Bankın məcmu kapitalının yaradılmasında əsas məqsəd onun biznes strategiyasının reallaşdırılması, daxili və ya xarici mühitdə anidən meydana çıxan biləcək əlverişsiz dəyişikliklərə qarşı dayanıqlılığının təmin edilməsidir. Məcmu kapital bankın ödəmə qabiliyyətinin aşağı düşməsinə səbəb ola biləcək zərərlərin aradan qaldırılmasına, əmanətçilərin və investorların bank sisteminə inamının yüksəldilməsinə xidmət göstərir [11, səh.4]. Məhz bank sisteminin dayanıqlılığının təmin edilməsi üçün Mərkəzi Bank tərəfindən 2015-ci il 1 yanvar tarixindən bankların məcmu kapitalına olan minimum tələb 10 milyon manatdan 50 milyon manata qədər artırılıb.

Bankın məcmu kapitalının tərkibi birinci və ikinci dərəcəli olmaqla iki hissəyə ayrılır. Birinci dərəcəli kapital əsas kapital olmaqla, minimum məcmu kapitalın 50 %-ə bərabər olmalıdır.

Nüfuzun qorunması, öhdəliklərin tam məbləğdə yerinə yetirilməsi bank sisteminin dayanıqlılığının əsas göstəricilərindəndir. Bank sisteminin dayanıqlılığının təmin edilməsi bankın nüfuzu nöqtəyi nəzərdən mühüm məsələdir. Belə ki, bankın nüfuzu olmasa, o xarici banklardan ucuz vəsait cəlb edə bilmir, çünki xarici banklar vəsaitlərini etibarlı banklarda yerləşdirməyə üstünlük verirlər. Nəticədə öz passivini formalaşdırmaq üçün yerli kommersiya bankları depozitlərə görə faiz dərəcələrini qaldırmaq məcburiyyətində qalırlar. Bu isə öz növbəsində kreditlərə görə faiz dərəcələrinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Yüksək faizlə verilmiş kreditlərin tam həcmdə və zamanında geri qaytarılması isə həmişə reallaşmır, belə olduqda isə bankın kredit portfelində problemlə kreditlərin həcmi artır, nəticədə aktivlərin keyfiyyəti aşağı düşür və bank sisteminin dayanıqlılığı zəifləmiş olur.

Azərbaycan manatının məzənnəsinin dünya neft bazarının qiymətlərindən asılı olması da bankların dayanıqlılığına pis təsir göstərir. Neftin qiyməti aşağı düşdükcə valyuta kursları da ona uyğun olaraq qalxır. Buna görə də bankların valyuta riskləri də daima dəyişir. Kommersiya bankları xarici banklardan vəsaitləri də xarici valyuta ilə

əldə edir. 2015- ci il 21 fevral tarixdə olan manatın ilk devalvasiyası, 21 dekabrda isə 2- ci devalvasiya bank sisteminin dayanıqlılığına olduqca mənfi təsir göstərdi. Bir-birinin ardınca “Gəncə Bank” ASC və “Bank of Azerbaijan” ASC- nin, 10 iyul 2015-ci il tarixində Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının İdarə Heyətinin verdiyi qərar ilə “EvroBank” ASC-nin və “Azərbaycan Kredit Bankı” ASC-nin, 25 yanvar 2016-cı il tarixli, 06/1 və 06/3 nömrəli qərarları ilə "Yunayted Kredit Bank" ASC və "NBCBank" ASC-nin, 27 yanvar 2016- cı il 07/01 və 07/03 nömrəli qərarları ilə “Qafqaz İnkişaf Bankı ” ASC və “Atra Bank” ASC- nin, daha sonra isə “Bank Standard” QSC- nin, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası Direktorlar Şurasının 21 iyul 2016-cı il tarixli qərarına əsasən “Dekabank” ASC, “Kredobank” ASC, “Parabank” ASC və “Zaminbank” ASC-nin bank lisenziyaları ləğv edildi [127]. Bu bankların lisenziyaların ləğv olunmasına səbəb cari fəaliyyətlərini etibarlı şəkildə idarə edə bilməmələri, kreditorları qarşısında öhdəliklərini icra edə bilməməsi, kredit portfelində problemli kreditlərin həcmnin çox olması, məcmu kapitalın minimum məbləği tələbinə əməl etməməsi olmuşdur.

Son zamanlarda bir sıra kiçik bankların bağlanması bank bazarında oliqopoliyaların yaranmasına gətirib çıxara bilər. Bildiyimiz kimi rəqabət iqtisadiyyatın istənilən sahəsinin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir, innovasiyaların yaranması və tətbiqinə şərait yaradır. Bank sistemi bu baxımdan istisna təşkil etmir. Bank sektorunda oliqopoliyaların yaranması bank innovasiyalarına mənfi təsir göstərə və bununla da kommersiya banklarının maliyyə dayanıqlılığını aşağı sala bilər. Ümumiyyətlə, bankların likvidliyini və maliyyə dayanıqlılığını aşağı salan əsas amillər bunlardır [7, səh.164]:

- bank sektorunun kapitallaşmasının aşağı səviyyəsi;
- uzunmüddətli resursların payının az olması;
- bankların maliyyə dayanıqlılığına zərər hesabına yüksək gəlir əldə etməyə səy göstərməsi;
- bank risklərinin idarə edilməsinin effektivliyinin aşağı səviyyəsi.

Bu amillərin aradan qaldırılması bankların dayanıqlılığının yüksəlməsinə səbəb olacaq.

2.2. Müasir dövrdə banklarda problemlı kreditlər portfelinin vəziyyəti

Bank üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən risk növlərindən biri kredit riskidir[6, səh.31].Maliyyə institutları öz fəaliyyətində toqquşduğu əsas növ maliyyə riskləri “Bank nəzarətinin səmərəliliyin əsas prinsipləri”ndə 1997-ci ildə bankların kredit riskləri adlandırılmışdır. Bu fikirlər bir çox peşakarlar və alimlər tərəfindən dəstəklənir və onlar bu fikirlə razılaşırlar ki, bank biznesinin əsasını məhz kreditləşmə təşkil edir. Aparılan tədqiqatlar onu söyləməyə əsas verir ki, müqavilə ilə nəzərdə tutulmuş, gözləniləndiyi kimi vaxtında və tam borclu tərəfindən maliyyə tələblərinin yerinə yetirilməməsinin risk kimi təyin olunması məqsədə uyğundur. Bu isə nəticədə bank üçün maliyyə itkiləri ilə nəticələnir. Kredit riski ya defolt, ya da borcalanın öz öhdəliklərini yerinə yetirməkdən etiraz etməsi halında meydana çıxır. Defolt texniki və ya müvəqqəti olmayan səbəblər üzündən, debitorun kreditor qarşısında müqavilə öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsidir[21, səh.113].Bank təcrübəsində hətta defolt riski belə fərqləndirilir. Defolt, yəni ödəniş etməmə riski borclunun, borcun əsas məbləği, borc müqaviləsinin faizləri və digər şərtlərinə münasibətdə öz öhdəliklərini yerinə yetirmək qabiliyyətinin olmamasıdır. Borcun verilməsindən əvvəl baxılan kredit riskindən fərqli olaraq, ödəməmə riski, borc artıq verilmiş olduğu vəziyyətdə qiymətləndirilir. Beləliklə, defolt riski, borclunun krediti ödəyə bilməyəcəyi vəziyyətdə meydana çıxır. Bir qayda olaraq, defolt müflisləşmənin nəticəsində yaranır. Bu da öz növbəsində kreditə görə ya əsas borcun, ya da %- in gecikdirilməsinə, nəticə etibarilə kreditin gecikdirilməsinə səbəb olur. Problemlı kreditlərin meydana çıxması xarici iqtisadi amillərin təsirindən kənar da ola bilər. İqtisadi böhranlar sadəcə onların həcmının artmasına səbəb olur. Müasir dövrdə inkişaf etmiş ölkələrdə banklar tərəfindən problemlı kreditlərin idarə edilməsinə kompleks yanaşma kütləvi xarakter almışdır. Sadəcə olaraq qeyri- sabit iqtisadi inkişaf şəraitində banklar defolt riskinin minimallaşdırılması məqsədilə problemlı kreditlərin idarə edilməsinə daha böyük diqqət ayırırlar.

Kredit portfelinin idarə edilməsi zamanı bank menecmenti kredit riskinin bankın kredit portfelinin gəlirliliyinə təsirini qiymətləndirməlidir. Bu nöqteyi-nəzərdən kredit portfelinin səmərəliliyini xarakterizə edən bir sıra göstəricilər mövcuddur. Kredit portfelinin səmərəliliyini xarakterizə edən əsas göstərici olan xalis faiz marjası bankın kreditə görə itkilər də hesablanmaqla xalis gəlirini ölçür.

$$XFM = (FG - FX - KI) / KP$$

XFM xalis faiz marjası

FG- fazi gəlirləri

FX- faiz xərcləri

KI- kreditə görə itkilər

KP- kredit portfeli

Bankın kredit portfelinin və ya gəlirinin kredit riskindən asılılıq səviyyəsini xarakterizə edən göstərici kredit portfelinin təhlükəsizlik əmsəlidir.

$$\text{Kredit portfelinin təhlükəsizlik əmsəli} = \text{Ehtiyatlar} / \text{KP}$$

Bank üçün itirilmiş mənfəəti xarakterizə edən göstərici itirilmiş mənfəət əmsəlidir. Bu göstərici isə gecikdirilmiş faizlərin hesablanmış faizlərə nisbəti ilə müəyyən olunur.

Kredit portfelinin əsas keyfiyyət göstəricisi gecikdirilmiş və ya problemli kreditlərin bankın ümumi kredit portfelinə səviyyəsini xarakterizə edən göstəricidir. Bu göstərici problemli kreditlərin xalis çəkisi adlanır. N.E.Eqorov və A.M.Smulov bu göstəricinin səviyyəsi 4- 10% həcmində olduqda normal sayırlar [34, səh.142].

$$P.K.X.Ç. = \text{problemli kreditlərin həcmi} / \text{kredit portfeli}$$

Bu göstəricilərin daim nəzarətdə saxlanılması bank menecmentinə vaxtında zəruri tədbirlər görməyə imkan verir.

2008-ci ildə dünyada baş verən beynəlxalq maliyyə böhranı Azərbaycan iqtisadiyyatının bütün sahələrinə toxunmuşdur. Bildiyimiz kimi ölkədə uzunmüddətli resursların defisiti mövcud olduğu üçün banklar məcburi şəkildə borcları xarici mənbələrdən əldə edirlər. Nəticədə bir çox banklar xarici banklardan, digər ölkələrin maliyyə bazarlarından asılı vəziyyətə düşürlər. Nəticədə aktiv portfel strukturunun vaxtında dəyişdirilməsinə, ehtiyat bazasının bərpası üçün digər borc mənbəyinin

axtarılmasına ehtiyac yaranmışdır. Eyni zamanda zəif kapital bazası ilə əlaqədar bank fəaliyyətində regionların qeyri- bərabər bölüşdürülməsi, bank sektorunun kifayət qədər inkişaf etməməsi, böhranın Azərbaycanın bank sektoruna toxunması bank sektorunda menecmentin aşağı səviyyədə olmasını ortaya qoymuşdur.

Azərbaycan banklar assosiasiyası, Beynəlxalq maliyyə korporasiyası və Beynəlxalq maliyyə institutunun Konsaltinq qrupunun məlumatına görə:

- 83% sorğu aparılmış Azərbaycan bankları korporativ idarəçiliyin vacibliyini qəd etmişlər;

- 48,3% sorğu aparılmış funksiyanın, cavabdehliyin və təşkilati strukturun müasirləşdirilməsinin səmərəliliyini qeyd etmişlər.

Tədqiqatlar onu göstərir ki, bankların fəaliyyətinin səmərəliliyi menecmentin mövcudluğu ilə təyin edilir. Göründüyü kimi, Azərbaycanda bank menecmentinin elmi bazasının müasirləşdirilməsinə böyük ehtiyac var: korporativ cavabdehliyin inkişafına strateji yanaşma, eyni zamanda kadr potensialına və bazar mədəniyyətinə bütövlükdə yanaşma. Qeyd olunan məsələlərin həlli bank aktivlərinin idarə etmə sisteminin müasirləşdirilməsinə səbəb ola bilər. Hal- hazırda Azərbaycanda bir çox kommersiya bankları bank aktivlərinin idarə edilməsində mövcud adət- ənənəyə əməl edirlər, yəni əsas diqqəti ayrı ayrı aktivlərə yönəldirlər. Kredit təşkilatları aktivləri vahid bütöv şəkildə təhlil etmirlər və aktivlərin keyfiyyət və say xarakteristikasını nəzərə alaraq məntiqli bir struktur formalaşdırmırlar.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan bank qanunvericiliyində bu günə kimi problemli aktivlərin idarə edilməsi prinsipi üzrə reqlament təyin edilməmişdir. Belə halda, aktivlərin xaotik idarə edilməsində böyük çətinliklər yaranır. Bu cür idarə edilmədə aktivlər beynəlxalq sarsıntıya daha da həssas olurlar.

2009- cu ilə qədər Azərbaycanda bank sistemi yüksək inkişaf tempi, problemli kreditlərin həcmnin aşağı səviyyəsi ilə xarakterizə olunurdu. Hal- hazırda müşahidə olunan böhran bank sahəsinin inkişafına da mənfi təsir göstərir. Bankların maraqlarının müdafiəsi üçün böhranın dəyişməz atributu olan- problemli kreditlərin idarə edilməsi zəruridir. Aşağıda 2005-2020-ci illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatına kredit qoyuluşlarını əks etdirən cədvəl verilmişdir (bax cədvəl 2.2.1).

**Cədvəl 2.2.1. 2005-2020-ci illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatına
kredit qoyuluşları, milyon manatla**

İllər	Cəmi	Vaxtı keçmiş	Vaxtı keçmiş kreditlərin xüsusi çəkisi %	Milli valyutada		Xarici valyutada	
				Cəmi	Vaxtı keçmiş	Cəmi	Vaxtı keçmiş
2005	1441,0	68,2	4,7	542,9	20,6	898,0	47,6
2006	2362,7	77,7	3,3	1170,5	23,1	1192,2	54,6
2007	4681,8	100,3	2,1	2513,7	44,9	2168,1	55,3
2008	7191,3	159,8	2,2	3672,9	93,2	3518,4	66,6
2009	8407,5	303,5	3,6	4886,2	195,1	3521,3	108,4
2010	9163,4	492,9	5,4	5865,3	342,1	3298,1	150,8
2011	9850,3	633,8	6,4	6326,5	452,1	3523,8	181,7
2012	12243,7	748,8	6,1	8422,8	575,7	3820,9	173,2
2013	15422,9	792,8	5,1	11076,7	627,4	4346,3	165,4
2014	18542,6	976,3	5,3	13505,7	767,6	5037,0	208,8
2015	21730,4	1508,5	6,9	10994,5	840,2	10735,9	668,3
2016	16444,6	1472,6	9	8663,1	682,4	7781,4	790,2
2017	11757,8	1626,7	13,8	6953,6	789,3	4804,2	837,5
2018	13020,3	1585,0	12,1	8073,6	774,1	4946,7	810,9
2019	15298,2	1273,1	8,1	10000,8	702,4	5297,4	570,7
2020	14530,4	893,1	6	10204,0	653,9	4326,4	239,3

Mənbə: <https://www.cbar.az/page-42/monetary-indicators#page-2>

Cədvəl 2.2.1-dən göründüyü kimi Azərbaycanda vaxtı keçmiş kreditlərin həcmində artım 2009-cu ildən müşahidə olunmağa başlamışdır. 2009-cu ildə vaxtı keçmiş kreditlərin həcmi ümumi kredit qoyuluşlarının 3,6 %-ni təşkil etdiyi halda, 2017- ci ildə 13,8%, 2020- ci ildə isə bu göstərici 6%-ə qədər yüksəlmişdir. Vaxtı keçmiş kreditlərin artma səbəbləri müxtəlif ola bilər [3, səh. 179-181]:

1. Kommersiya bankları tərəfindən kreditin verilməsindən əvvəlki mərhələdə müştərinin krediti ödəmə qabiliyyətinin dərin təhlilinin həyata keçirilməməsi; Borcalanın maliyyə vəziyyəti düzgün araşdırılmadan verilən kreditlərə görə aylıq ödənişlər ya gecikdirilir, ya da tamamilə ödənilmir, nəticə etibarilə problemli kreditlərin həcmi artmış olur.

2. Krediti ödəmə qabiliyyətinin təhlil metodikasının təcrübə tələblərinə uyğun gəlməməsi; Hal-hazırda Azərbaycanda kredit ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi əsasən borcalanın maliyyə axının təhlili, işgüzar riskin təhlili, müştərinin kredit tarixinin təhlili, əgər borcalan hüquqi şəxsdirsə, onun aktiv və

passivlərinin təhlili əsasında aparılır. Lakin təhlilin aparılma üsulları inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə əsaslanmır.

3. Kredit üçün təminatın bəzi hallarda formal xarakter daşması; Kreditin təminatı dedikdə, borc alan şəxsin aktivlərinin dəyəri və kredit müqaviləsində nəzərdə tutulmuş borcun ödənməsinin ikinci konkret mənbəyi (*zəmanət, sığorta, girov*) nəzərdə tutulur. Əgər borc öhdəliklərinin və aktivlərin dəyərləri arasındakı nisbət borc alanın maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi və ya müflis olması zamanı bankda kreditlərin ödənməsi üçün kifayət edirsə, o zaman konkret təminatın keyfiyyəti borc alan şəxs tərəfindən öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə zəmanət verir. Girovun keyfiyyəti, zaminin, havadarın və sığortaçının etibarlılığı bank müştərisində pul axınının kifayət etməməsi zamanı xüsusilə vacib olur. Lakin kredit müqaviləsində göstərilən təminatlar bəzən götürülən kreditlərin tam qaytarılması üçün kifayət etmir. Bu da nəticə etibarilə bankda gəlir gətirməyən kreditlərin artmasına səbəb olur. Buna görə də kredit verilərkən girovun dəyəri düzgün qiymətləndirilməlidir. Bank təminatla bağlı göstərilən sənədlərlə təminatın hazırkı vəziyyəti arasında uyğunsuzluğu dərhal aşkar etməli, təminatın zəruri vəziyyətdə olmasını təmin etmək üçün müvafiq tədbirlər (*təminatın sığortalanmasını tələb etmək, dövrü yoxlamalar aparmaq və s.*) həyata keçirməlidir.

4. Banklar tərəfindən risklər düzgün qiymətləndirilmədən kredit portfelinin genişləndirilməsi; Kredit riskiborcalan tərəfindən, kredit müqaviləsinin şərtlərinə uyğun qaydada, faiz ödənişlərini və əsas borcu tam və ya vaxtında ödəyə bilməməsi və ya tamamilə ödəməməsi nəticəsində bankın itkilərlə üzləşmə təhlükəsidir. Kommersiya banklarında risklər düzgün qiymətləndirilmədən verilən kreditlərin geri qaytarılması ilə bağlı problemlər yaranır.

5. Problemlı kreditlərin qaytarılması ilə məşğul olan şəxslərin peşəkarlıq səviyyəsi; Beynəlxalq təcrübədə problemlı kreditlərin qaytarılması ilə ya bank daxilində yaradılan xüsusi şöbələr, ya da bu işin peşəkarı olan kollektor agentlikləri məşğul olurlar. Əvvəlki fəsildə də qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycan da kollektor agentliklərinin fəaliyyəti çox zəif olduğuna görə vaxtı keçmiş kreditlərin geri

qaytarılması ilə bağlı kommersiya bankları çətinliklərlə üzləşir ki, bu da kommersiya banklarında problemli kreditlərin artmasına gətirib çıxarır.

6. Kreditlərin cəlbədicə reklamları; Əhali kreditlərin cəlbədicə reklamlarına aldanaraq ödəmə qabiliyyətindən artıq kredit əldə edir. Aylıq kredit ödənişlərinin vaxtı gəldikdə isə ödənişlər yerinə yetirilə bilmir, bu da nəticədə bank aktivlərində problemli kreditlərin artmasına səbəb olur.

7. Verilən kreditlərə görə faiz dərəcələrinin yüksək olması; Banklarda problemli kreditlərin artmasına təsir göstərən digər meyar da faiz dərəcələrinin yüksək olmasıdır. Banklarda faiz dərəcələrinə yenidən maliyyələşmə dərəcələri, depozitlər, banklararası kreditə üzrə faiz dərəcələri, kredit resurslarının quruluşu, kreditə olan tələb və təklif, ölkədə inflyasiyanın səviyyəsi, pul tədavülünün vəziyyəti, kreditin müddəti və növü, kreditə görə risk səviyyəsi təsir göstərir. Kredit faizlərinin yüksək olmasının əsas səbəbi isə bankların passivini formalaşdırmaq üçün cəlb etdikləri resursların dəyərinin baha olması ilə əlaqəlidir.

8. Məzənnə riski; Bu risk xarici valyuta məzənnələrinin əlverişsiz dəyişməsi ilə bağlı olaraq yaranan riskdir. Məsələn 21 fevral 2015-ci il tarixdə Mərkəzi Bankın manatın devalvasiyası ilə bağlı qərarı xarici valyutada kredit götürmüş borclanların kredit ödəmə qabiliyyətinə mənfi təsir göstərirdi.

9. Sahibkarların müflisləşməsi; Dünyada baş verən maliyyə- iqtisadi böhran Azərbaycan iqtisadiyyatına da öz mənfi təsirini göstərir. Sahibkarların maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi onların müflisləşməsinə gətirib çıxarır. Sahibkarların gəlirlərində artımların olmaması onların götürdükləri kreditlərin qaytarılmasında çətinliklərin yaranmasına səbəb olur.

Hal-hazırda banklar tərəfindən problemli kreditlərin tənzimlənməsi ilə bağlı müxtəlif idarəetmə metodlarının istifadə edilməsinə baxmayaraq, mövcud metodlar, alətlər, texnologiyalar və mexanizmlərə nə nəzəri, nə də praktik cəhətdən yekcins yanaşma yoxdur.

Hər bir bank tərəfindən onun kredit siyasətinə uyğun olaraq fərqli idarəetmə metodlarının seçilməsi bankları müxtəlif problemlərlə üz-üzə qoyur və bu prosesin dövlət nəzarət orqanları tərəfindən tənzimlənməsini zəruri edir. Mərkəzi Bank

tərəfindən problemli kreditlər portfelinin idarə edilməsini stimullaşdırmağa yönəldilmiş siyasət həyata keçirilsə də, bununla bağlı universal metod işlənib hazırlanmamışdır. Hətta qanunvericilikdə belə “problemli kredit”, “gecikdirilmiş kredit”, “qeyri- işlək kredit” terminlərinin mənaları və bu anlayışlar arasındakı fərqlər qeyd olunmadığına görə fikir ayrılıqları meydana çıxır.

Ümumilikdə, Azərbaycanda problemli kreditlərin idarə edilməsi sistemi qeyri-effektivdir. Bu, onunla əlaqəlidir ki, bu iş bankların profilindən kənar olmasına baxmayaraq, özləri məşğul olur. Qeyri- effektivlik daxili və xarici amillərlə əlaqəlidir. Xarici amillərə aşağıdakıları aid etmək olar [6, səh. 34]:

- Hüquqi- qanunverici bazanın qeyri- mükəmməlliyi;
- Bank sisteminin tənzimlənməsi və nəzarətində çatışmazlıq;
- Vahid elmi- metodik bazarın olmaması;
- Sosial qeyri- sabitlik;
- Əhalinin aşağı maliyyə savadlılığı.

Bankdaxili amillərə isə aşağıdakıları aid etmək olar:

- təşkilati struktur;
- texnoloji amillər;
- bank menecmentinin aşağı səviyyəsi;
- insan amili.

Azərbaycanda problemli kreditlərin idarə edilməsi ilə bağlı bankların qarşısında duran əsas məsələlər aşağıdakılardır:

- Həm problemli kreditlərin, həm də bank tərəfindən yeni verilmiş kreditlərin gecikdirilməsinə səbəb ola biləcək mənbələrin müəyyən edilməsi;
- Problemli kreditlərin yaranma ehtimallarının kredit verildiyi andan aşkara çıxarılması və tənzimlənməsi;
- Problemli kredit portfelinin kəmiyyət cəhətdən qiymətləndirilməsi və onun bankın dayanıqlılığına təsirini müəyyən edib, nəzarətin həyata keçirilməsi;
- Problemli kreditlərin bağlanması mənbələrinin seçilməsi, qiymətləndirilməsi və onların yetərliyi;

- Problemli kreditlərin səviyyəsinin aşağı salınması metodlarının işlənilib hazırlanması, reallaşdırılması və qiymətləndirilməsi;
- Problemli kreditlərin həcmnin monitorinqi, həmçinin nəzarətin həyata keçirilməsi.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan təcrübəsində problemli kreditlərin idarə edilməsi sistemi üçün aşağıdakı çatışmazlıqlar xarakterikdir:

1. Monitorinq prosesinə riayət etməmək və aşağı keyfiyyət. Bu borcalanın maliyyə vəziyyətini qiymətləndirən sistemin aşağı effektivliyi, maliyyə göstəricilərini qiymətləndirən proqram təminatlarının qeyri- qənaətbəxş olması ilə əlaqədardır.

2. Kreditin idarə edilməsi prosesinin təşkilinin qeyri- effektivliyi. Hazırda problemli kreditlərin tənzimlənməsində ən geniş yayılmış üsul ya onun dərhal geri qaytarılmasının tələb edilməsi, ya da kreditin restrukturizasiyasıdır. Restrukturizasiya kreditlərin vaxtının uzadılması səbəbindən yığılıb qalmasına gətirib çıxarır. Bu da nəticədə kreditin geri qaytarılmaq və müddətlilik kimi əsas prinsiplərinin pozulmasına səbəb olur.

3. Problemli kreditlərin idarə edilməsində qeyri- formal metodlara üstünlük verilir. Problemli kreditlərin idarə edilməsi təcrübəsində ən çox rast gəlinən səhvlərdən biri də onun geri qaytarılması üçün təhlükəsizlik xidmətlərinə müraciət etməkdir, hansı ki, bu işlə xüsusi olaraq təlimatlandırılmış əməkdaşlar məşğul olmalıdır. Hazırda çox az banklar problemli kreditlərin idarə edilməsi ilə bağlı ixtisaslaşmış şöbə yaradırlar. Belə şöbənin yaradılması yüksək xərclər yaradır. İdarəetmə prosesini elə təşkil etmək lazımdır ki, iqtisadi cəhətdən əsassız xərclərə yol verilməsin, işin icrası stimullaşdırılsın və bütün mərhələlərdə mərkəzləşdirilmiş nəzarət təmin edilsin.

4. Azərbaycan və beynəlxalq təcrübə arasında problemli kreditlərin uçotu və idarə edilməsi sahəsində uyğunsuzluqların olması. Bu, makroiqtisadi dayanıqlılıq nöqtəyi- nəzərdən bank sistemi üçün təhlükə yaradır, həmçinin milli bank sisteminin rəqabətqabiliyyətliliyinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Çünki beynəlxalq təcrübədə təsnifləşdirmədə sərt metodlara üstünlük verilir.

5. Problemli kreditlərin idarə edilməsi bank tərəfindən təcrid olunmuş şəkildə həyata keçirilir. Halbuki bankların portfelinin keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərinin

digər rəqib bankların aktivləri ilə müqayisəsi zəruridir. Problemli kreditlərin idarə edilməsi üzrə banklararası assosasiyaların yaradılması imkanları nəzərdən keçirilməlidir.

6. Qısamüddətli dövrə istiqamətlənmək. Banklar üçün əsas məsələ zərəri minimumlaşdırmaq üçün qısa müddətdə borcları geri qaytarmaqdır. Problemli kreditlərin idarə edilməsində mənfəətin əldə edilməsi imkanlarına baxılmaz, hansı ki, uzunmüddətli dövrdə bu, mümkündür.

7. Bank menecmentinin işinin aşağı effektivliyi. Bəzən problemli kreditlərin idarə edilməsi ilə bağlı dəqiq formalaşdırılmış prinsiplər mövcud olmur. Kredit portfelinin quruluşunun müxtəlif meyarlar üzrə optimal qruplaşdırılmasının planlaşdırılması həyata keçmir, strateji yanaşma yoxdur.

8. İşçi heyətin kifayət qədər peşəkar olmaması və səriştəsizliyi. Problemli kreditlərin idarə edilməsində insan amili mühüm rol oynayır. İşçi heyətin inkişafına lazımi diqqət ayrılmaz.

9. Marketinq fəaliyyətinin systemsiz təşkili;

10. Aktivlərin mənfəəti diversifikasiyası;

11. Kommersiya banklarında risklərə dair qəbul edilmiş faiz dərəcələrinin uyğunsuzluğu.

İdarəçilikdə isə bu səhvlər rəqabət qabiliyyətinin itirilməsinə, məqsədyönlü bazarda reytingin aşağı düşməsinə, imkanların əldən verilməsinə və ciddi itkilərə məruz qalmasına səbəb olmuş, hətta bəzi bankların lisenziyasının ləğv olunması ilə nəticələnmişdir. Biz 2005-2020-ci illərdəki bankların sayını müqayisə etsək, bunu əyani şəkildə görmüş olarıq.

Cədvəl 2.2.2.

2005- 2020- ci illərdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bankların sayı

Siyahı	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Bankların sayı	44	45	43	32	30	30	30	26
Dövlət bankları	2	1	2	2	2	2	2	2
Özəl banklar	42	44	41	30	28	28	28	24

Mənbə: <https://uploads.cbar.az/assets/11fab8102e18766ab4ed45056.pdf>

Cədvəl 2.2.2-dən də göründüyü kimi 2005-ci ildə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bankların sayı 44 olduğu halda, 2020-ci ildə bu göstərici 26-ya qədər enmişdir. Bu bankların lisenziyalarının ləğv olunmasına əsas səbəb kimi kredit

portfelinin idarə edilməsində səhvlərə yol vermələri nəticəsində problemli kreditlərin həcmnin artması və bazarda rəqabətə tab gətirməmələri göstərilə bilər. Məhz buna görə də yuxarıda sadalanan çatışmazlıqlar aradan qaldırılmalıdır. Problemli kreditlərin idarə edilməsi sisteminin mükəmməlləşdirilməsi həm ayrıca banklar tərəfindən, həm də milli bank sistemi tərəfindən yerli xüsusiyyətləri nəzərə almaqla beynəlxalq təcrübənin tətbiqi ilə həyata keçirilməlidir.

Bankların balansından problemli kreditlərin tamamilə təmizlənməsi üçün girovun vahid qeydiyyat mərkəzi, verilmiş kreditlərin monitorinqini həyata keçirən mərkəzin yaradılması zəruridir. Elə bir sistem formalaşdırmaq lazımdır ki, banklar problemli kreditlərin həcmi real olaraq göstərməkdə maraqlı olsunlar. Problemli kreditlərin idarə edilməsi sistemi yenidən maliyyələşdirmə əməliyyatları ilə sıx bağlı olmalıdır. Bu əməliyyatların həyata keçirilməsi zamanı əsas məsələ endirim əmsalının ədalətlə müəyyən edilməsi, itkilərin və təminatın həcmnin düzgün qiymətləndirilməsi, investorlar üçün cəlbedici olacaq etibarlı strukturun yaradılmasıdır. Problemli kreditlərin yenidən maliyyələşdirilməsi zamanı maliyyələşmənin müasir texnologiyalarından istifadəsi- təminatlı qiymətli kağızların emissiyası, sindikatlaşdırılmış kreditləşmə tətbiq edilə bilər. Bu, bazar maliyyə mənbələrinin cəlb edilməsinə imkan verəcəkdir.

Həmçinin səhmdarlar və menecment səviyyəsində tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir. Səhmdarlar kredit siyasəti və risklərin idarə edilməsi sahəsində strategiyalar müəyyən etməli, menecerlər bu sahədə əsas göstəriciləri müəyyən etməli və adi işçilərin fəaliyyətinə tətbiq etməlidirlər.

Bank əvvəlcədən qaytarılmayan kreditlərdən özünü qorumaq üçün müştərilərlə işini iki metoddan istifadə etməklə qurmalıdır:

1. Zamanla yoxlanılmış müştərilərə üstünlük verməlidir;
2. Xidmət etdiyi regiondan kənara kredit verməməlidir.

Banklar öz fəaliyyətində kapitalın qoyuluşu sahəsində dəqiq məqsədyönlü siyasət yürütməlidir. Bankların kapital qoyuluşlarında əsas məqsədi maksimum gəlir götürmək, kredit portfelinin idarə edilməsində optimal nailiyyətlər əldə etmək, ödəmə qabiliyyətini və lazımi likvidlik səviyyəsini təmin etmək, artım ehtiyatı yaratmaqdır.

Azərbaycan banklarının kredit portfelinin əsas seçilən xüsusiyyətləri kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- kreditlərin qısa müddətliyi;
- kredit portfelinin yüksək riskliliyi.

Kreditlərin böyük hissəsinin qısamüddətliyi Azərbaycan bazarında investisiya mühitinin qeyri qənaətbəxş olması ilə əlaqələndirilir.

2.3. Banklarda problemli kreditlərin artmasına təsir göstərən amillərin təhlili

2013-cü illərin sonlarından başlayan Rusiya-Ukrayna siyasi böhranı bəzi aparıcı dünya ölkələrinin 2014-cü ilin iyunundan başlayaraq Rusiyaya qarşı sanksiyalar tətbiq etməsi ilə nəticələndi. Qeyd olunan dövrdən başlayaraq mövcud siyasi şərait kontekstində neftin dünya bazar qiymətləri kəskin enməyə başladı. Məhz bu proses növbəti illərdən başlayaraq Azərbaycanın tədiyyə balansında ciddi problemlərin yaranması ilə müşayiət olundu. Belə ki, Azərbaycanın tədiyyə balansında əhəmiyyətli hissə sayılan ticarət balansı (ixracdan idxalın çıxılması) 2014-cü ilin 1-ci rübündə 5544 mln. ABŞ dolları səviyyəsindən 2015-ci ilin 1-ci rübündə 1758 mln. ABŞ dolları səviyyəsinə enmişdir. Bu tendensiya davam edərək 2015-ci ilin 4-cü rübündə 510 mln. ABŞ dolları səviyyəsində ticarət balansı formalaşmışdır. Demək olar ki, 2014-2015-ci illər ərzində, yəni cəmi iki ilə yaxın bir dövr ərzində Azərbaycanın ticarət balansı 10 dəfədən artıq azalmışdır [26, dekabr-2016, səh. 7]. Lakin sonradan neftin dünya bazar qiymətinin yüksəlməsi ilə Azərbaycanın ticarət balansı da yaxşılaşmağa başlamış və 2017-ci ilin 2-ci rübü üçün 1589 mln. ABŞ dolları təşkil etmişdir [26, dekabr-2017, səh. 7]. Qeyd olunan dövrdə dünya iqtisadiyyatının qeyri-müəyyən inkişaf tendensiyası mövcud olmuş və beynəlxalq maliyyə bazarlarında sabit olmayan dinamika özünü göstərmişdir. Eyni zamanda, həm inkişaf etməkdə olan və həm də inkişaf etmiş bir sıra ölkələrdə iqtisadi artım səngimışdir. Bu şəraitdə xammal ixrac edən ölkələrin milli valyutalarının ucuzlaşması daha da sürətlənmişdir. Qeyd olunan vəziyyət Azərbaycanın bank

sisteminə təsirsiz ötüşməmiş, problemli kreditlər portfelinin genişlənməsinə səbəb olmağa başlamışdır. 2015-ci ildən başlayaraq bank sektorunun dayanıqlığının qorunmasına yönəldilmiş prudensial tənzimləmə və müvafiq preventiv tədbirlər həyata keçirilməyə başlamışdır. Lakin problemli kreditlərin ümumi kreditlərin həcmindəki payının azaldılmasında əhəmiyyətli bir nəticə əldə olunmamışdır. Qeyd olunan fikirləri konkret analitik təhlil ilə bir daha təsdiqləyək və aydın təsəvvür yaratmağa çalışaq. Onu da qeyd edək ki, biz fəslin 2.2-ci bölməsində verdiyimiz cədvəl 2.2.2.-də ümumi olaraq bank sistemində cəmi kreditlər və onlardan vaxtı keçmiş kreditlər barədə illər üzrə dinamik təhlil vermişdik. Burada isə cədvəl 2.3.1.-də Azərbaycanda fəaliyyət göstərən əsas sistem əhəmiyyətli bankların maliyyə hesabatları təhlil edilərək cəmi kreditlər, eyni zamanda cəmi kreditlərdə problemli kreditlərin məbləği barədə məlumatlar ümumiləşdirilmişdir.

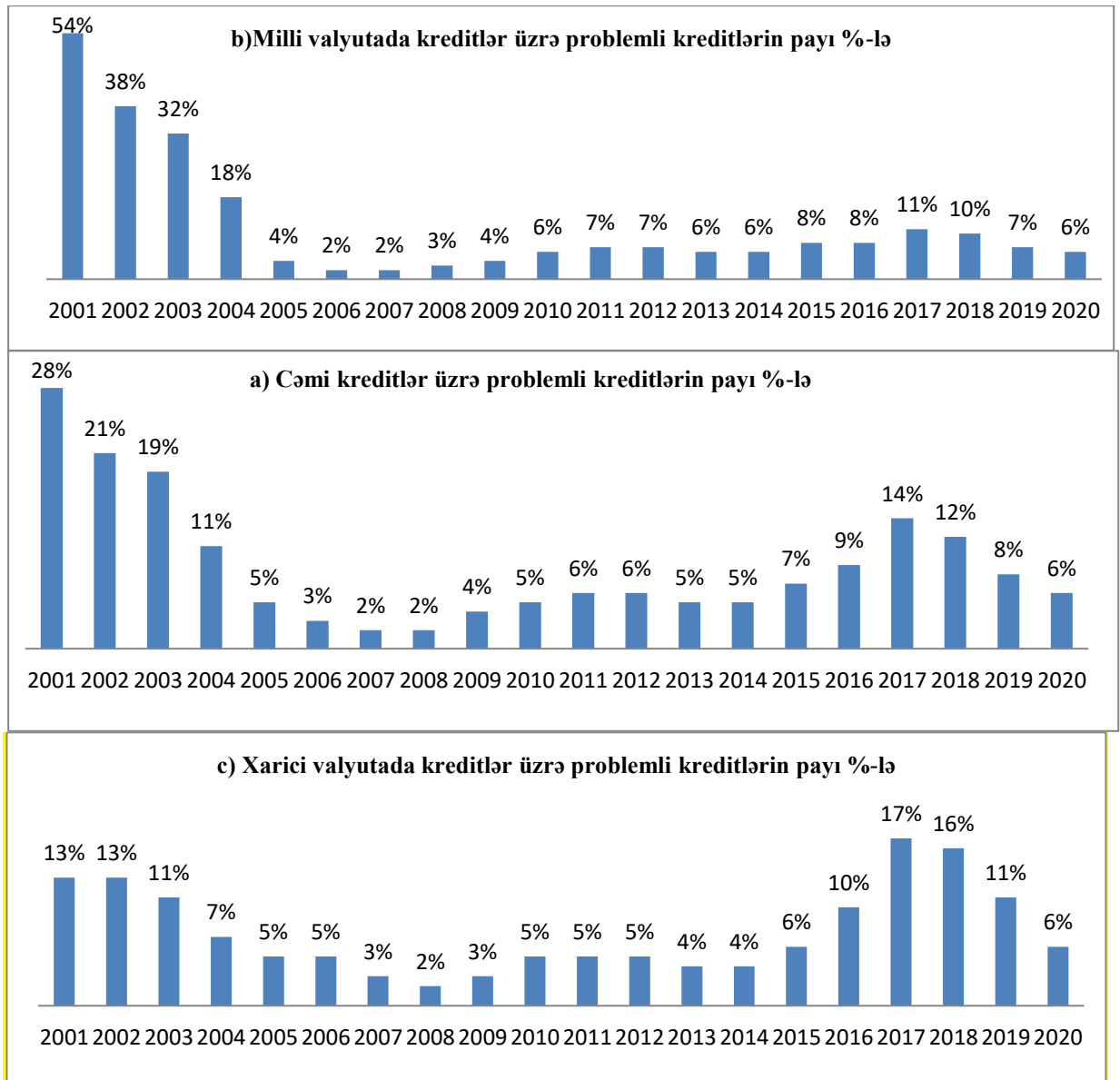
Cədvəl 2.3.1. 2020-ci il üzrə kommersiya banklarında problemli kreditlər portfeli, min manatla

	Cəmi kreditlər	Vaxtı keçmiş kreditlər	%
Beynəlxalq Bank	2547283	961993	3.8
Accessbank	502582	85844	17
Xalq bank	1488016.02	89693.71	6
Yelobank	308338.38	100235.99	32.5
Bank Respublika	460158	18678	4
Paşa bank	20555000	39045	1.9
Kapital bank	2175950.66	54430.14	2.5
VTB	243781.83	161470.63	66
Unibank	567313	98149	17
Bank Avrasiya	112616.33	24138.17	21.4
Bütün bank sistemi üzrə, milyon manatla	14530.4	893.1	6.1

Mənbə: Cədvəldə Banklar üzrə verilmiş statistik məlumatlar müvafiq bankların internet sahifələrində verilmiş illik maliyyə hesabatlarından toplanmışdır. Bütün bank sistemi üzrə olan cəmi məlumat isə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının Statistik bülletenlərindən əldə olunmuşdur (bax www.cbar.az, nəşrlər və tədqiqatlar, statistik bülleten, 2020-dekabr, cədvəl 2.7).

Cədvəl 2.3.1-dən göründüyü kimi Azərbaycanın bütövlükdə bank sistemi üzrə 2020-ci ildə müştərilərə verilmiş cəmi kreditlərin 6.1%-i problemli kreditlər kimi təsniflənmişdir. Bu elə də kiçik bir rəqəm olmasa da, vəziyyətin katastrofik səviyyədə olmasını da ifadə etmir. Lakin problemli kreditlərin banklar üzrə müqayisəsinə baxsaq, görərik ki, bu göstərici üzrə banklar arasında əhəmiyyətli fərqlər vardır. Belə ki, problemli kreditlər portfelinin həcminə görə cədvəl 2.4-də

verilmiş əsas sistem əhəmiyyətli banklardan VTB ASC-də vəziyyətin daha gərgin olduğunu görə bilərik. Bu bankda 2020-ci ilin sonu vəziyyətinə problemli kreditlər portfelinin səviyyəsi 66%-ə yüksəlmişdir. Oxşar vəziyyət Yelobankda da müşahidə olunmaqdadır. Qeyd olunan bankda problemli kreditlərin ümumi portfeldəki payı 32.5%-ə yüksəlmişdir. Bu cür müqayisəni davam etdirsək, cədvəl 2.4-də verilmiş sistem əhəmiyyətli banklardan Paşa bank (1.9%), Xalq bank (6%) və Kapital bankın (2.5%) daha yaxşı vəziyyətdə olduğunu görə bilərik.

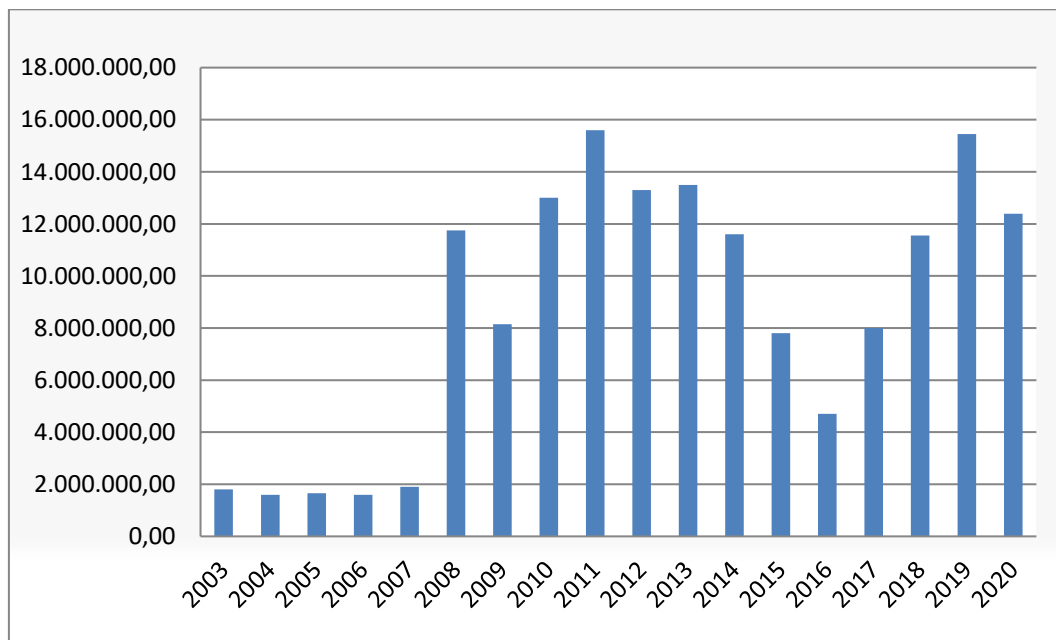

Şəkil 2.3.1. Problemli kreditlərin vəziyyəti

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı

Cəmi kreditlərdə olduğu kimi xarici valyutalarda verilmiş kreditlər üzrə də oxşar vəziyyət mövcuddur. Təsadüfi deyildir ki, 2020-ci ilin yekununda xarici

valyutada verilmiş kreditlərin təxminən 6 %-i problemli kreditlər kimi qeydiyyatda alınmışdır [26, dekabr-2020, səh.18]. Şəkil 2.1-də cəmi kreditlər üzrə və eyni zamanda həm milli valyutada, həm də xarici valyutada verilmiş kreditlərin içərisində vaxtı keçmiş kreditlərin payı barədə diaqram təsvir verilmişdir. Şəkildən aydın görmək olar ki, 2000-ci illərin əvvəllərində yüksək səviyyədə olan problemli kreditlər portfelinin həcmi 2008- ci ildə özünün minimum səviyyəsinə enmişdir. 2009- cu ildən isə yenidən yüksəlməyə başlamışdır. Qrafik təsvirdən aydın görünən bu tendensiyanın hansı faktordan qaynaqlandığını aydınlaşdırmaq maraqlı nəticələrin əldə olunmasına kömək etmiş olar. İlk öncə biz Azərbaycanın neft gəlirlərinin tendensiyasını təhlil edəcəyik və sonra əgər uyğun tendensiya aşkar etmiş olsaq, korelyasiya və reqresiya təhlilinin köməyi ilə daha dərin təhlilə keçəcəyik. Beləliklə, şəkil 2.2-də ölkənin neft gəlirlərinin tendensiyası verilmişdir.

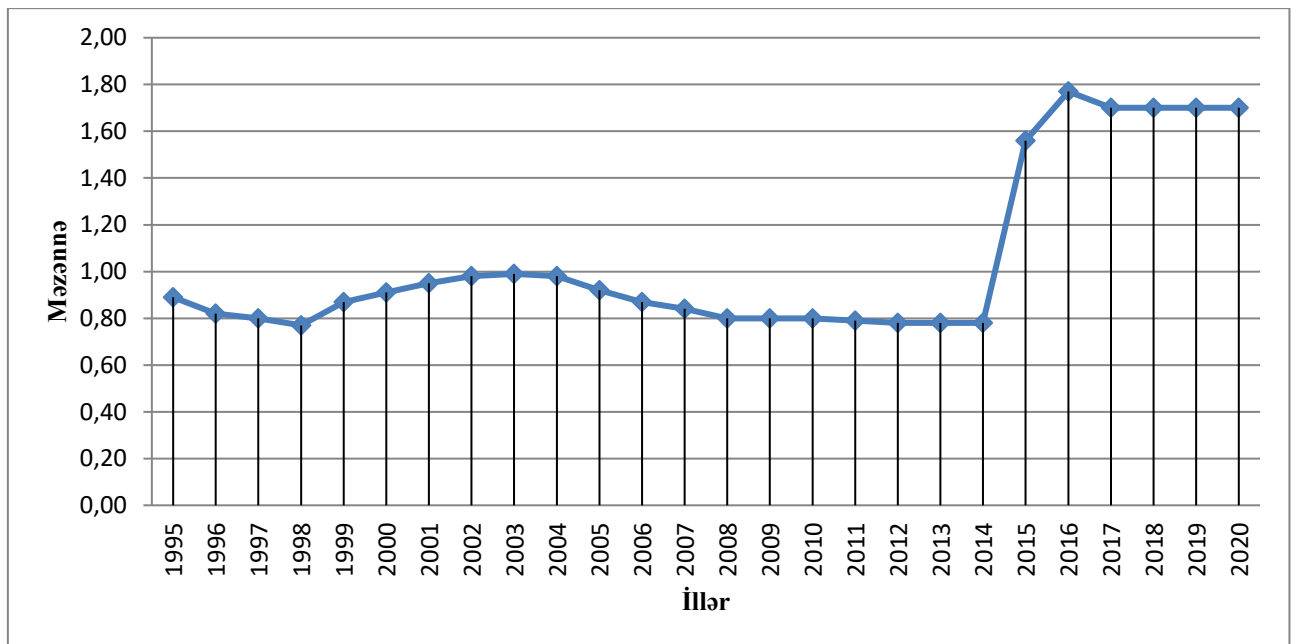

Şəkil 2.3.2. Azərbaycan dövlət neft fondunun gəlirlərinin dinamikası

*Mənbə: Azərbaycan dövlət neft fondunun internet sahifəsi,
http://www.oilfund.az/az_AZ/hesabatlar-ve-statistika/budce-melumatlari.asp*

Şəkil 2.3.1 və şəkil 2.3.2-də verilmiş tendensiyaları müqayisə etdikdə aydın şəkildə görə bilərik ki, vaxtı keçmiş kreditlərin payının dinamikası ilə Azərbaycan dövlət neft fondunun gəlirləri arasında əks əlaqə tendensiyası müşahidə olunur. Belə ki, həm cəmi kreditlər üzrə (bax şəkil 2.3.1-in *a* hissəsi), həm milli valyutada kreditlər üzrə (bax şəkil 2.1-in *b* hissəsi), həm də xarici valyutada kreditlər üzrə (bax

şəkil 2.1-in c hissəsi) problemlı kreditlərin payının yüksək olduđu dövrlərdə Azərbaycan dövlət neft fondunun gəlirləri (bax şəkil 2.3.2) aşağı səviyyədə olmuşdur. Deməli, sadə şəkildə aşkarlanmış bu əlaqə əsasında belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycanda neft gəlirlərinin azalması problemlı kreditlərin payının yüksəlməsinə səbəb ola bilər. Lakin biz bu təhlili manatın məzənnəsi göstəricisi ilə davam etdirsək, daha yaxşı nəticənin əldə olunmasına nail ola bilərik. Çünki manatın dollar qarşısındakı məzənnəsi dolayısı ilə Azərbaycanın neft gəlirlərinin təsirini nəzərə almaqla neft sektorunun digər təsirlərini də qiymətləndirməyə imkan verə bilər. Belə ki, neftdən gəlirlər sırf neft məhsullarının ixracından əldə olunduğu üçün burada neft sektoru ilə əlaqədar idxal məsələləri nəzərə alınmır. Ancaq məzənnə idxal və ixracın bir növ qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsində formalaşdığı üçün onun təhlilə daxil edilməsi neft sektorunun problemlı kreditlər portfelinə təsirini daha dəqiq qiymətləndirməyə imkan verəcəkdir. Şəkil 2.3-də biz məzənnə göstəricisinin son on illikdəki dinamikasını təsvir etməyə çalışmışıq.

Şəkil 2.3. Azərbaycan manatının dollar qarşısında məzənnəsi, AZN/USD

Şəkil 2.3-də və şəkil 2.2-də verilmiş qrafik təsvirlərə baxsaq, görərik ki, problemlı kreditlərin çəkisi göstəricisi ilə məzənnə göstəricisi arasından təqribən düz xətti əlaqə vardır. Yəni məzənnənin yüksəlməsi, dolayısı ilə dolların manat qarşısında

dəyər qazanması problemlı kreditlərin həcmını də yüksəldər. Lakin biz bu qənaətə sadə qrafik təhlil nəticəsində gəldik.

Bu nəticənin dəqiqləşdirilməsi üçün yuxarıda qeyd edildiyi kimi daha fundamental təhlillərə keçmək lazımdır. Bu təhlil üsullarından biri korelyasiya əlaqəsinin ölçülməsidir ki, bu da *korrelyasiya əmsalı* kimi tanınan statistik parametrin hesablanması ilə həyata keçirilir. Dissertasiya işinin əsas mövzusunə daxil olmadığı üçün biz burada bu əmsal barədə qısa izahat verməklə birbaşa hesablamalara keçəcəyik. Korrelyasiya əmsalı dəyişənlər arasında xətti əlaqənin mövcudluğunu müəyyən etməyə və ya xətti əlaqənin tipini araşdırmağa imkan verir. Bu əmsal $[-1;1]$ intervalında qiymətlər alır [17, səh. 46]. Korrelyasiya əmsalının $+1$ olması, iki dəyişən arasında düz xətti əlaqənin mövcud olmasını göstərir. Yəni bu dəyişənlərdən birinin artması digərinin də artmasına səbəb olur. Yox əgər korrelyasiya əmsalı -1 -ə bərabərdirsə, onda deyə bilərik ki, bu dəyişənlər arasında tərs düz xətti əlaqə vardır. Yəni bu dəyişənlərdən birinin artması digərinin azalmasına səbəb olacaqdır. Korrelyasiya əmsalı aşağıdakı bərabərlik vasitəsi ilə hesablanır [53, səh. 114]:

$$r_{xy} = \frac{cov(x,y)}{S_x S_y} \quad (2.1)$$

Burada, r_{xy} x və y dəyişənləri arasında korrelyasiya əmsalı, $cov(x,y)$ x və y dəyişənləri arasında kovariasiya əmsalı, S_x x -in, S_y isə y -in standart səhvləridir. Bu parametrlər öz növbəsində aşağıdakı bərabərliklərlə təyin olunurlar [53, səh. 93, 110]:

$$cov(x,y) = \frac{\sum_{i=1}^n (x-\bar{x})(y-\bar{y})}{n-1} \quad (2.2)$$

$$S_x = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (x-\bar{x})^2}{n-1}} \quad (2.3)$$

$$S_y = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (y-\bar{y})^2}{n-1}} \quad (2.4)$$

İndi isə yuxarıda verilmiş (2.1)-(2.4) bərabərliklərindən istifadə etməklə cəmi kreditlər üzrə problemlı kreditlərin payı göstəricisi ilə Azərbaycan manatının dollar qarşısındakı məzənnəsi arasındakı korrelyasiya əmsalını hesablayaq. Sadəlik üçün hesablamalar cədvəl 2.3.2-də ümumiləşdirilmişdir. Hesablamalara keçməmişdən

əvvəl y ilə cəmi kreditlər üzrə problemli kreditlərin payı göstəricisini, x ilə isə manatın məzənnəsini işarə edək.

Cədvəl 2.3.2-də əldə olunmuş nəticələri (2.1) və (2.2)-də verilmiş bərabərlikdə nəzərə alsaq və hesablamaları tamamlasaq, cəmi kreditlər üzrə problemli kreditlərin payı göstəricisi ilə Azərbaycan manatının məzənnəsi arasındakı korrelyasiya əmsalını əldə etmiş olarıq.

Cədvəl 2.3.2.. Cəmi kreditlər üzrə problemli kreditlərin payı göstəricisi ilə manatın məzənnəsi arasındakı korrelyasiya əmsalını hesablanması

n (illər)	y	x	$(y - \bar{y})^2$	$(x - \bar{x})^2$	$(x - \bar{x})(y - \bar{y})$
2003	0.19	0.9821	0.0144	0.012	0.0002
2004	0.11	0.9827	0.0016	0.012	0.0002
2005	0.05	0.9459	0.0004	0.0212	0.00000848
2006	0.03	0.8927	0.0016	0.0396	0.000063
2007	0.02	0.8579	0.0025	0.0547	0.0001
2008	0.02	0.8216	0.0025	0.073	0.0002
2009	0.04	0.8038	0.0009	0.0829	0.00007
2010	0.05	0.8026	0.0004	0.0836	0.000033
2011	0.06	0.7879	0.0001	0.0923	0.000009
2012	0.06	0.7856	0.0001	0.0937	0.000009
2013	0.05	0.7845	0.0004	0.0944	0.000038
2014	0.05	0.7844	0.0004	0.0945	0.000038
2015	0.07	1.0261	0.0000	0.0043	0.00000
2016	0.09	1.5959	0.0004	0.2541	0.0001
2017	0.138	1.7000	0.0046	0.3699	0.0017
2018	0.121	1.7000	0.0026	0.3699	0.00096
2019	0.08	1.7000	0.0001	0.3699	0.000037
2020	0.06	1.7000	0.0001	0.3699	0.000037
	$\bar{y} = \frac{\sum y}{18}$ $= 0.07$	$\bar{x} = \frac{\sum x}{18}$ $= 1.0918$	$\sum_{i=1}^{18} (y_i - \bar{y})^2$ $= 0.001$	$\sum_{i=1}^{18} (x_i - \bar{x})^2$ $= 0.1384$	$\sum_{i=1}^{18} (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y}) =$ 0.0038

y = cəmi kreditlər üzrə problemli kreditlərin payı, %-lə (mənbə: Azərbaycan Respublikasının mərkəzi bankı, statistik bülletenləri, cədvəl 2.7 <https://www.cbar.az/pages/publications-researches/statistic-bulletin/>)

x = Azərbaycan manatının məzənnəsi (mənbə: Azərbaycan Respublikasının mərkəzi bankı, statistik bülletenləri, cədvəl 2.16 <https://www.cbar.az/pages/publications-researches/statistic-bulletin/>)

Onda (2.1)-də verilmiş korrelyasiya əmsalını hesablamaq üçün lazım olan elementləri müəyyənləşdirək. Bunun üçün (2.2)-(2.4) bərabərliklərində verilmiş kovariasiya və standart səhv elementlərini təyin etməliyik.

$$S_y = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^{18} (y_i - \bar{y})^2}{17}} = \sqrt{\frac{0.001}{17}} = 0.008$$

$$S_x = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^{18} (x_i - \bar{x})^2}{17}} = \sqrt{\frac{0.1384}{17}} = 0.09$$

$$cov(x, y) = \frac{0.0038}{17} = 0.0002$$

$$r_{xy} = \frac{cov(x, y)}{S_y S_x} = \frac{0.0002}{0.008 * 0.09} = 0.30$$

Beləliklə, cəmi kreditlər üzrə problemli kreditlərin payı göstəricisi ilə Azərbaycan manatının məzənnəsi arasındakı korrelyasiya əmsalının 0.30-a bərabər olduğunu müəyyən etmiş olduq. Hesablanmış bu əmsal qeyd olunan iqtisadi dəyişənlər arasında müsbət əlaqənin olduğunu göstərdi. Lakin biz bu əmsala görə onlar arasında düz xətti əlaqənin olduğunu deyə bilmirik. Bunun üçün hesablanmış korrelyasiya əmsalının 1-ə yaxın bir ədəd olması lazım idi. Qeyd etdiyimiz kimi biz artıq bilirik ki, məzənnənin yüksəlməsi problemli kreditlərin payının da yüksəlməsinə səbəb olur. Həm də biz bilirik ki, bu müsbət əlaqə xətti yox hər hansı qeyri-xətti formadadır. Bu mərhələdə bizi artıq belə bir sual düşündürməyə başlayır. Bəs Azərbaycan manatının məzənnəsinin artması problemli kreditlərin payının yüksəlməsinə nə qədər miqdarda təsir edir? Bu cür sualların cavablandırılması üçün adətən *reqresiya təhlili* istifadə olunur [88, səh. 11], [94, səh. 5]. Reqresiya təhlili bir dəyişənin digər bir dəyişən üzərindəki təsirinin ədədi ölçülməsinə imkan verən *reqresiya tənliklərinin* qiymətləndirilməsinə əsaslanan fundamental təhlil üsullarından biridir. Qeyd olunduğu kimi biz problemli kreditlərin payı göstəricisi ilə Azərbaycan manatının məzənnəsi arasında qeyri-xətti əlaqənin olmasını fərz edirik. Qeyd edək ki, iqtisadi dəyişənlər arasında mövcud olan qeyri-xətti əlaqələri natural logarifmik funksiyalar vasitəsi ilə xətti şəkildə gətirmək və bu funksiyaları qiymətləndirmək mümkündür. Onda biz manatın məzənnəsinin ölkənin bank sistemində mövcud olan problemli kreditlərin səviyyəsinə təsirini qiymətləndirməyə imkan verən ekonometrik modeli aşağıdakı kimi təyin edə bilərik:

$$\Delta \ln(y_t) = b_0 + b_1 * \Delta \ln(x_t) + b_2 * \Delta \ln(z_t) + u_t \quad (2.5)$$

Burada, y Azərbaycanın bank sistemində cəmi kreditlər üzrə problemli kreditlərin payını, x Azərbaycan manatının məzənnəsini, z ölkə üzrə qeyri-neft ÜDM-nu, $\ln$ natural logarifmik funksyanı, t zamanı, Δ birinci tərtib fərq mənasını, u isə reqresiya modelinin qalıq hədlərini ifadə edir. Dəyişənlərin mənbələri barədə məlumatlar cədvəl 2.5-in qeydində verilmişdir.

Biz dəyişənlərin birinci tərtib fərqlərini modelə daxil etdik. Çünki məlumdur ki, iqtisadi dəyişənlərin zaman sıraları adətən qeyri-stasionar olurlar ki, bu da ekonometrik qiymətləndirmələrdə müəyyən problemlər yaradır. Dəyişənlərin birinci tərtib fərqlərinin götürülməsi isə bu problemi aradan qaldırır. Yəni dəyişənlər stasionar sıralara çevrilir. Bundan başqa (2.5) reqresiya modelində izahedici dəyişən kimi manatın məzənnəsi ilə yanaşı, ölkə üzrə qeyri-neft ÜDM dəyişəni də istifadə olunmuşdur. Bu dəyişən modeldə kontrol dəyişən kimi iştirak edir və bu dəyişənin daxil edilməsində əsas məqsəd etibarlı qiymətləndirmə nəticələrini əldə etməkdən ibarətdir. Beləliklə, biz (2.5) reqresiya modelini Eviews proqram paketi vasitəsilə *ən kiçik kvadratlar üsulunun* tətbiqi ilə qiymətləndirdik. Qiymətləndirmənin nəticələri isə (2.6)-da verilmişdir.

$$\Delta \ln(y_t) = -0.42 + 1.27 * \Delta \ln(x_t) + 2.30 * \Delta \ln(z_t) + u_t \quad (2.6)$$

(0.048) (0.033) (0.029)

Burada, mötərizə daxilində verilmiş ədədlər qiymətləndirilmiş əmsalların əhəmiyyətliliyini göstərir. Göründüyü kimi manatın məzənnəsinin və qeyri-neft ÜDM-nun bank sistemində problemli kreditlərin payına təsiri 97% əhəmiyyətlilik səviyyəsində etibarlı alınmışdır. Modelin sərbəst həddi də 95% əhəmiyyətli hesab edilə bilər. Qeyd edək ki, *ən kiçik kvadratlar üsulunun* tətbiqi zamanı reqresiya modellərində heteroskedastiklik, normallıq və serial korelyasiya kimi yoxlanılması gərəkli olan bir sıra vacib xüsusiyyətlər vardır [83, səh. 15, 68]. Qeyd olunan xüsusiyyətlər müvafiq olaraq Breusch-Pagan testi [63], [64, səh. 243], [84, səh. 818], [82, səh. 1296], Jarque-Bera testi [90, səh. 165] və Durbin-Watson (DW) d statistik kəmiyyəti [76, səh. 161] vasitəsilə yoxlanıldı və adekvat nəticələr əldə olundu. Deməli, (2.6)-da əldə olunmuş reqresiya modelindən təhlilin sonrakı mərhələlərində istifadə etmək olar.

Beləliklə, biz müəyyən etdik ki, Azərbaycan manatının məzənnəsinin 1% yüksəlməsi ölkənin bank sistemində problemli kreditlərin xüsusi çəkisinin 1.27% yüksəlməsinə səbəb olur. Daha dəqiq desək, məzənnənin 1% artaraq, məsələn, 0.7800-dən 0.7878-ə yüksəlməsi problemli kreditlərin xüsusi çəkisinin, məsələn, 0.5-dən 0.5064-ə ($0.5+0.5*1.27\%$) yüksəlməsinə səbəb olur. Əldə olunmuş nəticəyə görə qeyri-neft ÜDM-nun 1% artması da öz növbəsində problemli kreditlərin cəmi kreditlərdə payını yüksəldən faktor kimi müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, qiymətləndirmə dövrü üçün qeyri-neft ÜDM-nun 1% artması problemli kreditlərin cəmi kreditlərdə payını 2.3% yüksəldir. Bu nəticənin izah olunmasında maraqlı məqamlar meydana çıxır. Qeyri-neft ÜDM-nun artımı banklarda kreditlərə tələbi də artırır. Yaxud da qeyri-neft sektorunda ÜDM-un yaradılmasında iştirak edən istehsalçı həlqələr istehsalı artırmaq üçün kreditlərdən istifadə edirlər ki, bu proses də kreditlərin artımı ilə qeyri-neft ÜDM-un arasında eyni istiqamətli inkişafı şərtləndirir. Bu cür izah kifayət qədər aydındır. Bəs eyni tendensiyanın qeyri-neft ÜDM-lə problemli kreditlərin cəmi kreditlərdəki payı arasında da mövcud olması nə ilə izah oluna bilər. Qeyd etdiyimiz kimi qeyri-neft sektorunda istehsalçıların istehsalı genişləndirmək istəkləri bank sistemində kredit portfelinin artımına səbəb ola bilər. Məlum olduğu kimi istehsal olunmuş məhsul o vaxt ÜDM-da nəzərə alınır ki, o bazarda reallaşmış olsun. Deməli, biz problemli kreditlərin həcmi ilə qeyri-neft ÜDM arasında olan düz müntənasib əlaqəni istehsal olunub satılmış məhsulun haqqının partnyorlar tərəfindən vaxtında ödənilməməsi ilə izah edə bilərik ki, bu da dolayısı ilə istehsalçıların götürdükləri kreditləri vaxtında ödəyə bilməmələri ilə nəticələnir. Eyni zamanda həm də güman etmək olar ki, qeyd olunan partnyor tərəflərin əksər hissəsi neftin qiymətindəki neqativ şoklardan daha çox təsirlənmişlər ki, bu da onların aldıkları əmtəələrin haqqının ödənilməsində müəyyən çətinliklərə səbəb olmuşdur.

III FƏSİL. PROBLEMLİ KREDİTLƏR PORTFELİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Problemli kreditlərin azaldılması üçün həyata keçirilən tədbirlərin əsas istiqamətləri

Bildiyimiz kimi kredit riski bank fəaliyyətində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Kredit riski bir çox səbəblərdən borcalanın öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsi nəticəsində meydana çıxır. Deməli, kredit riski bu və ya digər formada problemli kreditlərin yaranmasının əsas səbəblərindən biridir. Bu baxımdan kredit risklərinin baş verməsinin qarşısının alınması elə problemli kreditlərin azaldılmasına, daha doğrusu, banklarda problemli kreditlərin payının artmamasına xidmət edə bilər. Kredit risklərinin qarşısının alınması isə kredit verilirərkən borcalanın mövcud vəziyyəti ilə yanaşı, onun gələcək fəaliyyət vəziyyətinin təhlili imkanlarından asılıdır. Bu istiqamətdə dünya şöhrətli alim Altman xüsusi metodologiya hazırlamışdır [48, səh. 31], [49, səh. 593]. Bu metodologiyaya görə kredit üçün müraciət etmiş müəssisələrin gələcək dövrdə müflis olmasının mümkünlüyü qiymətləndirilir və bununla da bank mümkün potensial kredit riskindən yayınmış olur. Altmanın bu metodologiyası Z kəmiyyəti metodologiyası adlanır. Bu kəmiyyətin qiymətləndirilməsində müəssisələrin bir sıra maliyyə göstəriciləri istifadə olunur ki [105, səh. 981], biz burada bu maliyyə göstəriciləri barədə ümumi məlumatlar verəcəyik.

Qısa müddətli borclar (Short Term Debt): Qısa müddətli borclar dedikdə, əsasən bir il ərzində ödənilməli olan borclar nəzərdə tutulur [8, səh. 118].

Kapitalın balans dəyəri (Book Value of Equity): Kapitalın balans dəyəri investor səhmlərinin balansda əks olunmuş ümumi dəyəridir [124].

Cəmi öhdəliklər (Total Liabilities): Cəmi öhdəliklər müəssisənin qısa və uzun müddətli öhdəliklərinin cəminə bərabərdir [127]. Digər tərəfdən cəmi öhdəliklər cəmi aktivlərlə təsisçi kapitalının fərqinə bərabərdir [129];

Öhdəliklər(Liabilities) = Aktivlər(Assets) - Təsisçi kapitalı (Owner's Equity, Sheaholder Equity, net worth)

*Cəmi aktivlər (Total Assets):*Cəmi aktivlər cəmi öhdəliklərlə təsisçi kapitalının cəminə bərabərdir[120]:

Aktivlər(Assets) = Öhdəliklər(Liabilities) + Təsisçi kapitalı (Owner's Equity, Sheaholder Equity, net worth)

*Nağd vəsaitlər (Cash):*İngilis dilindən nağd vəsait kimi tərcümə olunan “Cash” hər hansı bir milli valyutanın banknot və ya qəpik kimi fiziki formaları başa düşülür. Maliyyədə isə nağd vəsait dedikdə, əsasən cari aktivlərlə əlaqəli olan və tez bir zamanda valyutaya çevrilə bilən vəsaitlər başa düşülür[121].

*Dövriyyə kapitalı:*Dövriyyə kapitalı cari aktivlərlə cari öhdəliklərin fərqi kimi müəyyən edilir [122]. Cari aktivlər dedikdə isə şirkətlərin gündəlik istifadə etdikləri vəsaitlər başa düşülür. Məsələn: nağd pul vəsaitləri, bir il ərzində alınacaq debitor borclar, hazır məhsul və s. [133]. Cari ödəliklər isə bir ildən az olan müddətdə yerinə yetirilməli olan öhdəliklərdir [67, səh. 46-66].

*Xalis satışlar (Net sales):*Xalis satışlar aşağıdakı kimi müəyyən edilir[123]:

Xalis satışlar (Net sales) = Cəmi satışlar (Gross sales) - (satışdan qayıtmalar(sales returns), qiymətlərin azaldılması(sales allowances), satışda güzəştlər(sales discounts)).

Burada, satışdan qayıtmalar (sales returns) dedikdə, malların defekt və ya korlanması halında geri qaytarılmış malların dəyəri nəzərdə tutulur. Qiymətlərin azaldılması (sales allowances) dedikdə isə defekt malları saxlamağa razı olan müştəriyə satıcı tərəfindən belə mallar üçün aşağı qiymətlərin təklif olunması nəticəsində yaranan azalma başa düşülməlidir[118]. Satışdan güzəştlər(sales discounts) dedikdə, ümumiyyətlə satıcı tərəfindən satışın artırılması və ya digər səbəblərdən verilən güzəştlər başa düşülməlidir.

Qeyri-maddi aktivlər (Intangible): Müasir dövrdə qeyri maddi aktivlər dedikdə əsasən biliklər iqtisadiyyatı ilə əlaqədar olan aktivlər başa düşülür[59, səh. 8-15]. İntelektual, o cümlədən ticarət nişanları, digər sənaye mülkiyyəti obyektləri, habelə

müvafiq qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər analoji hüquqlar qeyri-maddi aktivlər kimi tanınır[9, səh. 38].

Vergi və faiz xərclərindən əvvəlki gəlir: Mühəsibatlıqda və maliyyədə vergi və faiz xərclərindən əvvəlki gəlir əməliyyat gəlirləri və əməliyyat xərcləri arasındakı fərqə bərabərdir. O halda ki, qeyri-əməliyyat gəlirləri sıfıra bərabər olsun. Əgər müəssisənin hər hansı qeyri-əməliyyat gəlirləri olarsa, onda vergi və faiz xərclərindən əvvəlki gəlir aşağıdakı kimi hesablanır [62, səh. 72]:

$$EBIT = R - OE + NOI \quad (3.1.1)$$

Burada, EBIT-Vergi və faiz xərclərindən əvvəlki gəlir, R- Daxilolmalar(Revenue), OE- Əməliyyat xərcləri (Operating expenses), NOI- Qeyri-əməliyyat gəlirləri (Non-operating income)

Digər tərəfdən vergi və faiz xərclərindən əvvəlki gəlirlərin müəyyən edilməsi başqa bir üsulla da həyata keçirilə bilər. Bunu aşağıdakı bərabərlikdən görmək olar;

$$EBIT = NI + IT + FE - FI \quad (3.1.2)$$

Burada, EBIT-Vergi və faiz xərclərindən əvvəlki gəlir, NI- Xalis gəlirlər (Net Income), IT -Gəlir (mənfəət) vergisi (Income taxes), FE- Maliyyə (faiz) xərcləri (Financial expense), FI-Maliyyə gəlirləri (Financial income). Burada, $FE - FI$ fərqi müəssisənin xalis faiz xərclərini ifadə edir.

Satışlar (Sales): Müəssisələrdə mal və xidmətlərin təqdim olunması kimi başa düşmək olar. Kapital dövriyyə əmsalı standart bir maliyyə əmsalı olub firmanın aktivlərinin daha yüksək satışı təmin etmək qabiliyyətini xarakterizə edir. Bu rəqabət şəraitində firmanın idarəetməsinin gücünü müəyyən edir[48, səh. 32], [50, səh. 12].

Vergi, faiz, maddi və qeyri maddi aktivlər üçün amortizasiya çıxılmalarından əvvəlki gəlir (Earnings before interest, taxes, depreciation and amortization): Vergi, faiz, maddi və qeyri maddi aktivlər üçün amortizasiya çıxılmalarından əvvəlki gəlir anlayışı müəssisənin cari əməliyyat mənfəətliliyinin analiz olunmasına imkan yaradır. Bu maliyyə göstəricisi müəssisənin hazırda əlində olan aktivləri və hazırda satış və istehsalatında həyata keçirdiyi əməliyyatlarla nə qədər gəlir əldə etdiyini analiz edir[50, səh. 11]. Bu göstərici ümumi mühəsibatlıq prinsipləri baxımından maliyyə ölçmələrini dəstəkləyən bir göstərici deyil, o firmaların iş icra qabiliyyətini

qiymətləndirmək üçün çox geniş istifadə olunur. Bu əmsalın mənfi qiymət alması biznesin mənfəətli olması üçün əsaslı problemlərin olmasını xarakterizə edir. Əmsalın müsbət olması şəraitində heç də mütləq şəkildə demək olmaz ki, firmanın biznesi nağd vəsaitlər yarada bilər. Bunun səbəbi isə bu əmsalın dövrüyyə kapitalını, kapital xərclərini, vergiləri və maliyyə xərclərini nəzərə almamasındandır[124].

Maliyyə xərcləri (Interest Expenses): Maliyyə xərcləri hər hansı bir dövr ərzində firmanın borclarının qiyməti kimi xarakterizə olunur[108].

Dividend ödənişindən sonrakı gəlir: Hər hansı bir müəssisənin cəmi aktivləri onun cəmi ödəliklərindən çox olarsa, bu müəssisə kapitalın müsbət balans dəyərində malik olar. Əksinə əgər səhmdarların cəmi aktivləri onların cəmi öhdəliklərindən az olarsa, onda həmin səhmdarlar səhmdar kapitalının mənfi balans dəyərində malik olar. Qeyd edək ki, müəssisənin mənfəətli olması onun səhmdar kapitalının balans dəyərinin müsbət saldoya malik olmasını şərtləndirən amillərdən biridir. Müəssisənin mənfəətli olması həm də ona dəlalət edir ki, səhmdarlar dividendlərinə sahib ola biləcəklər. Belə olan halda,

Xalis gəlir-dividend ödənişi = dividend ödənişindən sonrakı gəlir (wikipedia).

Aktivlərin bazar dəyəri (Market Value of Equity): Müəssisənin kapitalının bazar dəyəri səhmdar cəmiyyətləri üçün səhmlərin sayının onların bazar qiymətinə vurulması yolu ilə müəyyən olunur. Ümumiyyətlə isə müəssisənin kapitalının bazar dəyəri onun bazar dəyəri ilə ödəliklərinin fərqinə bərabərdir [110].

Kredit borclar (Account Payable): Verilmiş müddətdə ödənilməli olan borclardır [128].

Kredit münasibətlərində bankların qarşısında duran ən ümdə məsələ borcalanların kredit istəkləri ilə bağlı qərarın verilməsi məsələsidir. Kredit mütəxəssisi tərəfindən imkanın müəyyənləşdirilməsindən sonra, mütəxəssis bütün tələb olunan məlumatları borcalandan yığaraq kredit analitikinə təqdim edir. Bundan sonrakı mərhələdə kredit analitiki təklif olunan krediti və mümkün riskləri qiymətləndirməklə borcalmaq istəyən müştərinin kredit qabiliyyətliliyini təhlil edir və kreditin verilib-verilməməsi barədə tövsiyələr verir. Bu zaman o, öz təkliflərini kredit veriləcəyi halda nəzərdə tutulan məbləğ, faiz dərəcəsi, kredit üçün hər hansı

təminatlardan istifadə, ödənişin qaydaları və s. məsələləri nəzərə almaqla hazırlayır. Analitik tərəfindən aparılan bu qiymətləndirmələr həm də biznesin hazırki və gözlənilən vəziyyətinin təhlilini və bir çox keyfiyyət parametrlərinin analizini də özündə təcəssüm etdirir. Kredit almaq üçün müraciət etmiş müştəri barədə yuxarıda qeyd olunan təhlillərin aparılması üçün toplanılmalı olan məlumatlara isə aşağıdakılar daxildir [8, səh. 131]:

- Daxili mühasibat qeydləri və mühasibat hesabatının icra vəziyyəti;
- Keçmiş və cari maliyyə hesabatı (ümumiyyətlə, iri formatlı cədvəllərdə əhatə olunan məlumatlar);
- Rəhbərlik hesabatları və planları;
- Şirkətin veb saytı və broşürləri;
- Qrup strukturu, sahibkarlıq və rəhbərliklə bağlı məlumatlar (Direktorlar şurası ilə bağlı məlumat daxil olmaqla).

Əksər hallarda müştərinin kredit müraciəti ilə əlaqədar qərarlar kredit mütəxəssisi və analitikin birlikdə müzakirələri əsasında və yaxud da bankın müşahidə şurası tərəfindən formalaşdırılan kredit komitələrinin iclaslarında aparılan müzakirələr əsasında qəbul olunur [77, səh. 705-730]. Adətən, kommersiya banklarının əksəriyyətində kredit mütəxəssisinin təklif etdiyi və haqqında müsbət qərar qəbul edilmiş kredit müraciətlərinin sayına görə və yaxud onun tərəfindən təklif olunmuş və verilməsi barədə qərar qəbul edilmiş kreditlərin ümumi məbləğinə görə bu mütəxəssisə müəyyən kompensasiyalar təyin edilir ki, bu da faktiki olaraq maraqların münaqişəsinə səbəb olur. Belə ki, bu cür kommersiya marağının olması bütün neqativ halların mövcudluğuna baxmayaraq, daha çox kreditin verilməsində kredit mütəxəssisini maraqlı edir. Bu baxımdan kredit mütəxəssisinin kreditlə bağlı qərar verilmə prosesində iştirakı müəyyən risklər yarada bilər. Belə halların qarşısını almaq və açıq-aşkar kredit riskindən sığortalanmaq üçün banklar bütün kredit müraciətlərinin birbaşa bank rəhbərliyinə təbə olan menecer və ya kredit analitiki tərəfindən təhlil olunmasını üstün tuturlar. Böyük həcmli və ixtisaslaşmış kreditlər üçün edilmiş müraciətlərlə əlaqədar qərarlar bir çox hallarda bankın top menecerləri

və ya onlardan ibarət müvafiq komitələr, bəzi hallarda isə bankın İdarə heyəti tərəfindən qəbul olunur.

Kredit müraciəti ilə əlaqədar qərarın qəbul olunmasında əsas nəzərə alınmalı olan məqammüraciət olunmuş kreditin maliyyə dəyərinin təyin olunmasından ibarətdir. Burada əsasən bank tərəfindən müştəriyə təyin ediləcək haqlar və faiz dərəcəsi nəzərdə tutulur [101, səh. 1607]. Haqlar dedikdə, müəyyən sığorta ödənişləri, komisionlar və mövcud qanunvericiliyin tələblərinə zidd olmayan digər ödənişlər nəzərdə tutulur. Faiz dərəcəsi bir çox dəyər müəyyən etmə faktorlarını nəzərə alan modellər tərəfindən müəyyən olunurlar. Ümumiyyətlə, bir çox banklar xüsusi müştərilərə kredit verdikdə yüksək risklərə səbəb olacağı ehtimalından irəli gələrək daha yüksək faiz dərəcələri tətbiq edə bilirlər. Kreditin faiz dərəcəsinin təyin olunmasında istifadə olunan modellərin etibarlılığı çox vacibdir. Elə hallar ola bilər ki, bankların verilmiş kreditdən əldə etdikləri gəlirlər bu kreditin maliyyələşdirilməsi, təhlili və monitorinqi xərclərindən çox kiçik fərqlə artıq olur.

Müraciət olunmuş kreditin faiz dərəcəsinin müəyyən olunmasında istifadə ediləcək model kifayət qədər mürəkkəb ola bilər. Belə modellərin nisbətən daha sadə quruluşa malik olanları da aşağıda qeyd olunmuş amilləri nəzərə almalıdırlar:

- Borc alanın risk reytingi;
- Bankın əsas maliyyələşmə xərcləri;
- Kreditin inzibati və prosesinq xərcləri.

Adətən, kredit götürmək üçün müraciət etmiş müştərinin müflis olma riskinin yüksək olması kreditin faiz dərəcəsinin də yüksək olması ilə nəticələnir. Nəticədə daha çox riski olan borcalanlar daha az riski olan borcalanlara nisbətən daha yüksək məbləğ ödəyirlər. Bəzən bankların kredit üçün müraciət etmiş müştərinin vəziyyətinin gələcəkdə yaxşılaşacağı təqdirdə ona bunu nəzərə alacaqlarını bildirirlər və bu halda kreditin faiz dərəcəsinə də aşağı salacaqlarını müqavilədə əks etdirirlər. Belə yanaşma kredit üçün müraciət etmiş müştərinin stimullaşdırmaqla bankın gəlirlərini artırmış olur. Eyni zamanda bu, müştərinin bir növ yüksək faizli krediti götürməyə razı salmaq üçün bankların tətbiq etdiyi bir üsuldur və çox vaxt bu problemli kreditlərin

yananmasına səbəb olur. Çünki müştərinin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşması çox vaxt baş vermir.

Bir qayda olaraq banklarda rəhbərlik və ya bankın İdarə heyəti tərəfindən ratifikasiyası olunmalı olan kreditləri müəyyən edən xüsusi qayda və prosedurlar mövcud olur. Ümumiyyətlə böyük həcmli və daha riskli kreditlər barədə qərar qəbul olunmasında müəyyən prosedurlar da təyin oluna bilər. Belə prosedurlardan biri 5C kredit qərar qəbul etmə ierarxiyasıdır ki, bu da xüsusilə kiçik biznesin kreditləşdirilməsi üçün daha uyğundur (bax: şəkil 3.1.1).

Şəkil 3.1.1.5C kredit qərar qəbul etmə ierarxiyası

Bu prosedurun tələblərinə cavab vermək kiçik və orta müəssisələr üçün çox vacibdir, çünki bu müəssisələrin iri şirkətlər kimi maliyyə bazarlarına çıxış imkanı çox məhdud olur və bank kreditlərindən istifadə belə şirkətlər üçün əsas maliyləşmə mənbəyi hesab olunur [8, səh. 252]. 5C kredit qərar qəbul etmə ierarxiyası şəkil 3.1.1-də verilmişdir.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alsaq, belə qənaətə gəlmək olar ki, banklar üçün kredit əldə etmək məqsədilə müraciət edən müəssisələrin defolt olma ehtimalının müəyyən edilməsi böyük önəm kəsb edir. Əvvəlki bölmələrdə risk anlayışı haqqında

qeyd olunduğu kimi məhz müəssisələrin defolt olma ehtimalı kredit riskini meydana çıxarır. Kredit risklərinin müəyyənləşdirilməsi statistik yanaşma ilə mümkündür. Qısa şəkildə qeyd etsək, bankda toplanmış statistik göstəricilərin normal paylanmaya malik olması imkan verir ki, əsas statistik parametrlərdən istifadə etməklə kredit riskləri müəyyənləşdirilsin.

Lakin bu tədqiqat işində biz kredit risklərinin müəyyənləşdirilməsində XX əsrin ortalarından geniş istifadə olunan Altman yanaşmasından istifadə etməyə cəhd etmişik. Burada yanaşmanın nəzəri əsasları və Altmanın əldə etdiyi nəticələr haqqında məlumatlar qeyd olunacaqdır.

Altman təsadüfi seçmə üsulu ilə seçilmiş bir sıra müəssisələrin müəyyən maliyyə göstəricilərindən istifadə etməklə maliyyə əmsalları tərtib etmiş və bu əmsalları özünün Z-kəmiyyəti modelində izahedici dəyişənlər kimi təhlilə daxil etmişdir. Bu metod kredit risklərinin proqnozlaşdırılmasında, ən ümumi şəkildə isə şirkətlərin gələcək maliyyə vəziyyətlərinin təhlil olunmasında geniş miqyaslı istifadə edilir. Qeyd edək ki, müəssisələrin maliyyə göstəriciləri beş əsas xüsusiyyət üzrə qruplaşdırılır: Leverage, likvidlik, mənfəətlilik, coverage və aktivlik. Altman da özünün Z-kəmiyyəti modelini yaradarkən bu təsnifat üzrə hər bir qrupdan bir və ya bir neçə maliyyə əmsalını izahedici dəyişən kimi istifadə etmişdir ki, bu da müəssisənin qeyd olunan beş əsas iqtisadi mahiyyətini əks etdirmək baxımından çox əhəmiyyətlidir. Bu xüsusiyyətlər və hər bir xüsusiyyət üzrə maliyyə əmsalları aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır [51, səh. 15];

1.Leverage (Leverage): Qısa müddətli borclar (Short Term Debt) / Kapitalın balans dəyəri (Book Value of Equity), Kapitalın balans dəyəri (Book Value of Equity) / Cəmi Öhdəliklər (Total Liabilities), Öhdəliklər(Liabilities) / Cəmi aktivlər (Total Assets).

2.Likvidlik (Liquidity): Nağd vəsaitlər (Cash) / Cəmi aktivlər (Total Assets), Dövriyyə kapitalı (Working Capital) / Cəmi aktivlər (Total Assets), Nağd vəsaitlər (Cash) / Xalis satışlar (Net sales), Qeyri-maddi aktivlər (Intangible)/ Cəmi aktivlər (Total Assets).

3.Mənfəətililik (Profitability): Vergi və faiz xərclərindən əvvəlki gəlir (Earnings Before Interest and Taxes)/Satışlar (Sales), Vergi, faiz, maddi və qeyri maddi aktivlər üçün amortizasiya çıxılmalarından əvvəlki gəlir (Earnings before interest, taxes, depreciation and amortization)/Cəmi aktivlər (Total Assets), Xalis gəlirlər (Net Income)/Cəmi aktivlər (Total Assets), Dividend ödənişindən sonrakı gəlir (Retained Earnings)/Cəmi aktivlər (Total Assets), Xalis gəlirlər (Net Income)/ Satışlar (Sales)

4.Coverage (Örtülmə): Vergi, faiz, maddi və qeyri-maddi aktivlər üçün amortizasiya çıxılmalarından əvvəlki gəlir (Earnings before interest, taxes, depreciation and amortization) / Maliyyə xərcləri (Interest Expenses), Vergi və faiz xərclərindən əvvəlki gəlir (Earnings Before Interest and Taxes) / Maliyyə xərcləri (Interest Expenses).

5.Aktivlik (Activity): Satışlar (Sales) / Cəmi aktivlər (Total Assets), Kreditor borclar (Account Payable) / Satışlar (Sales), Debitor borclar (Account Receivable) / Öhdəliklər (Liabilities).

Beləliklə, kredit risklərinin proqnozlaşdırılmasında geniş istifadə olunan və Altman tərəfindən 1968-ci ildə təklif olunmuş Z-kəmiyyəti modeli (3.1.3) bərabərliyində verilmişdir.

$$Z = 1.2 X_1 + 1.4 X_2 + 3.3 X_3 + 0.6 X_4 + 0.999 X_5(3.1.3)$$

Burada,

X_1 = Dövriyyə kapitalı (Working Capital) /Cəmi aktivlər (Total Assets)

X_2 = Dividend ödənişindən sonrakı gəlir (Retained Earnings) / Cəmi aktivlər (Total Assets)

X_3 = Vergi və faiz xərclərindən əvvəl gəlir (Earnings Before Interest and Taxes) / Cəmi aktivlər (Total Assets)

X_4 = Aktivlərin bazar dəyəri (Market Value of Equity) / Cəmi öhdəliklər (Total Liabilities)

X_5 = Satışlar (Sales)/ Cəmi aktivlər (Total Assets)

Qərarvermə zonaları:

$Z > 2.99$ -“etibarlı” zona;

$1.81 < Z < 2.99$ -“yaşıl” zona;

$Z < 1.81$ -“defolt” zona.

Altmanın (3.3) bərabərliyində verilmiş Z modeli müəssisələrin maliyyə əmsallarının müvafiq qiymətlərinə uyğun olaraq müəyən Z kəmiyyəti təyin edir ki, bu kəmiyyətin fərqlənmə zonalarından hansına düşməsi məhz müəssisənin gələcək vəziyyətini proqnozlaşdırmağa imkan yaradır. Belə ki, əgər hesablanmış Z kəmiyyəti “etibarlı” zonaya düşərsə, onda deməli müəssisənin gələcək fəaliyyəti də etibarlı hesab edilə bilər və belə müəssisəyə kredit verilməsi problemli kreditlərin artmasının qarşısını almış olar. Əgər hesablanmış Z kəmiyyəti “yaşıl” zonaya düşərsə, belə müəssisələrin gələcək fəaliyyəti ilə əlaqədar fikir söyləmək çətin olur və bəzən əlavə araşdırma aparmaqla müəssisənin gələcək fəaliyyəti barədə fikir söyləmək olur. Yox əgər hər hansı müəssisə üçün hesablanmış Z kəmiyyəti “defolt” zonasına düşərsə, onda deməli, bu müəssisənin gələcək fəaliyyəti sual altındadır və belə müəssisələrə kredit verilməsi potensial kredit riskinin mənbəyidir ki, bu dolayısı ilə problemli kreditlərin həcmnin artmasına səbəb olacaqdır. Doğrudur, (3.3)-də verilmiş Z modeli Altman tərəfindən İngiltərədə kredit risklərinin qiymətləndirilməsində istifadə olunmuşdur, buna baxmayaraq hal-hazırda bir çox beynəlxalq banklar bu modeldən istifadə edirlər. Lakin yaxşı olar ki, bu model hər bir ölkə üçün, hətta ayrıca banklar üzrə hesablansın. Çünki belə olan halda daha adekvat nəticələr əldə etmək mümkündür. Əslində məlumdur ki, hər bir bankda fəaliyyət göstərirdiyi müddət ərzində kredit götürmüş və bu krediti vaxtlı-vaxtında ödəyən, həm də götürdüyü kreditləri ödəyə bilməyən və nəticədə problemli kreditlər portfelinin şişməsinə səbəb olan müəssisələr barədə geniş statistik məlumat bazası formalaşır. Bu məlumat bazasında bütün müəssisələrin maliyyə əmsalları müəyyənləşdirilə bilər ki, bu əmsallar da qeyd etdiyimiz Z modelinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə oluna bilər. Banklar üzrə ayrıca mövcud olan bu məlumat bazasından istifadə etməklə qiymətləndirilmiş Z modeli bu banka kredit üçün müraciət etmiş müəssisənin gələcəkdə fəaliyyətinin vəziyyətini qiymətləndirməyə real imkan yaradacaqdır. Bunun üçün müvafiq bankda cədvəl 3.1.1-də verilmiş struktura uyğun olaraq məlumat bazası formalaşdırılmalıdır.

Cədvəl 3.1.1-də müəyyən dövr ərzində hər hansı bankda kredit verilmiş müəssisələr barədə formalaşdırılacaq məlumat bazasına bir nümunə verilmişdir. Bu nümunədə bank kredit verdiyi və sonra müflis olmuş müəssisələr üçün Z kəmiyyətini 0 kimi (hansı ki, müflis olduqları üçün krediti geri ödəyə bilməmişlər və bankda problemli kreditlərin payının artmasına səbəb olmuşlar), aktiv müəssisələr üçün isə (hansı ki, krediti vaxtında ödəmişdirlər) 1 kimi kodlaşdırılmalıdır.

Cədvəl 3.1.1.

Z modelinin qiymətləndirilməsi üçün məlumat bazası

Müəssisənin vəziyyəti	Z kəmiyyəti	X_i						
müflis	0							
aktiv	1							
aktiv	1							
müflis	0							
aktiv	1							
və s.								

Mənbə: Cədvəl müvafiq məlumat bazası üçün bir nümunədir və burada verilmiş məlumatlar hər hansı müəssisənin məlumatları deyil.

Cədvəlin qalan sütunlarında isə müəssisələrin müvafiq maliyyə əmsalları daxil edilməlidir. Cədvəl 3.1-də verilmiş struktura uyğun formalaşdırılmış məlumat bazasından istifadə etməklə (3.3) Z modelini istənilən bank üçün qiymətləndirmək olar. Qiymətləndirmə nəticəsində müəyyən Z kəmiyyəti əldə olunacaqdır. Bundan sonra kredit üçün müraciət edən müəssisənin maliyyə əmsalları qiymətləndirilmiş Z modelində yerinə yazılacaq və bu müəssisə üçün Z kəmiyyəti hesablanacaqdır. Əgər bu müəssisənin Z kəmiyyəti hesablanmış kritik Z kəmiyyətindən böyük olarsa, onda bank bu müəssisəni gələcək dövrdə fəaliyyətdə olan müəssisə kimi qiymətləndirə bilər və bu müəssisənin kreditləşdirilməsini həyata keçirə bilər. Yox əgər əksinə olarsa, onda bank bu müəssisəni gələcək dövrdə müflis ola biləcək müəssisə kimi qiymətləndirməli və onun kreditləşdirilməsindən imtina etməlidir [89, səh. 43], [46]. Beləliklə, həyata keçirilən bu risk analizi bankda problemli kreditlərin həcmünün artmasının qarşısını ala biləcəkdir.

3.2. Bank sisteminin dayanıqlılığının tənzimlənməsində problemli kreditlər portfelinin idarə edilməsinin səmərəliliyinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Son on illiklərdə dünyada baş vermiş iqtisadi böhranlar ilk öncə özünü bank sistemlərində büruzə verməyə başlamışdır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, maliyyə institutlarının, o cümlədən bankların hər hansı böhranlara səbəb olmaları çox nadir hallarda mümkün ola bilər [104, səh. 21-22]. Baş verən iqtisadi böhranların səbəbi kimi sosial-iqtisadi münasibətlərdə və eyni zamanda dünya iqtisadiyyatında bu və ya digər səbəbdən qaynaqlanan təzadlar misal göstərilə bilər [96, səh. 5]. Bank sistemi isə bu təzadlara ilk və ən həssas formada reaksiya verən bir “orqanizmdir”. Başqa sözlə, bank sistemində baş verən risklər bir növ qeyd olunan təzadların, daha doğrusu, baş verəcək böhranların əlamətləri kimi qiymətləndirilməlidir [57, səh. 843-845], [101, səh. 1605-1616]. Bu baxımdan son dövrlərdə sözügedən əlamətlərin, yəni risklərin qarşısının alınması, eyni zamanda risklər baş verərkən onun təsirlərinin yumşaldılması üçün qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi bank sistemində həyati önəm kəsb etməyə başlamışdır [61, səh. 389]. Bəs bu əlamətlər necə müəyyən oluna və aşkar edilə bilər? Başqa sözlə bankların fəaliyyətlərinin normal məcrada olmaları necə ölçülə bilər? Bunun üçün beynəlxalq maliyyə institutlarının təşəbbüslərilə Bazel sazişləri çərçivəsində xüsusi *maliyyə dayanıqlığı indikatorları* (MDİ) hesablanır və bankların fəaliyyətində əsas istiqamətverici meyar kimi istifadə olunur [91, səh. 307], [78, səh. 82]. MDİ-larmakroiqtisadi analizi dəstəkləmək və maliyyə sistemindəki zəiflikləri analiz etmək məqsədi ilə BVF tərəfindən yaradılmış göstəricilərdir [98, səh. 5-9], [75, səh. 40]. MDİ ölkənin maliyyə institutlarının, korporasiyaların və ev təsərrüfatlarının hazırkı maliyyə sağlamlığını və dayanıqlılığını qiymətləndirir. MDİ-ni ölçməkdə məqsəd risklər və həssaslıqlar barədə vaxtında məlumat əldə etməkdir [70, səh. 118], [47]. Hal-hazırda 126 ölkə (İMF-ə üzv ölkə sayı 188) metadataları və maliyyə dayanıqlığı göstəricilərini 1999-cu ildən aylıq, rüblük və illik əsasda BVF-na təqdim edir. Təəssüflər olsun ki, Azərbaycan bu ölkələr sırasına daxil deyildir. Doğrudur, Azərbaycanda bankların, demək olar ki, hamısında bu MDİ-lərin əksəriyyəti hesablanarsa da, bu indikatorların vahid statistik baza şəklində

yayımlanması həyata keçirilmir. MDİ-lərin hazırlanması prosesi 4 əsas hissədən ibarətdir:

1. Konseptual çərçivə;
2. MDİ-lərin təfsilatı;
3. MDİ-lərin hazırlanması və yayımlanması;
4. MDİ-lərin analizi.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi bank sistemində dayanıqlılığın təmin olunması məqsədi ilə Bazel sazişləri çərçivəsində xüsusi normativlər müəyyən olunur. Bu baxımdan Bazel Kapital Sazişləri də çox böyük əhəmiyyətə malikdirlər. Bu sazişlərin əsas məqsədi minimum kapital, maliyyə sabitliyinə dəstək və tənzimləyici arbitrajdan yayınan vahid beynəlxalq tələbləri yaratmaqdır. Ümumiyyətlə ilk dəfə 1988-ci ildə Bazel I standartları adı altında banklar üçün fəaliyyət kriteriyaları dərc olundu. Bu kriteriyaların əsas süjet xəttini aşağıdakı 3 əsas istiqamət təşkil edirdi:

- Krizislərə qarşı bankların dayanıqlılığını artırmaq üçün bank kapitalının riskli aktivlərə nisbəti 8%-dən az ola bilməz;
- Kredit riskləri nəzərə alınmalıdır;
- 1996-cı ildən etibarən isə bazar riskləri də hesablanaraq nəzərə alınmalıdır.

Bazel razılaşmalarının əsasında risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş aktivlər (RDA) durur. Bir sıra aktivlər digərlərindən daha riskli ola bilər və bu onlara qarşı hesablanan kapitalda öz əksini tapır. Bazel I Kapital Sazişinə görə minimal tələb olunan kapital tələbinə banklar üçün məcburi qaydada əməl olunmalıdır və bu kapital tələbi aşağıdakı qaydada müəyyən edilmişdir:

$$\text{Aktivin həcmi} \times \text{Risk dərəcəsi} = \text{RDA}$$

$$\text{RDA} \times 8\% = \text{Minimal tələb olunan kapital}$$

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi müxtəlif risk dərəcələri üzrə ölçülən aktivlərin həcmnin müvafiq risk dərəcəsinə hasili uyğun risk dərəcəsi üzrə hesablanmış aktivin həcmi müəyyən edir [81], [68]. Aktivlərin risk dərəcələri üzrə ölçülməsi isə Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının İdarə Heyətinin 25.07.2012-ci il tarixli, 20/3 nömrəli Qərarına əsasən həyata keçirilir. Bu qaydalara görə aktivlər 0 (sıfır), 20 (iyirmi), 50 (əlli) və 100 (yüz) faizli risk dərəcələri üzrə təsnifatlaşdırılır.

Bazel I Kapital Sazişindən sonra 1999, 2001, 2003-cü illərdə Bazel II Kapital Sazişinin [91, səh. 301-307] müxtəlif ilkin versiyaları hazırlanıb yayımlanmış, lakin son qəbul edilmiş yekun forması 2004-cü ildə yayımlanmışdır. Bazel I Kapital Sazişindən fərqli olaraq Bazel II Kapital Sazişində bəzi mühüm yeniliklər edilmişdir ki, onları aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- Kredit riski baxımından kapital tələbinin hesablanmasında OECD ölkəsi olub-olmama kriteriyası aradan qaldırıldı (Club rule);
- Kredit riski, krediti alan tərəfin risk dərəcəsinə görə müəyyən edilir. Həmin risk dərəcələri də həm bankın daxili risk dərəcələndirmə sisteminə, həm də beynəlxalq kredit dərəcələndirmə qurumlarının (Standard&Poors, Fitch, Moodys) notlarına görə təyin edilir;
- Bazel II-də əməliyyat riskləri də əlavə edilmişdir;
- Kapital tələbinin hesablanmasına nəzarəti həm bankın əlaqəli departamenti (şöbəsi), həm də banklara nəzarət orqanı həyata keçirir;
- Bankların kapital tələbiylə bağlı bütün informasiyanı ictimaiyyətə açıqlamaq məcburiyyəti gətirildi.

2008-2009-cu ildə meydana gələn dünya maliyyə böhranında Bazel II-nin tələblərinin yetərsiz qaldığı məlum oldu və 12 sentyabr 2010-cu ildə əlavə kriteriyalar qəbul olunmaqla Bazel III Kapital Sazişi tərtib edildi [55, səh. 462-463]. Bu sazişin əsas ümdə vəzifələri qaynağı nə olursa- olsun, maliyyə şoklarına qarşı dayanıqlığın təmin olunmasından, bankların şəffaflığının artırılmasından və mikro cəhətdən bankların, makro cəhətdən maliyyə sisteminin gücləndirilməsindən ibarətdir. Bazel III Kapital Sazişi qəbul olunduqdan sonra banklara qarşı bir çox əlavə tələblər müəyyən olundu ki, bu tələblər üç istiqamətdə qruplaşdırılaraq ümumiləşdirilə bilər.

Kapitalla bağlı yeniliklər:

- Leverec əmsalının yeni alət kimi tətbiqinə başlanılması. Bu əmsal yeni sazişdə 3% səviyyəsində müəyyənləşdirilmişdir. Leverec əmsalı “Azərbaycan İpoteka Fondu” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti tərəfindən yenidən maliyyələşdirilmiş ipoteka kreditlərinin həcmnin 50 (əlli) faizi istisna olmaqla, bankın I dərəcəli kapitalının (tutulmalardan sonra) balans aktivlərinə və balansdankənar öhdəliklərə (bankın

hesablarında girov qoyulmuş Azərbaycan Respublikasının milli valyutası ilə, xarici valyuta ilə və ya bank metalları ilə təmin olunmuş hissəsi istisna olmaqla) nisbəti kimi təyin olunur [11].

- Səhmdar kapitalının adekvatlığının 2%-dən 4.5%-ə yüksəldilməsi. kapitalın adekvatlıq əmsalları – kapitalın ayrılıqda risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş aktivlərə nisbəti kimi müəyyən olunur [11].
- I dərəcəli kapitalın adekvatlığının 4%-dən 6%-ə yüksəldilməsi. I dərəcəli kapitalın adekvatlığı I dərəcəli kapitalın ayrılıqda risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş aktivlərə nisbəti kimi müəyyən olunur.
- Kapitalın struktur keyfiyyətinin təkmilləşdirilməsi.

Likvidliklə bağlı yeniliklər:

- Uzunmüddətli likvidlik əmsalı.

Makroprudensial nəzarət alətlərilə bağlı yeniliklər:

- Kapitalın rezerv və kontr-tsiklik buferi (müvafiq olaraq 2.5% və 0-2.5%);
- Sistem əhəmiyyətli banklara digər banklarla müqayisədə daha sərt tələblər müəyyən edilir;

Qeyd edək ki, Bazel sazişlərinin yenilikləri və əsas müddəaları ilə bağlı qeydləri biraz da artırmaq olar, lakin dissertasiya işinin əsas mövzusu banklarda maliyyə dayanıqlığı ilə əlaqədar olduğundan biz təhlilimizi maliyyə dayanıqlığı indikatorları ilə davam etdiririk. Maliyyə dayanıqlığı indikatorları barədə [54], [58, səh. 6], [45, səh. 70], [103, səh. 772] ədəbiyyatlarından daha ətraflı məlumat əldə etmək olar. Banklarda maliyyə dayanıqlığını aşağıdakı bir sıra əsas xüsusiyyətlər xarakterizə edir:

- Kapital adekvatlığı. Bankların kapital ehtiyatı gözlənilən və gözlənilməz itikilər üçün önəmlidir. Kapital adekvatlığının aşağı səviyyədə olması potensial iflas üçün önəmli bir signal kimi qiymətləndirilməlidir.
- Aktivlərin keyfiyyəti.
- Mənfəət və gəlirlilik.
- Likvidlik.
- Bazar riskinə həssaslıq.

Bu xüsusiyyətlər isə Beynəlxalq Valyuta Fondunun təklif etdiyi 12 maliyyə dayanıqlığı indikatorları vasitəsilə ölçülür.

Kapital adekvatlığının ölçülməsi əmsalları:

1. Nizamnamə kapitalı / Risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş aktivlər.
2. I dərəcəli kapital / Risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş aktivlər.
3. Vaxtı keçmiş kreditlər üzrə yaradılmış ehtiyatlar / Kapital.

Aktivlərin keyfiyyətinin ölçülməsi əmsalları:

1. Vaxtı keçmiş kreditlər / Cəmi kreditlər.
2. Kreditlərin sektoral/regional paylanması.

Mənfəət və gəlirlilik xüsusiyyətinin ölçülməsi əmsalları:

1. Aktivlər üzrə gəlirlilik.
2. Kapital üzrə gəlirlilik.
3. Faiz gəlirləri / Cəmi gəlirlər.
4. Qeyri-faiz gəlirləri / Cəmi gəlirlər.

Likvidliyin ölçülməsi əmsalları:

1. Likvid aktivlər / Cəmi aktivlər.
2. Likvid aktivlər / Qısa müddətli öhdəliklər.

Bazar risklərinə həssashlığın ölçülməsi:

1. Xarici valyutada xalis açıq mövqe / Kapital.
2. Bazar risklərinin qiymətləndirilməsi və müvafiq ehtiyatların yaradılması.

Beləliklə, biz yuxarıda bankların maliyyə dayanıqlığı ilə bağlı Bazel sazişlərinin müddəalarını, eyni zamanda Azərbaycan qanunvericiliyinin tələblərini müzakirə etdik. İndi isə maliyyə dayanıqlığı indikatorlarının bir neçə sistem əhəmiyyətli banklar üzrə təhlilinə çalışacağıq. Bunun üçün, yəni maliyyə dayanıqlığı indikatorlarının hesablanması üçün əvvəlcə bu bankların bir sıra maliyyə göstəricilərini toplamaq lazım gələcəkdir [65, səh. 26]. Qeyd olunan maliyyə göstəriciləri təhlilə daxil edilən bankların maliyyə hesabatlarından toplanılmış və cədvəl 3.2-də təqdim olunmuşdur.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının İdarə Heyətinin 25.07.2012-ci il tarixli, 20/3 nömrəli “Bank kapitalının və onun adekvatlığının

hesablanması Qaydaları”na əsasən bankın I dərəcəli kapitalı (Əsas kapitalı) məcmu kapitalın 50 faizindən az olmamalıdır. Bu qaydaların digər bir tələbinə görə isə bankın II dərəcəli kapitalı I dərəcəli kapitalın məbləğindən çox olmamalıdır. Cədvəl 3.2-də təqdim olunmuş likvid aktivlər bankların maliyyə hesabatlarında hazır şəkildə mövcud olmur. Başqa sözlə, bankların maliyyə hesabatlarında ayrıca likvid aktivləri ifadə edən maddə verilmir.

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının İdarə Heyətinin 01 dekabr 2009-cu il tarixli, 3484 nömrəli “Bankların likvidliyinin idarə olunması haqqında Qaydalar”na uyğun olaraq Bankların kassasında olan pul vəsaitləri, bankların Mərkəzi Bankın notlarında və Maliyyə nazirliyinin istiqrazlarında olan vəsaitləri likvid aktivlər hesab olunur.

Beləliklə, cədvəl 3.2.1-də bəzi sistem əhəmiyyətli banklar üzrə verilmiş maliyyə göstəricilərindən istifadə etməklə bu banklar üzrə maliyyə dayanıqlığı indikatorlarının hesablanması həyata keçirilmiş və nəticələr cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 3.2.1

Bəzi bankların maliyyə göstəriciləri, min AZN-lə

	Kapital bank	Beynəlxalq Bank	Bank Avrasiya	Accessbank	Paşa bank
I dərəcəli kapital	297971	1608988	68015.04	48283.12	384363
II dərəcəli kapital	273680	187418	2559.7	30969.65	135495
Məcmu kapital	571651	1712908	70225.06	79252.77	541145
Risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş yekun aktivlər	2392840	4877449	106689.49	554914.34	2387253
Vaxtı keçmiş kreditlər üzrə yaradılmış ehtiyatlar	28194	33459	16029.11	43807	53028
Vaxtı keçmiş kreditlər	54430.14	96199	24138.17	85844	39045
Kreditlər	2175951	2547283	112616.33	502582	2055000
Depozitlər	3805619	5460956	310406.44	760030	4091379
Faiz gəliri	440183	442866	10957.04	94227	265663
Qeyri-faiz gəliri	216440	157720	1513.86	9543	69256
Cəmi gəlirlər	656623	600586	12470.9	103770	334919
Xalis mənfəət (bölüşdürülməmiş mənfəət)	302698	242900	18015.04	2621	174167
Cəmi aktivlər	5227472	9204782	159094	855854	6111711
Likvid aktivlər	3053069	5946963	5585.104	243297	3306405
Açıq valyuta	-	15290	2991	7980	-84035

mövqeyi (USD hesabında)					
Nizamnamə kapitalı	245850	1241287	50000	258718	354512

Bu nəticələrin izah olunması fəslin məzmununun dolğunlaşması baxımından əhəmiyyətliyə. Cədvəl 3.2.2.-dən görmək olar ki, nizamnamə kapitalının risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş aktivlərə nisbəti göstəricisinin Kapitalbank, Beynəlxalq bank, Paşabank üzrə normativlərdən aşağı olmadığını görmək olar. Bu, həmin bankların nizamnamə kapitalı ilə bağlı qoyuluşlarının normativlərə uyğun olduğunu göstərir. Accesbank, Bank Avrasiyanın göstəriciləri isə tələblərə cavab vermir. Lakin burada əsas məsələ bankın fəaliyyəti ilə bağlı yaranan zərərləri də nəzərə almaqla kapitalın dəyərini müəyyən etməkdir. Bu halda keçmiş illərin və cari illərin zərərlərini də özündə nəzərə alan məcmu kapitalın risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş aktivlərə nisbəti kimi hesablanan məcmu kapitalın adekvatlıq əmsalı müəyyən iqtisadi mənə kəsb edir [99, səh. 15], [85, səh. 207], [100], [92, səh. 75]. Cədvəl 3.2.2-də verilmiş banklar üzrə bu göstəricilərə nəzər salsaq, daha yaxşı göstəricilər Accessbank (14.2%), Beynəlxalq bank (35.1%), Kapital bank (23.8%), Paşabankda (21.7%), daha əlverişsiz göstəriciləri isə Bank Avrasiyada (65%) müşahidə etmək olar. İndi isə maliyyə nəticələrinin əsas səbəblərini araşdıraraq, vaxtı keçmiş kreditlər üzrə yaradılmış ehtiyatlar / Kapital nisbəti Accessbankda 55.3%, Bank Avrasiyada 22.8% təşkil edir. Bu, maliyyə göstəricilərinin əsas etibarilə kredit portfeli üzrə yaradılmış ehtiyat fondu xərcləri ilə bağlı olduğunu göstərir. Bunu vaxtı keçmiş kreditlərin cəmi portfeldə payı göstəricisinin Accessbankda 17%, Bank Avrasiyada isə 21.4% olması da bir daha əyani olaraq əks etdirir. Göstəricilərdən belə görmək olar ki, vaxtı keçmiş kreditlərin cəmi portfeldə payı Accessbankda Bank Avrasiyaya nisbətən daha az olmasına baxmayaraq, onun kredit portfelinin struktur keyfiyyəti daha pis vəziyyətdədir. Çünki Accessbankda vaxtı keçmiş kreditlər üzrə yaratmış olduğu ehtiyatların kapitalla nisbəti 55.3% olmuşdur. Bu isə onunla əlaqədardır ki, bankın kredit portfeli riskli qiymətləndirilmiş və o, ehtiyat fondunu yüksəltmişdir.

Faiz gəlirlərinin cəmi gəlirlərə nisbəti və eyni zamanda qeyri faiz gəlirlərinin cəmi gəlirlərə nisbəti aktivlər üzrə gəlirliliyin Accessbank (91%) və Bank

Avrasiya(88%) daha çox faiz gəlirləri üzərində cəmləşdiyini, Beynəlxalqbank (74%), Paşabank (79%) və Kapitalbankda (67%) isə nisbətən daha yaxşı diversifikasiya olduğunu göstərir. Belə ki, bununla bazar faiz dərəcələrinin əlverişsiz dəyişməsi və kreditlərin keyfiyyətinin pisləşməsi ssenarisində Beynəlxalqbank, Paşabank və Kapitalbankda Accessbank, Bank Avrasiyayanisbətən daha yaxşı maliyyə dayanıqlığı nümayiş etdirməsini müəyyən etmək olar.

Cədvəldə Likvid aktivlər / Cəmi aktivlərə nisbətinin isə Accessbank və Bank Avrasiyanın qənaətbəxş olmadığını görmək olar. Bu hal depozitorlarının bir hissəsinin banka müraciət vəziyyəti ssenarisində qeyd olunan banklarda vəziyyətin gərginləşə biləcəyini göstərir.

Xarici valyutada xalis açıq mövqeyin kapitalla nisbətini təhlil etsək, valyuta məzənnələrinin əlverişsiz dəyişməsi halında valyuta risklərinə qarşı Kapitalbank və **Beynəlxalq bank** daha əlverişli vəziyyətə malikdir. Belə ki, **onların** valyuta mövqeyinin qapalı olması (hecləmə vəziyyəti) məzənnə risklərinə məruz qalma riskini azaltmışdır. Normativ həddi aşan vəziyyətlər Paşabankda (-15.5%) və Accessbankda (10%) müşahidə olunur. Belə ki, Paşabankın qısa açıq valyuta mövqeyinə malik olması xarici valyutada aktivlərə nisbətən xarici valyuta öhdəliklərin çox olmasını əks etdirir. Bu vəziyyət xarici valyutanın milli valyutaya qarşı bahalaşması ssenarisində Paşabankın daha çox məzənnə riskinə məruz qalması riskini göstərir. Bunun əksinə olan vəziyyət Accessbankda mövcud olsa da, bu vəziyyət də qənaətbəxş hesab olunmur. Çünki manatın bahalaşması halında bankın maliyyə vəziyyəti mənfi təsirlərə məruz qala biləcəkdir. Ümumiyyətlə, təhlillərə baxdıqda Kapital bank və Beynəlxalqbank daha konservativ yanaşma və prudensial idarəetmə sxemi nümayiş etdirən bir bank kimi qiymətləndirilə bilər.

Bütünlükdə maliyyə dayanıqlığı indikatorlarının təhlili Kapitalbank, Beynəlxalq bank və Paşabankın daha yaxşı maliyyə dayanıqlığına malik olduqları qənaətinə gəlməyə imkan verir. Qeyd edək ki, bu tip təhlilləri bütün banklar üçün aparmaq olar. Lakin maliyyə göstəricilərinin əldə olunmasında müəyyən çətinliklər olduğundan bütün sistem əhəmiyyətli bankların təhlilə daxil edilməsi mümkün olmamışdır. Ancaq təhlil olunan banklar Azərbaycanın bank sistemində önəmli paya malik olan

banklar olduğundan ümumi bir mənzərənin formalaşdırılması üçün kifayət edəcəyini düşünürük.

Cədvəl 3.2.2-dən göründüyü kimi maliyyə dayanıqlığı indikatoru olan “bazar risklərinin qiymətləndirilməsi və müvafiq ehtiyatların yaradılması” göstəricisi banklar üzrə müəyyən edilməyib. Çünki digər maliyyə indikatorlarından fərqli olaraq bu göstəricini maliyyə göstəricilərindən birbaşa istifadə etməklə müəyyən etmək mümkün olmur. Belə ki, məsələn; I dərəcəli kapitalın adekvatlıq əmsalı I dərəcəli kapitalın risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş aktivlərə nisbəti kimi müəyyən oluna bilər.

Cədvəl 3.2.2.

Bəzi sistem əhəmiyyətli banklarda maliyyə dayanıqlıq indikatorları, %-lə

	Kapital bank	Beynəlxalq Bank	Bank Avrasiya	Accessbank	Paşa bank
Nizamnamə kapitalı / Risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş aktivlər	10.2%	25.4%	46.7%	46.6%	14.9%
I dərəcəli kapitalın adekvatlıq əmsalı (norma-5%)	11.4%	32.9%	63.8%	8.7%	16.1%
Məcmu kapitalın adekvatlıq əmsalı (norma-10%)	23.8%	35.1%	65%	14.2%	21.7%
Vaxtı keçmiş kreditlər üzrə yaradılmış ehtiyatlar / Kapital	5.2%	19.5%	22.8%	55.3%	10.2%
Vaxtı keçmiş kreditlər / Cəmi kreditlər	2.5%	3.8%	21.4%	17%	1.9%
Aktivlər üzrə gəlirlilik	5.8%	2.6%	1.13%	0.3%	2.8%
Kapital üzrə gəlirlilik	55.3%	14.2%	25.6%	3.3%	33.5%
Faiz gəlirləri / Cəmi gəlirlər	67%	74%	88%	91%	79%
Qeyri- faiz gəlirləri / Cəmi gəlirlər	33%	26%	12%	9%	21%
Likvid aktivlər / Cəmi aktivlər	58.4%	64.6%	35.1%	28.4%	54%
Xarici valyutada xalis açıq mövqe / Kapital	0%	0.89%	4.26%	10%	-15.5%
Bazar risklərinin qiymətləndirilməsi və müvafiq ehtiyatların yaradılması	-----	-----	-----	-----	-----

Lakin banklarda bazar risklərinin qiymətləndirilməsi və müvafiq ehtiyatların yaradılması tədbirlərinin belə sadə şəkildə həyata keçirilməsi mümkün olmur. Bunun üçün müəyyən risk analizi aparılmalı və müvafiq risk modellərindən istifadə olunmalıdır.

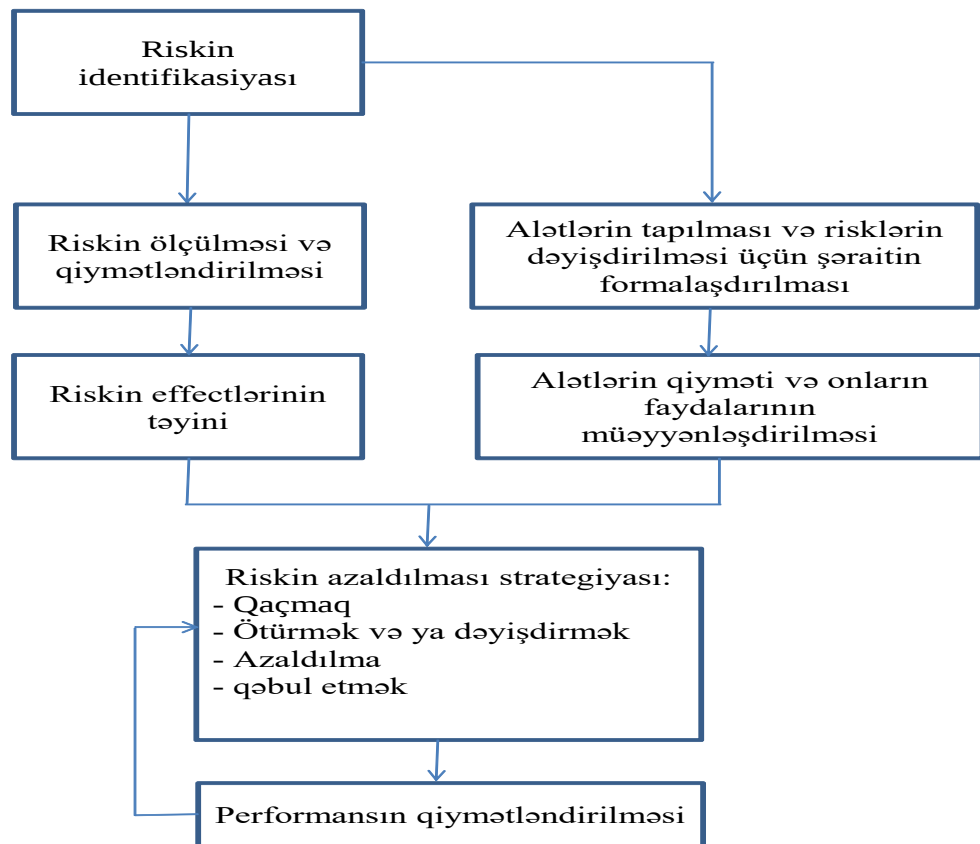
Bəs ümumiyyətlə risk nədir? Riskin ənənəvi anlayışı onun hər hansı gözlənilməyən itkilərlə üzləşmənin ehtimalı və ya mövcudluğu kimi qəbul olunurdu. Halbuki, risk anlayışı subyektin həm təhlükəli vəziyyətə düşməsinə, həm də əlverişli vəziyyətini xarakterizə edə bilər. Çünki çox əlverişli imkanlar yalnız müəyyən riskli əməliyyatlarda mümkün olur [44, səh. 540-541]. Bankların fəaliyyətlərinin gələcək nəticələri müəyyən kənar təsirlərin altında formalaşdığından bu nəticələr həmişə müəyyən risklər daşıyırlar. Başqa sözlə, risk gələcək gözləntilərlə bağlı olduğundan onun idarə olunması və qiymətləndirilməsi banklarda gələcəkdə baş verən müəyyən itkilərin neqativ təsirlərini vaxtında aradan qaldırmağa imkan verir ki, bu da ümumilikdə bank sistemini müəyyən təlatümlü vəziyyətlərdən qorumuş olur. Bankların fəaliyyətləri ilə əlaqədar müəyyən itkilərin baş verməsi ehtimalı həmişə mövcud olur. Lakin bütün itkilərin banklarda risk kimi qəbul olunması düzgün olmazdı. Belə ki, banklarda gözlənilən itkilər risk kimi qiymətləndirilməməlidir. Risk anlayışı bankların gözləmədikləri itkilərlə əlaqədardır [29, səh. 126]. Gözlənməyən itkilərin (məruz qalınan riskin) baş verdiyi təqdirdə onun fəsadlarının qarşısının alınması üçün nə qədər vəsaitin gərəkli olduğunun müəyyən edilməsi banklar üçün çox vacib əhəmiyyətə malikdir. Qloballaşan dünya iqtisadiyyatında fəaliyyət göstərən maliyyə qurumları daim risklərlə qarşılaşma təhlükəsi ilə yaşayırlar. Müasir dünya iqtisadi sistemi elə bir vəziyyətə gəlmişdir ki, dünya banklarından hər hansı birinin fəaliyyətinin risk altında qalması bütün sistemi təhlükə altına alır. Məlumdur ki, banklarda depozitorların öz vəsaitlərini geri götürməsi normal bank əməliyyatlarından biridir. Bu baxımdan, depozitarların vəsaitlərini geri götürmələri üçün bankda kifayət qədər vəsait olmalıdır. Əgər bank bu nüansı nəzərə almasa, yəni belə hallar üçün müəyyən ehtiyatlara malik olmasa və yaxud bu vəsaiti əldə edə bilməmək qorxusu ilə üzləşərsə, bu faktor banka tələb axını riskini artırır. Hər hansı bankın depozitorlarının əksəriyyət hissəsinin öz əmanətlərini eyni vaxtda geri tələb etmələri banka tələb axınına səbəb ola bilər [8]. Həmçinin bir bankda olan likvidlik problemi ilə bağlı məlumat qısa zamanda bütün bank sistemə yayıla bilər. Nəticədə digər bankların depozitorları da öz vəsaitlərini geri götürmək istəyəcəklər ki, bu da bir bankda olan problemin bir çox banka yayılmasına səbəb olacaqdır [8, səh. 65]. Bu

sahədə tənzimlənmə tədbirləri həyata keçirilməzsə, bu proses daha da dərinləşərək, depozitorların banklara kütləvi axınına səbəb ola bilər ki, bu da bankçılıqla əlaqədar ədəbiyyatlarda bank təşvişi kimi xarakterizə olunur. Bu baxımdan son onilliklərdə bankların fəaliyyətlərinin tənzimlənməsi, onların daha əlverişli qərarlar qəbul etmələri üçün müəyyən metodoloji çərçivələrin hazırlanması aktuallaşmışdır. Əslində bankların prudensial normalara uyğun fəaliyyət göstərmələrinin təmin edilməsi, sistem risklərin azaldılması, sistemi əhatə edən dəstək mexanizmlərinin həyata keçirilməsi bank tənzimlənməsinin məqsədləri kimi təqdim olunur [8, səh. 71].

Riskin idarə olunması və risk qəbul etmə bir-birinə əks tərəflərdə olmasalar da, onlar bir qəpiyin iki üzünü kimidirlər.

Risk və mükafat arasında mübarizə.

Maliyyə bazarlarında bir çox kommersiya təşkilatları vardır ki, onlar yüksək gəlirlilik məqsədi ilə daha riskli əməliyyatlara girirlər.

Şəkil 3.2.1: Riskin idarə edilməsi prosesi

Daha doğrusu, yüksək risk müqabilində yüksək mükafat əldə etməyi seçirlər. Bir qayda olaraq bazarın iştirakçıları bu iki faktor arasında optimal vəziyyətin axtarılmasına həmişə səy göstərirlər.

Risk menecerin işi nədən ibarətdir?

Risk menecerin işi cari ilin sonunda hansısa maliyyə aktivini üzrə konkret bir vəziyyətin əvvəlcədən proqnozlaşdırılmasından ibarət deyildir. Məsələn, risk menecer manat/dollar məzənnəsinin ilin sonunda olan səviyyəsini konkret müəyyən etmək məcburiyyətində deyil. Lakin o, bu göstəricinin statistik məlumat bazasından istifadə etməklə onun paylanmasını formalaşdırma bilər ki, bu paylanmadan da risklərin idarə edilməsi üçün qərarların verilməsində istifadə oluna bilər.

Riskin formaları

Riskləri bir çox formalarda sinifləndirirlər. Əsasən risklərin 4 əsas formasını ayırırlar. Bazar riski, Likvidlik riski, Kredit riski və Əməliyyat riski.

Bazar riski maliyyə bazarlarında qiymət tərəddüdlərindən qaynaqlanan itkilərin nəticəsində formalaşan risklərdir. Bazar riskinin əsasən iki forması vardır: Mütləq bazar riski və nisbi bazar riski. **Mütləq bazar riskləri**, adətən cəmi gəlirlərin səviyyəsində mövcud olan dalğalanmalardan asılıdır. **Nisbi bazar riski** isə, adətən maliyyə institutlarının portfellerində mövcud olan problemlərdən qaynaqlanan risklərdir.

Likvidlik riski maliyyə institutlarının ödəmə qabiliyyətinin aşağı düşməsi səbəbindən öhdəlikləri icra edə bilməməsi nəticəsində qaynaqlanan risklərdir.

Kredit riski krediti götürmüş şəxsin müflis olması səbəbi ilə və yaxud digər səbəblərlə verilmiş krediti geri qaytara bilməməsi və ya geri qaytarmaması zamanı bankların üzləşdiyi risk növüdür.

Əməliyyat riski monitoring sisteminin zəifliyi, idarəetmədə olan boşluqlar, insan amili və s. bu qəbildən olan faktorlardan qaynaqlanan risklərdir. Əməliyyat riskləri əsasən törəmə maliyyə alətləri ticarətində əməliyyatlar zamanı daha çox rast olunur.

Bu təsnifatdan başqa Bazel II tərəfindən təklif olunan təsnifatı da qeyd etmək olar. Bu təsnifata görə risklər aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir.

- Əməliyyat riskləri;

- Maliyyə riskləri: daxili maliyyə riskləri (müflis olma, maliyyə planlaşdırılması və s.), xarici maliyyə riskləri (faiz dərəcəsi, mübadilə məzənnəsi, inflyasiya və s.);
- Bazar riskləri.

Şəkil 3.2.2: Riskin formaları

Bildiyimiz kimi banklar mənfəətlərini əsasən kənardan cəlb olunmuş maliyyə vəsaitləri vasitəsilə əldə edirlər. Bu da nəticə etibarilə böyük bir risk faktoruna çevrilə bilər. Müasir dövrdə banklar daimi olaraq bazar riskləri ilə üzləşirlər. Bank sistemi üçün bazar risklərinin müəyyən edilməsi, bu risklərlə bağlı meydana çıxacaq gözlənilməyən zərərlərin hesablanması banklar üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın bank sistemi üçün bazar riskləri qismində məzənnə və faiz dərəcəsi riski risk faktorları kimi qeyd edilə bilər.

Banklarda bazar risklərinin idarə olunmasında əsas istiqamət verici alət Riskə Məruz Dəyərin (VAR) müəyyən edilməsidir. Məhz bu üsulla gözlənilməyən itkilər hesablanır və risk qarşılayıcı tədbirlər həyata keçirilir. Bu alət istifadə olunarkən, risk faktoru kimi qəbul edilmiş dəyişənin statistik göstəricilərinin normal və ya asimtotik normal paylanmaya malik olmasının müəyyənləşdirilməsi çox böyük əhəmiyyətə malikdir və yalnız risk faktorunun belə paylanma xüsusiyyətinə malik olmasından sonra VAR-ın hesablanmasına başlamaq olar. Əvvəlcə qeyd edək ki, VAR-ın hesablanmasında aşağıdakı üç metod vardır [28, səh. 130].

1. Parametrik və ya Varians-Kovarians metodu;
2. Monte-Karlo metodu;
3. Tarixi simulyasiya metodu.

Bizim məsələdə parametrik metod üzrə hesablanmış RMD (VAR) istifadə olunduğuna görə burada parametrik metodun üzərində dayanılacaqdır. Parametrik metod vasitəsi ilə RMD-in hesablanması əsasən əminlik səviyyəsi, mövcud olma və ya əldə tutma sürəsi, verilmiş dəyər, risk faktoru parametrlərindən asılıdır [28, səh. 131].

1. Əminlik səviyyəsi: Bu parametrik vasitəsi ilə gözlənilməyən itkilərin hansı ehtimalla RMD məbləğindən çox olmayacağı müəyyən edilir ki, burada da istifadə olunan əminlik səviyyəsi əvvəlcədən qəbul edilir və onun qiyməti Z-statistik cədvəlindən götürülərək hesablamaya daxil edilir.

2. Mövcud olma və ya əldə tutma sürəsi: Hesablamaya daxil edilmiş dəyərin hansı sürə ilə əldə qalacağı müddəti göstərir. Beynəlxalq təcrübədə bu parametrik əsasən 1 və ya 10 gün kimi götürülür və hesablamaya qəbul edilmiş gün sayının kvadrat kökü kimi daxil edilir.

3. Göstəricilər sırası: Statistik baxımdan bu sıra nə qədər uzun dövrü əhatə edərsə, nəticələr bir o qədər yaxşı alınar.

4. Risk faktorları: Bazar riskləri hesablanarkən əsas risk faktorları kimi əsasən faiz dərəcəsi və məzənnə götürülür.

Bazar risklərinin hesablanması üçün istifadə edilən RMD (VAR) göstərilən bərabərlik ilə hesablanır [28, səh. 132].

$$RMD = Z\sigma\sqrt{t}V \quad (3.4)$$

Burada, RMD - riskə məruz dəyər (ing: VAR - value at risk) Z - əvvəlcədən qəbul edilmiş inam intervalında statistik cədvəl qiyməti, σ - risk faktorunun günlük standart səhvi, t - əldə tutma sürəsi, V - portfelin dəyəridir (bizim nümunədə bu bankların kreditləri ilə depozitləri arasındakı fərq (qəp) olacaqdır).

Adətən, risk faktorunun standart səhvi illik əsasda hesablanır. Bu zaman hesablanmış illik standart səhv əsasında aylıq, rüblük və günlük standart səhvə keçid həyata keçirilir [29]. Əgər illik standart səhv məlumdursa, onda

$$\sigma_{\text{günlük}} = \sigma_{\text{illik}}(252)^{-1/2} \quad (3.5)$$

$$\sigma_{\text{aylıq}} = \sigma_{\text{illik}}(12)^{-1/2} \quad (3.6)$$

$$\sigma_{\text{rüblük}} = \sigma_{\text{illik}}(4)^{-1/2} \quad (3.7)$$

Yuxarıda verilmiş (3.4) bərabərliyi vasitəsi ilə bir portfelin RMD-i müəyən etmək mümkündür. İki portfelin RMD-i hər portfel üzrə ayrılıqda hesablanmış RMD-lərin cəmindən fərqli olur. Çünki iki portfelin RMD-ri hesablanarkən əsas müəyyənədicisi faktor risk faktorları arasındakı korrelyasiya əlaqəsidir ki, bu əlaqə ümumi hesablanmış RMD-i azalma istiqamətində dəyişir. İki A və B faktorlu portfelin RMD-i hesablanarkən (3.4) bərabərliyindəki σ kəmiyyəti aşağıdakı kimi hesablanır [62, səh. 208].

$$\sigma = (\omega_A^2\sigma_A^2 + \omega_B^2\sigma_B^2 + 2\rho_{AB}\omega_A\sigma_A\omega_B\sigma_B)^{1/2} \quad (3.8)$$

Burada, ω - müvafiq risk faktoru üzrə portfelin ümumi portfeldəki xüsusi çəkisi, σ - müvafiq risk faktorunun günlük standart səhvi, ρ - risk faktorları arasında mövcud olan korrelyasiya əlaqəsidir.

Bəzən bir bankın portfeli n sayda risk faktorunun təsirinə məruz qalır və bütün risk faktorları üzrə ümumilikdə RMD-in hesablanması bank üçün praktik baxımdan böyük əhəmiyyət daşıyır. Qeyd edək ki, bankın portfeli istər bir, istər iki, istərsə də n sayda risk faktorunun təsirinə məruz qalmasına baxmayaraq, RMD (3.4) bərabərliyi vasitəsi ilə hesablanır. Lakin, σ kəmiyyətinin müəyyənləşdirilməsində fərqlər ortaya çıxır. İki faktorlu portfelin RMD-nin hesablanması üçün σ kəmiyyətinin hesablanması (3.8) bərabərliyində göstərilmişdir. İndi n sayda risk faktorundan ibarət

portfelin RMD-nin hesablanması üçün σ kəmiyyətinin müəyyənləşdirilməsinə diqqət yetirək. Bu kəmiyyət aşağıdakı qaydada hesablanır [28, səh. 133].

$$\sigma^2 = [\omega_1, \omega_2, \dots, \omega_n] * \begin{bmatrix} \sigma_{11}, \sigma_{12}, \dots, \sigma_{1n} \\ \sigma_{21}, \sigma_{22}, \dots, \sigma_{2n} \\ \dots \dots \dots \dots \dots \dots \\ \sigma_{n1}, \sigma_{n2}, \dots, \sigma_{nn} \end{bmatrix} * \begin{bmatrix} \omega_1 \\ \omega_2 \\ \vdots \\ \omega_n \end{bmatrix} \quad (3.9)$$

$$\sigma_{ii} = \sigma_i^2 \quad (3.10)$$

$$\sigma_{ij} = \rho_{ij} \sigma_i \sigma_j \quad (3.11)$$

Burada, ω - müvafiq risk faktoru üzrə portfelin ümumi portfeldəki xüsusi çəkisi, σ - müvafiq risk faktorunun günlük standart səhvi, ρ - risk faktorları arasında mövcud olan korrelyasiya əlaqəsidir.

Qeyd olunduğu kimi bazar riskləri əsasən üç mənbədən formalaşır: Faiz dərəcəsindən, məzənnədən və açıq bazar əməliyyatlarından. Azərbaycanda maliyyə bazarı hələ tam formalaşmadığından banklar açıq bazar əməliyyatlarından qaynaqlana biləcək risklərdən “sığortalanmışlar”. Məzənnə faktoru isə son bir neçə ilədək müəyyən dəhliz daxilində Mərkəzi Bank tərəfindən tənzimləndiyindən onun paylanması normallığa aproksimasiyası mümkün olmamışdır. Məlum olduğu kimi bazar risklərinin parametrik üsulla tədqiq olunması üçün risk faktoru normal paylanmaya malik olmalıdır. Deməli, biz Azərbaycanda bankların bazar risklərini parametrik üsulla təhlil edərkən yalnız faiz dərəcəsindən risk faktoru kimi istifadə edə biləcəyik. Beləliklə, bu mərhələdə faiz dərəcəsi faktorunun paylanma şəkli tədqiq olunacaqdır.

Normallığın test olunması məqsədilə elmi ədəbiyyatlarda geniş şəkildə istifadə edilən bir sıra üsullar mövcuddur. Onlardan ən geniş yayılmışları Goodness of fit tests-GOFT (ən yaxşı xətt testləri) və Jarque-Bera testidir [90, səh. 165]. Biz Azərbaycan bank sistemi üzrə faiz dərəcəsi faktorunun paylanmasını Jarque-Bera testi vasitəsi ilə təhlil edəcəyik. Bu testin tətbiqi ilə dəyişənlərin normallığının test olunması Eviews statistik proqramında avtomatlaşdırılmışdır. Qeyd olunan proqramın vasitəsi ilə Azərbaycan bank sistemində faiz dərəcəsi risk faktorunun normallığı həm kreditlər üzrə, həm də depozitlər üzrə orta faiz dərəcələri əsasında ayrı-ayrılıqda yoxlanılmışdır. Məlum olmuşdur ki, manatla həm kreditlər, həm də depozitlər üzrə orta faiz dərəcəsi

göstəricisi 2005-ci ilin yanvar ayından 2020-ci ilin dekabr ayınadək olan dövrdə normal paylanmaya malikdir. Lakin normallıq testinin nəticələri qeyd olunan dövr ərzində xarici valyutada olan kreditlər və depozitlərin orta faiz dərəcələri üçün qənaətbəxş olmamışdır.

Beləliklə, aparılmış statistik təhlildən məlum oldu ki, manatla kreditlər və depozitlər üzrə orta faiz dərəcəsi bank sisteminin RMD-nin hesablanması risk faktoru kimi qəbul edilə bilər. Qeyd edək ki, həm kreditlərin, həm də depozitlərin statistik göstəriciləri cədvəl A1-də (bax Əlavə A) verilmişdir. Məlum olduğu kimi RMD-in (VAR-ın) varians-kovarians (Parametrik) üsulu ilə hesablanması zamanı risk faktorunun əvvəlki dövrləri əhatə edən zaman sırası götürülməlidir. Bu statistik göstəricilərdən istifadə etməklə biz risk faktorunun illik standart səhvini müəyyənləşdirəcəyik ki, bu da RMD-in hesablanması lazım olan parametrlərdən biridir. Təbii ki, bu cür hesablanmış standart səhv illik göstəricidir. Lakin bank sistemində RMD hesablanması zamanı əldə tutma sürəsinin, adətən günlük götürülməsi daha praktik əhəmiyyətə malik olur. Bazel Komitəsinin tövsiyyələrinə görə bu müddət əsasən 10 gün götürülür. Deməli, biz (3.5) bərabərliyindən istifadə etməklə hesablanmış illik standart səhv əsasında günlük göstəricini əldə edə bilərik. Beləliklə, cədvəl A1-də (bax Əlavə A) verilmiş manatla kreditlər və depozitlər üzrə orta faiz dərəcəsi göstəricilərinin statistik zaman sıralarından istifadə etməklə illik standart səhvləri hesablaya bilərik. Standart səhvlərin hesablanması qaydası və müvafiq düsturlarla biz 2-ci fəsildə (bax bölmə 2.3, (2.3) və (2.4) bərabərlikləri) tanış olmuşduq. Qeyd olunan düsturları tətbiq etməklə standart səhvlərin hesablanmasını həyata keçirək.

Manatla depozitlər üzrə illik standart səhv:

$$\sigma_{\text{illik}} = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^{154} (x_i - \bar{x})^2}{153}} = 1.53 \quad (3.12)$$

Manatla kreditlər üzrə illik standart səhv:

$$\sigma_{\text{illik}} = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^{154} (y_i - \bar{y})^2}{153}} = 1.59 \quad (3.13)$$

(3.12)-də hesablanmış standart səhv illik göstəricidir və (3.5) bərabərliyindən istifadə etməklə günlük standart səhvi hesablamaq olar.

Manatla depozitlər üzrə günlük standart səhv:

$$\sigma_{\text{günlük}} = \sigma_{\text{illik}} * \frac{1}{\sqrt{252}} = 1.53 * 0.06299 = 0.096 \quad (3.14)$$

Manatla kreditlər üzrə günlük standart səhv:

$$\sigma_{\text{günlük}} = \sigma_{\text{illik}} * \frac{1}{\sqrt{252}} = 1.59 * 0.06299 = 0.10 \quad (3.15)$$

(3.14) günlük standart səhvin müəyyənləşdirilməsi həyata keçirildi. İndi isə RMD-in hesablanmasında xüsusi əhəmiyyətə malik olan standart normal paylanmanın kritik qiyməti (Z statistik kritik qiymətlər cədvəlindən istifadə etməklə) müəyyənləşdirilməlidir. Beləliklə, müəyyən etdik ki, 95% əhəmiyyətlik səviyyəsində standart normal paylanmanın kritik qiyməti 1.96-ya bərabərdir [80]. Deməli, artıq biz kreditlər və depozitlər üzrə orta faiz dərəcəsi risk faktorunun günlük standart səhvinə, standart normal paylanmanın kritik qiymətini müəyyən etdik. Eyni zamanda kreditlər və depozitlər arasındakı qəp in mövcud olma müddətinin isə (əldə tutma sürəsi) 10 gün olmasını qəbul etdik. Qeyd olunan bütün bu şərtlər daxilində Azərbaycan bank sisteminə daxil olan banklar üzrə riskə məruz dəyərin (RMD-nin) hesablanmasını həyata keçirmək üçün kredit və depozitlər arasındakı qəp təyin olunmalıdır. Biz Azərbaycanın 19 bankı üzrə kredit və depozitlər arasındakı qəpi müəyyənləşdirə bildik. Apardığımız təhlilin nəticələri cədvəl 3.2.3-də göstərilmişdir.

Cədvəl 3.2.3.

Banklarda kredit və depozit portfeli arasındakı qəp, mln. manatla

Sıra Sayı	Bankın adı	Kreditlər	Depozitlər	Qəp
1	ABB	2547.283	5460.956	2913.673
2	Kapital Bank	2186.376	3805.619	-1619.243
3	Accessbank	502.582	760.030	-257.448
4	Unibank	567.000	708.000	-141
5	Bank Respublika	460.158	689.627	-229.469
6	Muğanbank	324.515	476.774	-152.259
7	Yelobank	308.33838	235.15871	73.180
8	Turanbank	326.700	462.800	-136.1
9	YapıKredi Bank	125.683	249.563	-123.88
10	Rabitəbank	423.332	546.172	-122.84
11	Bank VTB (AZ)	125.86984	75.30508	50.565
12	Bank BTB	226.372	140.193	86.179
13	Azər-Türk Bank	160.248	290.878	-130.63
14	Melli İran BankıBakıfilialı	5.22183	10.703	-5.481

15	Ziraat Bank Azərbaycan	154.913	195.982	-41.069
16	XALQ Bankı ASC	1488.01602	1652.43005	-164.414
17	Premium ASC	564.465	431.118	133.347
18	Bank Avrasiya ASC	112.61633	310.40644	-197.79011
19	Paşa Bank ASC	2608.818	4091.379	-1482.561

Mənbə: Cədvəl Kommersiya banklarının 2020-ci il üzrə illik maliyyə hesabatlarından istifadə olunmaqla müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Cədvəl 3.2.3-də qeyd edildiyi kimi 2020-ci ilin sonu vəziyyətinə əksər Azərbaycan banklarında depozitlər kreditlərdən artıq olduğuna görə bu banklar üzrə kredit - depozit qəpi mənfi olmuşdur. Lakin bu banklardan ABB, Bank VTB, Bank BTB, Yelobank, Premium ASC müsbət qəpə malik olmuşdurlar. Bu, o deməkdir ki, 2020-ci ilin sonuna bu banklarda kreditlər depozitlərdən çox olmuşdur. Bu kontekstdə biz ABB, Bank VTB, Bank BTB, Yelobank, Premium ASC üzrə RMD-i hesablayarkən risk faktoru kimi (3.14) bərabərliyində hesablanmış manatla kreditlərin orta faiz dərəcəsi göstəricisinin günlük standart səhvindən istifadə edəcəyik.

Digər banklarda isə qəp mənfi olduğundan, yəni depozitlərkreditlərdən artıq olduğundan RMD-nin hesablanması üçün risk faktoru kimi (3.15) bərabərliyində hesablanmış manatla depozitlərin orta faiz dərəcəsi göstəricisinin günlük standart səhvindən istifadə ediləcəkdir. Beləliklə, kreditlər və depozitlər üzrə qəp analizini həyata keçirdikdən sonra biz artıq (3.4) bərabərliyindən istifadə etməklə Riskə Məruz Dəyərinin hesablanmasını apara bilərik. Hesablamanın daha anlaşılan və sistemli xarakterə malik olması üçün 19 bank üzrə RMD-in hesablanması cədvəl 3.5-də həyata keçirilmişdir.

Deməli, kreditlər və depozitlər üzrə orta faiz dərəcəsinin aşağı və ya yuxarı istiqamətdə hərəkəti nəticəsində Azərbaycan banklarının faizə bağlı aktiv və passiv (kredit və depozit) qəpi müəyyən itkilərə məruz qalacaqdır. Bu itkilərin hər bir bank üzrə məbləği barədə məlumat cədvəl 3.5-də verilmişdir. Məsələn, cədvələ diqqət yetirsək görərik ki, ABB-nin (Azərbaycan Beynəlxalq Bank) RMD-i 1805.9 milyon manat məbləğindədir. Bu, o deməkdir ki, 95% ehtimalla əmin olmaq olar ki, növbəti 10 gün ərzində kreditlər üzrə orta faiz dərəcəsinin aşağı və ya yuxarı istiqamətdə hərəkəti nəticəsində ABB-nin faizə bağlı aktiv və passiv (kredit və depozit) qəpinin maksimum gözlənilməz itkisi 1805.9 milyon manatdan çox olmayacaq. Bu itkinin növbəti 10 gün ərzində 1805.9 milyon manatı keçməsi yalnız 5% ehtimalla mümkün

ola bilər. Anoloji mühakimə digər banklar üçün də aparıla bilər. Qeyd edək ki, hər bir bank üçün hesablanmış RMD təkcə kredit və depozitlər üzrə orta faiz dərəcəsində baş verən dəyişikliklərdən qaynaqlanan bir itkini ifadə edir. Lakin digər statistik etibarlı risk faktorlarından qaynaqlanan itkilərin də müəyyən edilməsi mümkündür. Cədvəl 3.2.4-də hər bir bank üzrə hesablanmış RMD müəyyən kənarlaşmalara malik ola bilər. Təbii ki, bu yanaşma daha çox metodoloji yanaşma kimi qiymətləndirilməlidir. Bu göstəricinin daha etibarlı hesablanması üçün hər bir bankın bir neçə illik faiz dərəcələrinin istifadə olunması daha məqsədə uyğundur. Belə ki, RMD-nin hesablanması üçün tətbiq olunan düsturda dəyişən kimi yalnız banklarda mövcud olan qəp (kredit və depozit məbləğlərinin fərqi) iştirak edir. Buna görə də hər bir bank üzrə RMD yalnız qəp-dən asılı olaraq dəyişir.

Cədvəl 3.2.4.

Azərbaycan bankları üzrə RMD, mln. manatla

Sıra Sayı	Bankın adı	Qəp (V) = kreditlər - depozitlər	Qəp (V) = depozitlər - kreditlər	RMD
1	ABB	2913.673		1805.9
2	Kapital Bank		-1619.243	963.4
3	Accessbank		-257.448	153.1
4	Unibank		-141	83.8
5	Bank Respublika		-229.469	136.5
6	Muğanbank		-152.259	90.5
7	Yelobank	73.180		45.4
8	Turanbank		-136.1	80.9
9	YapıKredi Bank		-123.88	73.7
10	Rabitəbank		-122.84	73.09
11	Bank VTB (AZ)	50.565		31.34
12	Bank BTB	86.179		53.4
13	Azər-Türk Bank		-130.63	77.7
14	Melli İran BankıBakıfilialı		-548.1	326
15	Ziraat Bank Azərbaycan		-41.069	24.5
16	XALQ Bankı ASC		-164.414	97.8
17	Premium ASC	133.347		82.6
18	Bank Avrasiya ASC		-197.79011	117.7
19	Paşa Bank ASC		-1482.561	882.1

Qeyd: RMD-nin hesablanması üçün (3.4) bərabərliyi istifadə olunmuşdur. Hesablama zamanı (3.4)-də $Z=1.96$ kimi götürülür. Bu standart normal paylanmanın (Z) kritik qiymətlər cədvəlindən 95% əhəmiyyətlik səviyyəsinə uyğun olaraq götürülmüşdür. Bu düsturda biz depozit –kredit fərqi üçün $\sigma = 0.096$ (bax (3.14) bərabərliyi), kredit – depozit fərqi üçün isə $\sigma = 0.10$ (bax (3.15) bərabərliyi) kimi götürürük. Kredit – depozit və depozit –kredit fərqi (qəpinin) 10 gün əldə qalacağı fərziyyəsi ilə əlaqədar olaraq (3.4) bərabərliyində $t = 10$ olacaq. Bütün bu şərtləri (3.4) bərabərliyində nəzərə alsaq, bu cədvəlin son sütunu əldə olunur.

Əgər hər bir bank üzrə ayrılıqda kreditlərin faiz dərəcəsi göstəricisi əldə olunsay, hər bir bank üzrə hesablanmış RMD reallığı daha dəqiq əks etdirər. Lakin bu cür məlumatların toplanması mümkün olmadığına görə ümumi bir yanaşma kimi ölkə üzrə mövcud olan kreditlər üzrə orta faiz dərəcəsi risk faktoru kimi götürülmüşdür. Qeyd etməliyik ki, ümumi bank sistemi üzrə formalaşan kredit və depozitlərin orta faiz dərəcəsi hər bir bankın kredit faiz dərəcələrindən qaynaqlanır. Ona görə də əldə olunmuş RMD məbləğləri kiçik xəta nəzərə alınmaqla qəbul oluna bilər.

Banklar üzrə hesablanmış RMD-in məcmu kapitalla nisbəti

Sıra Sayı	Bankın adı	RMD	Kapital	RMD / Kapital
1	ABB	1805.9	1712.908	1.05
2	Kapital Bank	963.4	634.195	1.51
3	Accessbank	153.1	79252.77	1.93
4	Unibank	83.8	96.766	0.9
5	Bank Respublika	136.5	79.107	1.7
6	Muğanbank	90.5	37.5	2.41
7	Yelobank	45.4	58.16	0.8
8	Turanbank	80.9	55.8	1.5
9	YapıKredi Bank	73.7	55.381	1.3
10	Rabitəbank	73.09	98.7	0.74
11	Bank VTB (AZ)	31.34	60.292	0.51
12	Bank BTB	53.4	62.694	0.9
13	Azər-Türk Bank	77.7	52.013	1.5
14	Melli İran Bankı Bakı filialı	326	37.378783	8.7
15	Ziraat Bank Azərbaycan	24.5	69.87	0.35
16	XALQ Bankı ASC	97.8	414.012	0.23
17	Premium ASC	82.6	127.967	0.64
18	Bank Avrasiya ASC	117.7	70.22506	1.67
19	Paşa Bank ASC	882.1	541.145	1.63

Nəzərə almaq lazımdır ki, cədvəl 3.2.4-də hesablanmış RMD məbləğlərlə ifadə olunur ki, bu da bankların maliyyə dayanıqlılığını təhlil etməyə kifayət etmir. Bankların maliyyə dayanıqlılığı barədə daha dolğun təssəvvür yaratmaq üçün hər bir bank üzrə hesablanmış RMD-nin müvafiq olaraq bankların məcmu kapitallarına nisbəti göstəricisindən istifadə etmək olar. Qeyd olunan göstəricilər cədvəl 3.2.5-da verilmişdir.

Cədvəl 3.2.5-da hər bir bank üzrə 2020-ci ilin sonuna hesablanmış RMD-nin həmin il üzrə məcmu kapitalın həcminə nisbəti hesablanmışdır. Göründüyü kimi bu göstərici banklar üzrə müxtəlifdir və bankların maliyyə dayanıqlılığı barədə daha ətraflı məlumat verir. 2020-ci ilin sonunda 10 günlük müddət üçün hesablanmış RMD Muğanbankda məcmu kapitaldan təxminən 2 dəfə, Melli İran Bankı Bakı filialında isə bu göstərici 8 dəfədən yuxarı olmuşdur. Bu təhlilə görə qeyd olunan banklarda maliyyə dayanıqlılığının yaxşı olmadığı qənaətinə gəlmək olar. Ziraat Bank Azərbaycan, Xalq bank ən yaxşı performansla, Unibank ASC, Premium ASC,

Yelobank isə nisbətən yaxşı performansla malik olan banklar kimi qiymətləndirilə bilər.

3.3. Problemlə kreditlə portfelinin idarə edilməsi sahəsində beynəlxalq təcrübənin respublikamızda tətbiqi xüsusiyyətləri

Banklar tərəfindən verilən kreditlərdə istehlak kreditləri üstünlük təşkil edir. İstehlak krediti- uzunmüddət istifadə üçün nəzərdə tutulan əşyaların əldə edilməsi məqsədilə əhaliyə kommersiya bankları, ixtisaslaşdırılmış qeyri- bank institutları tərəfindən müddətli ödəmə ilə təqdim edilən kreditdir. İstehlak kreditlərinə fiziki şəxs tərəfindən şəxsi və ailə tələbatlarının, həmçinin, ev təsərrüfatı ehtiyaclarının ödənilməsi üçün əldə edilən kreditlər aid edilir. Deməli, bura istər gündəlik tələbat üçün məhsullar və xidmətlər, istərsə də uzunmüddətli istifadə üçün məhsul və daşınmaz əmlakın əldə edilməsi ilə bağlı kreditlərin əldə edilməsi daxildir. İstehlak kreditləşməsi bazarının inkişafı bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafına müsbət təsir göstərir.İstehlak kreditlərinin istifadə məqsədləri müxtəlif ola bilər və bu kreditin əldə edilməsi daha asandır. Bu kredit növünü ölkədə fəaliyyət göstərən bütün kommersiya banklarından müxtəlif şərtlərlə almaq mümkündür. Məhz buna görə də ölkədə problemlə kreditlərin tərkibində istehlak kreditlərinin üstünlüyü açıq şəkildə müşahidə olunur.Buna görə də istehlak kreditləşməsi ilə bağlı təkcə maliyyə sahəsində müvafiq tənzimləyicilərin tətbiqi yetərli deyil, həm də bu sahənin hüquqi tənzimlənməsi zəruridir. Azərbaycanda istehlak kreditləşməsi sahəsində başlıca problemlə məqamlardan biri də bu sahəni tənzimləyən qanunvericilikdə çoxlu sayda boşluqların və çatışmazlıqların mövcudluğudur.

İnkişaf etmiş ölkələrdə istehlak krediti ilə bağlı məsələlər xüsusi qanunvericiliklə tənzimlənir. Avropa Birliyinə üzv olan ölkələr üçün milli qanunvericilikdə istehlak krediti sahəsində direktiv mövcuddur. Böyük Britaniyada istehlak kreditləri 1974-cü ildən tənzimlənir[30, səh.219].MDB ölkələrində də istehlak kreditlərinin tənzimlənməsi ilə bağlı qanunlar fəaliyyət göstərir. Ukrayna, Rusiya və Özbəkistanda

istehlak kreditləri ayrıca qanunla tənzimlənir. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycanda da problemlı kreditlərin əksəriyyəti istehlak kreditlərinin geri qaytarılması ilə bağlıdır, onda Azərbaycanda da inkişaf etmiş ölkələrdəki kimi istehlak kreditlərinin tənzimlənməsi üçün qanun qəbul olunmalıdır.

Hazırda dünyada ən inkişaf etmiş istehlak kreditləşməsi sistemi ABŞ-da yaradılıb. Burada əhalinin istehlak kreditləşməsi sisteminin formalaşması XX əsrin iyirminci illərinə təsadüf edir. ABŞ və digər inkişaf etmiş qərb ölkələrində istehlak kreditləşməsi bazarında hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsi üçün xüsusi normativ-hüquqi aktlar qəbul olunmuşdur. ABŞ-da qəbul edilmiş qaydalarda bank tərəfindən müştərinin kredit qabiliyyətinin müəyyən edilməsinin əsas şərtləri təqdim edilib. Bu qaydalarda göstərilir ki, bank sistemi vasitəsilə müştərinin kredit qabiliyyəti qiymətləndirilərkən onun haqqında informasiya bank tərəfindən necə istifadə oluna bilər, müştəri haqqında hansı informasiya bank tərəfindən tələb oluna bilər və s.

ABŞ- da istehlak krediti haqqında qanun 1968-ci ildə qəbul edilmişdir. Bu qanun aşağıdakıları müəyyən edir [20, səh. 19- 20]:

- kreditin təqdim olunması üzrə qaydalar;
- kredit faizlərinin yuxarı həddi;
- kreditörün məhkəmədə müdafiəsi üçün üsullar və vasitələr;
- təminatın reallaşdırılması üzrə qaydalar;
- borc alanın əmlakına həbs qoyulması ilə bağlı məhkəmə qaydaları və s.

Bu qanuna əsasən istehlak kreditləşməsinin maliyyələşməsi üzrə Milli Komissiya nın yaradılması nəzərdə tutulmuş və bu komissiyaya həmin sahədə istintaq aparmaq səlahiyyəti həvalə edilmişdir [20, səh. 18- 21].

“İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında” ABŞ qanununa əsasən istehlak kreditlərinə aid olan xüsusi bölmədə kreditləşmə şərtlərinin istehlakçılara tam şəkildə çatdırılması kreditör lərin vəzifələrindən biri kimi müəyyən olunmuşdur. Ölkəmizdə də belə bir qanunun qəbul edilməsi məqsədə uyğun olardı. Azərbaycanda bu sahədə mövcud olan qanunvericilik kommersiya banklarının fəaliyyətini tənzimləyir və daha çox onların hüquqlarını qorunmasını təmin edir. Müştərilərin hüquqlarının müdafiəsi, kreditləşmə üzrə xidmətlərin düzgün, adekvat təqdim edilməsinin təmini,

bütövlükdə kreditləşmə sahəsini tənzimləmək məqsədilə belə bir qanunun qəbul edilməsi vacibdir.

Rusiyada 17 maddədən ibarət olan “İstehlak krediti haqqında” Federal Qanun 21 dekabr 2013-cü il tarixdə qəbul edilmişdir. Belə bir qanunun qəbul edilməsi maliyyə-kredit münasibətlərinin bu sahəsinin hüquqi tənzimlənməsində ciddi nailiyyətdir.

ABŞ-da istehlak kreditləşməsi sahəsində qazanılan uğurlar kredit bazarında “kredit büroları” və “kredit-axtarış büroları” kimi ixtisaslaşmış informasiya agentliklərinin fəaliyyəti ilə əlaqədardır [20, səh. 20]. Kredit büroları, adətən, maliyyə və ticarət müəssisələri assosiasiyaları tərəfindən yaradılır. ABŞ qanunvericiliyinə əsasən, müstəqil büroların yaradılması da mümkündür. Belə agentliklərin fəaliyyətinə həm cari, həm də potensial bank müştəriləri barədə maliyyə informasiyanın toplanması aid edilir. Belə məlumatlara həm müştərinin gəlirləri haqqında informasiya, həm də banklarda müştərinin hesabının vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, təqdim olunmuş, silinmiş və ya ödənilmiş kreditlər haqqında informasiya daxildir. Bundan başqa, müştərinin sənədlərinə onun kredit qabiliyyətliliyinə potensial olaraq təsir edə biləcək informasiya, yəni ailə vəziyyəti, himayəsində olan şəxslərin sayı, onunla bağlı məhkəməiddiaları və s. daxil edilə bilər. Kredit büroları assosiasiya üzvlərinin tapşırığı ilə müştərilər haqqında məlumatlar toplayır və onlara təqdim edirlər. Habelə, qanunvericilikdə kredit bürolarının daha baha qiymətə bu informasiyanı üçüncü şəxslərə sata bilməsi də nəzərdə tutulmuşdur. Demək, kredit büroları müəyyən mənada assosiasiyaya üzv olan bankların müştəriləri üçün ümumi məlumat bazası funksiyasını da yerinə yetirirlər.

Kredit-axtarış büroları isə yalnız sifariş əsasında konkret şəxs haqqında məlumat toplayır. Bu zaman onlar həmçinin şəxsin maliyyə vəziyyətindən daha çox onun şəxsi xarakteristikaları haqqında məlumatları (təhsil müəssisəsində uğurları, şəxsi münasibətlərdə mürəkkəbliklərin olub-olmaması, əxlaqi siması və s.) əldə edirlər. Kredit-axtarış bürolarının əsas sifarişçiləri kimi bir qayda olaraq, banklar və sığortaçılar çıxış edirlər.

Beləliklə, ABŞ-da inkişaf etmiş, şaxələnmiş informasiya agentlikləri şəbəkəsinin mövcudluğu və istehlak kreditlərini təqdim edən bankların bir çoxunun onların

xidmətlərindən istifadə edə bilməsinin əyani nəticəsidir ki, ayrı-ayrı istehlakçıların kreditödəmə qabiliyyəti daha düzgün qiymətləndirilir və banklara istehlak kreditləri ilə bağlı maliyyə risklərininə nəzərə cəpacaq dərəcədə aşağı salmağa imkan verir.

Azərbaycanda da problemli kreditlərin böyük hissəsinin istehlak kreditləri ilə bağlı olduğunu nəzərə alsaq, belə “kredit büroları” və “kredit axtarış büroları”nın yaradılması və inkişaf etdirilməsi, istehlak kreditlərinin idarə edilməsi haqqında qanuna müvafiq dəyişikliklər edilməsi problemli kreditlərin səviyyəsinin aşağı salınması üçün zəruridir.

Azərbaycanda “Kredit büroları haqqında” qanun artıq 7 dekabr 2016- cı il tarixdə qəbul olunmuşdur. Qanun qəbul olunduqdan sonra ölkədə ilk kredit bürosu fəaliyyətə də başlamışdır. Kredit bürolarının formalaşdırılması kredit üçün müraciət etmiş sahibkarların resursları haqqında daha asan yolla informasiya əldə etməyə imkan verir. Buna görə də kredit bürolarının yaradılması və fəaliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi birbaşa xarici investisiyanın cəlb olunmasına şərait yaratmaqla bərabər, ölkədə bank sektorunun sağlamlaşdırılması, bankların dayanıqlılığının artırılması istiqamətində aparılan tədbirlərə öz töhfəsini verəcək.

Dünya təcrübəsində problemli kreditlərin artmasının qarşısının alınması yollarından biri də verilən kreditlərin sığortalanmasıdır. Kredit əldə edilən zaman bank əməkdaşlıq etdiyi sığorta şirkəti ilə birlikdə krediti sığortalaya bilər. Çünki bankdan kredit əldə edildiyi zaman həm bank, həm də müştəri kredit riski daşıyır. Kreditor hər zaman müştərisinə verdiyi kreditin ödəmə qabiliyyətinə şübhə ilə yanaşır, həmçinin bank da öz növbəsində fəaliyyəti zamanı maliyyə çətinliyi ilə rastlaşa bilər. Kredit borcunun qaytarılmaması ilə bağlı riskin sığortalanması hər iki tərəf üçün riski azaldır. Sığorta şirkəti isə öz növbəsində ödənilməyən borcların banka qaytarılmasına zəmanət verir.

Azərbaycanda kredit sığortası- banklarda istehlak krediti əldə edən şəxs, yəni borcalanın vəfatı və əmək qabiliyyətini tam itirməsi ilə əlaqədaronun borcunu tam və yaxud qismən qaytarmaması nəticəsində kredit müqaviləsində göstərilən öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsi sığorta hadisəsi sayılır. Belə olduğu təqdirdə sığorta şirkəti kredit müqaviləsinin şərtlərinə əsasən hadisə baş verdiyi dövrdə borcalanın bank

qarşısında faizlər də daxil olmaqla qalıq kredit borcunu banka ödəyir. Sığorta şirkəti kreditin təyinatı üzrə istifadə edilməsinə nəzarət etmək hüququna malikdir. Əgər kredit əldə edən şəxs onu təyinatı üzrə istifadə edibsə, ondan asılı olmayan səbəblərə görə krediti ödəmək qabiliyyətində deyilsə, sığorta şirkəti sığorta hadisəsini rəsmi olaraq tanıyır və bankın zərərini ödəyir. Əks halda sığorta şirkəti borcun ödənilməsindən imtina edilə bilər.

Qeyd edildiyi kimi Azərbaycanda qaytarılmayan kreditə görə sığorta ödənişi borcalanların vəfatı və ya əmək qabiliyyətinin itirilməsi hallarında həyata keçirilir. Beynəlxalq təcrübədə isə kredit sığortasının əhatə dairəsi daha genişdir. Sığorta hadisəsi hesab edilə biləcək, borcun ödənilməsini çətinləşdirə bilən səbəblərin siyahısını artırmaqla banklarda problemli kreditlər portfelinin həcmnin genişlənməsinin qarşısını almaq olar.

Euler Hermes dünya bazarında əmtəə kreditinin sığortası sahəsində lider şirkətdir. Kreditlərini bu şirkətdə sığortalayan banklar səviyyəsindən asılı olmayaraq istər daxili bazarda, istərsə də dünya bazarında əminliklə istənilən əməliyyatları həyata keçirə bilirlər. Euler Hermes kredit sığorta şirkəti banklara kreditlərin sığortalanması zamanı aşağıdakı üstünlükləri verir [125]:

1. *Təhlükəsizliyi təmin edir.* Kreditlər sığortalanan zaman banklar bu kreditlərin qaytarılmama, ödənilməmə təhlükəsindən qorunur, hansı ki, bu bank fəaliyyəti üçün birinci dərəcəli əhəmiyyət daşıyır. Çünki resurslar məhduddur, borclanlar götürülən krediti ödəməyəndə həmin resurslar səmərəsiz istifadə edilmiş olur.

2. *Bu şirkət bankları etibarlı tərəfdaşa çevirir.* Əgər bank öz ehtiyatlarını kredit menecmentinə yönləndirə bilmirsə, belə sığorta şirkətləri banklara həmin resursları yerləşdirməkdə köməkçi olur. Çünki Euler Hermes kimi böyük sığorta şirkətləri iqtisadiyyatda mövcud olan bütün şirkətlər, sənaye sahələri və yerləşdirmə istiqamətləri barədə bilik və təcrübəyə malik olur. Belə sığorta şirkətləri bankları kreditlərin qaytarılmama riskindən qoruyaraq, onların inkişafına, bank sistemində dayanıqlılığının təmin edilməsinə xidmət edir.

3. *Banklar bu xidməti ödəyə bilər.* Belə ki, kredit sığortasının məbləği bankın sığorta olunmuş kredit dövrüyyəsindən asılıdır, amma bu dərəcə kreditin növündən, bankın

müştəri bazasından, əgər bank zərərlə işləyibsə, geri qaytarılmayan kreditlərin burada payından (1%- i keçməməlidir) asılıdır.

4. *Onun idarə edilməsi asandır.* Çünki bu sığorta şirkətinin müştəriləri (banklar) istənilən zaman şirkətin mühafizə olunan internet sisteminə “EOLIS” online giriş əldə edirlər. “EOLIS”- in xidmətlərinə daxildir: kredit müqavilələrinə baxış, kredit limitləri barədə məlumat, müştərilərin balans hesabatlarına baxış və s.

5. *Kreditin sığortalanması məhz bankın ehtiyaclarını nəzərdə tutur.* Bu şirkətin fəaliyyətində əsas prinsip müştərilərə (banklara), onların istək və tələblərinə fərdi yanaşmaqdır.

6. *Bu sığorta şirkəti banklarla ortaqlıq kimi fəaliyyət göstərir.* Onlar bankın ştatdakı kredit menecerləri ilə birlikdə çiyin- çiyinə kredit portfelinin optimal idarə edilməsinə çalışırlar. Belə şirkətin dünyagörüşü və zəngin iş təcrübəsi bankın kredit menecmentini yüksək səviyyəyə qaldırır.

7. *Kredit sığortası həmin bankların dünya bazarına çıxışına imkan yaradır.* Çünki bu şirkətin risk- menecerləri və iqtisadçıları dünyanın 50- dən çox ölkəsində fəaliyyət göstərir.

8. *Kredit sığortası bankın kredit portfeli üçün “qalxan” rolunu oynayır.* Kreditlərin qaytarılmaması hətta inkişaf etmiş bankların belə maliyyə göstəricilərini pisləşdirə bilər. Amma krediti sığortalayan zaman bank özünü kreditlərin geri qaytarılmamasından qoruyur. Əgər borcalan krediti ödəmirsə, sığorta şirkəti həmin məbləği banka köçürür və özü həmin borcun geri qaytarılması ilə məşğul olur.

Azərbaycanda kommersiya banklarının məhz belə sığorta şirkətləri ilə əməkdaşlığı onların etibarlılığı və fəaliyyətinin sabitliyi üçün əsas şərtlərdən biridir. Belə sığorta şirkətləri öz müştərilərinə, yəni banklara kredit portfelinin qorunması və rentabilliliyinin artırılması üçün kifayət qədər etibarlı zəmanət yaradır.

Bu gün Azərbaycanda maliyyə xidmətlərindən istifadə edən müştərilərin hüquqlarını qoruyan müstəqil institut və mexanizm yoxdur. Belə institut bir çox Avropa ölkələrində olduğu kimi maliyyə Ombudsmanı ola bilər. Ombudsman institutunun yaradılmasında əsas məqsəd meydana çıxmış problemləri məhkəmədən kənar həll etməkdir. Maliyyə ombudsmanı və ya maliyyə

bazarlarında ictimai barışdırıcı – fiziki şəxslər və maliyyə təşkilatları arasında mövcud olan mübahisələrin məhkəməyə müraciət edilmədən həll edilməsi üçün yaradılmış bir qurumdur. Bu orqan əsasən sığorta, qiymətli kağızlar bazarı və bank sektorunda meydana çıxan problemlərin həlli ilə məşğuldur. İlk dəfə 1981-ci ildə İngiltərədə sığorta ombudsmanının yaranması ilə fəaliyyətə başlamışdır. 1992-ci ildə isə Almaniyada ilk universal maliyyə ombudsmanı yaradılmışdır [117]. Hal-hazırda maliyyə ombudsmanı Almaniya, İngiltərə, Fransa, Niderland, Danimarka, Litva, CAR, Polşa, Pakistan, İtaliya, Şri-Lanka daxil olmaqla 40-dan çox ölkədə fəaliyyət göstərir. Maliyyə ombudsmanları bəzi ölkələrdə banklar ilə qarşılıqlı razılaşma əsasında, bəzilərində isə qanunvericiliyə uyğun fəaliyyət göstərir. Maliyyə ombudsmanının xidmətlərindən hüquqi şəxslərin istifadəsi mümkün deyil, onun xidmətlərinə yalnız fiziki şəxslər müraciət edə bilər və bu xidmət onlara ödənişsiz həyata keçirilir. Maliyyə ombudsmanı kreditin qaytarılması şərtlərinin, yeni vaxtının, ödəmə məbləğinin dəyişdirilməsində, mövcud kreditin ödənilməsi üçün yeni kreditin alınmasına nail olmaqda borcalan köməklik göstərə bilər. Maliyyə ombudsmanı həmçinin, bankın fəaliyyətinin qanuna uyğunluğunu da yoxlaya bilər [30, səh.219].

Maliyyə ombudsmanı institutu qərbdə çox geniş tətbiq edilir. Onun fəaliyyəti müştərilər üçün zəruri olduğu qədər, banklar üçün də faydalıdır. Çünki problemli kreditlərin məhkəmə yolu ilə həll edilməsi bankların nüfuzuna pis təsir göstərir.

Almaniyada maliyyə ombudsmanı nəzarət orqanları ilə qarşılıqlı əməkdaşlıq çərçivəsində fəaliyyət göstərir. Şimali Avropada maliyyə ombudsmanları məhkəmə orqanları ilə eyni qədər məsləhətçi və həlli ilə məşğuldurlar. Almaniyada ombudsman mübahisələrin mühakiməsiz həlli institutudur. Bu vəzifəyə sahib olan şəxslər federal hakim vəzifəsini icra etməyə imkan verən hüquqi ixtisasa malik olur. Bu, banka və onun müştərilərinə məhkəməyə müraciət olunacağı təqdirdə anoloji qərar qəbul olunacağı zəmanətini verir. Maliyyə ombudsmanının üstünlüyü ondadır ki, problemli kreditlərlə bağlı məsələlərin həlli ödənişsiz olaraq həyata keçirilir və onun verdiyi qərarın icrası bank üçün mütləqdir. Əgər borcalan qərardan narazı olarsa, məhkəmə orqanlarına müraciət edə bilər. İllik hesabatlarda da görülür ki, baxılan

məsələlərin 50%-dən çoxu müştərilərin xeyrinə həll olur. Həmçinin BAFİN-banklardan şikayət zamanı informasiya mənbəyi kimi maliyyə ombudsmanının hesabatlarından istifadə edir. Hər hansı bir kommersiya bankından şikayətlərin artması növbədənə nəzarət yoxlamasının keçirilməsinə səbəb olur.

İngiltərədə maliyyə ombudsmanı qanun əsasında fəaliyyət göstərir və əsasən vergilərin hesabına maliyyələşir. Burada şikayətlərin baxılmasına görə banklardan xüsusi ödənişlər alınır. İngiltərədə maliyyə ombudsmanının çoxlu sayda işçiləri var. Belə ki, onlar tərəfindən çoxlu sayda maliyyə məsləhət xidmətləri həyata keçirilir. Gün ərzində məsləhət almaq üçün 1 milyondan çox vətəndaş maliyyə ombudsmanına müraciət edir[33, səh.67].

Maliyyə ombudsmanı təkcə inkişaf etmiş ölkələrdə geniş yayılmayıb. Pakistan, Misir, Latin Amerikası kimi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə də fəaliyyət göstərir.

Maliyyə ombudsmanının fəaliyyətinin üstünlüyü yalnız göstərilən xidmətlərin ödənişsiz olmasında deyil, həmçinin məhkəmə proseduraları ilə müqayisədə işlərə daha sürətli baxılmasındadır. Bu strukturun mövcudluğu banklara məhkəməyə müraciət zamanı meydana çıxacaq əlavə xərclərdən də qənaət etməyə imkan yaradır. Həmçinin bank məhsulları maliyyə ombudsmanı tərəfindən müəyyən mənada “müdafiə” olunmuş sayılır.

Ümumilikdə, maliyyə ombudsmanının fəaliyyət göstərməsinin cəmiyyət üçün üstünlüyü bank xidmətlərinin şəffaflığının təmin edilməsinin yüksəldilməsində, əhalinin banklara etibarının artmasında, məhkəmə sistemlərinin yükünün azaldılmasında və əhalinin maliyyə savadlılığının artırılmasındadır. Fikrimcə, Azərbaycanda da maliyyə ombudsmanın yaradılması və onun fəaliyyətinin qanunla tənzimlənməsi problemli kreditlərin geri qaytarılması yollarının səmərəliliyinin artırılması, problemli kreditlərin həll olunması sahəsində, bank xidmətləri bazarının formalaşmasında böyük addım olardı.

Problemli kreditlərin idarə edilməsi sistemi Avropa ölkələrində daha effektivdir. Onun uğuru problemli kreditlərin idarə edilməsi ilə bağlı daha dəqiq müəyyən olunmuş strategiyanın mövcudluğu, kollektor agentlikləri ilə əməkdaşlıq və kredit tarixlərinin mərkəzləşdirilmiş bürosunun olması ilə əlaqədardır. Azərbaycanda belə

sistem tətbiq edilə bilməz. Çünki kollektor agentliklərinin fəaliyyəti üçün zəruri infrastrukturun olmaması, müştəri bazasının azlığı və bu bazarda praktiki təcrübənin olmaması bunun qarşısını alır. Qərblə müqayisədə Azərbaycanda kollektor agentlikləri azlıq təşkil edir. ABŞ- da 7000, Avropada 10000, Azərbaycanda 2 kollektor agentliyi var.

Hazırda ölkəmizdə kollektor agentliklərinin fəaliyyəti çox zəif inkişaf etdiyinə görə bu agentliklər tərəfindən problemli kreditlərin tənzimlənməsi və idarə edilməsi ilə bağlı müəyyən çətinliklər mövcuddur[30, səh. 218]:

- Banklar öz problemli kreditlərini digər şirkətlərə ötürmək istəmirlər;
- Bankların gecikmədə olan kreditlərin silinməsi praktikasına üstünlük verməsi;
- Qanunvericilikdə kollektor agentliklərinin fəaliyyəti tənzimlənməyib;
- Özünü tənzimləmə səviyyəsində onların fəaliyyəti üçün ümumi qaydalar və meyarlar işlənib hazırlanmayıb;
- Bütün borcu almaq üçün kollektor agentliklərinin maliyyə resursları çatmır;

Müasir dövrdə problemli kreditlərin artdığını nəzərə alsaq, kollektor şirkətlərin də sayının çoxalması məqsədə uyğun olardı. Azərbaycanda problemli kreditlərin tənzimlənməsi, onun geri qaytarılması yollarının təkmilləşdirilməsi üçün ilk növbədə kollektor agentliklərinin fəaliyyətini stimullaşdırmaq, onların sayını artırmaq, bu agentliklərin fəaliyyətini tənzimləyəcək qanunun hazırlanması və qəbul olunması vacibdir. Problemli kreditlərin idarə edilməsi vəziyyətinin normallaşdırılması üçün qanunvericiliyə kreditorlarla borcalanlar arasında münasibətlərin tənzimlənməsi, kollektor agentliklərin fəaliyyətinin tənzimlənməsi ilə bağlı dəyişikliklər edilməlidir.

Rusiyada vaxtı keçmiş kreditlərin qaytarılması ilə bağlı “NAPKA” (Национальная Ассоциация Профессиональных Коллекторских Агентств) qeyri-kommersiya təşkilatı fəaliyyət göstərir. NAPKA 2007- ci ildə təsis edilib. 30- dan çox kollektor agentliklərini özündə birləşdirir, hansı ki, Rusiyada vaxtı keçmiş kreditlər bazarının 90%- i bu agentliklərin payına düşür. Onun üzvləri könüllü olaraq təşkilatın Avropa standartları əsasında işlənib hazırlanmış Etik Kodeksini imzalayıblar və ona riayət edirlər. NAPKA 2008- ci ildən etibarən FENCA (Avropa Milli Kollektor Agentliklərinin Federasiyası)- nın üzvidir və Rusiyanı burada təmsil

edən yeganə təşkilatdır. Bu göstərir ki, NAPKA - nın Rusiyada peşəkar kollektor biznesinin inkişafında rolu böyükdür və onun fəaliyyəti bütün Avropa ölkələri tərəfindən qəbul olunmuş standartlara uyğundur. NAPKA- da maliyyə bazarının qeyri- sabitliyi dövrün aktual məsələlərindən biri olan vaxtı keçmiş kreditlərə tələb hüququna yenidən güzəştə gedilməsi üzrə vahid standartlar qəbul olunub. HAIKA- nın fəaliyyətində əsas məqsədlər aşağıdakılardır [130]:

- Vaxtı keçmiş kreditlərin toplanması ilə bağlı göstərilən xidmətlər üzrə sivil bazar mühitinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi;
- Təqdim edilən xidmətlərin yüksək keyfiyyət standartlarının təsdiq edilməsi;
- Kollektor biznesinin inkişafı üçün informasiya təminatının gücləndirilməsi;
- Kollektor agentlərinin fəaliyyətinin iqtisadi və hüquqi aspektlərinin dəstəklənməsi, qanunvericilik təşəbbüslərinin dəstəklənməsi və təşviq edilməsi.

“HAIKA”- nın əsas məsələləri isə aşağıdakılardır[130]:

- Hüquqi və fiziki şəxslərdən borcların toplanması xidmətlərini göstərən şirkətlərin fəaliyyətinin hüquqi və normativ bazasının yaradılmasında iştirak etmək;
- Rusiyada borcların qaytarılması sisteminin təkmilləşdirilməsi üzrə Assosasiya üzvləri ilə güclərin birləşdirilməsi;
- Assosasiya üzvlərinə informasiya dəstəyinin, həmçinin inzibati, hüquqi, maliyyə və digər məsələlər üzrə metodiki və praktiki dəstəyin göstərilməsi.

Belə bir qeyri- kommersiya təşkilatının Azərbaycanda da yaradılması məqsədə uyğun olardı. Çünki Azərbaycanda problemli kredit bazarı inkişaf etməyib. Problemli kreditlərin hər ötən gün artdığını nəzərə alaraq, Rusiyadakı kimi onların geri qaytarılması ilə məşğul olan kollektor agentlərinin fəaliyyətini tənzimləyən hər hansı bir qeyri- kommersiya təşkilatının yaradılması məqsədə uyğun olardı. Belə bir təşkilatın yaradılması və ona dövlət dəstəyinin təmin olunması bu bazarın inkişafı üçün zəruridir.

Nəticə

Dissertasiya işində banklarda problemli kreditlər portfelinin ümumi vəziyyəti təhlil olunmuş və problemli kreditlərin illər üzrə müqayisəsində onun son illərdə yüksəlməsinin bəzi səbəbləri müəyyən edilmişdir. Əldə olunmuş əsas nəticələr və elmi yenilikləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

1. Kredit alan müştərinin ödəmə qabiliyyətinin təhlilinin olunmaması; ödəmə qabiliyyətinin analizinin praktiki tələblərə cavab verməməsi; əksər hallarda təminatın formal olması və real situasiyalarda onun reallaşdırılması imkanlarının zəif olması; risklərin düzgün qiymətləndirilməsi aparılmadan kredit portfelinin genişləndirilməsi; problemli kreditlərin qaytarılması ilə məşğul olan şəxslərin peşəkarlıq səviyyəsi; kredit məhsullarının cəlbedici reklamı; kreditlər üzrə yüksək faiz dərəcələrinin mövcudluğu; məzənnə riski; sahibkarların müflisləşməsi və s. bu kimi faktorlar ölkənin ümumi banksistemində problemli kreditlərin genişlənməsinə səbəb ola biləcək faktorlar kimi müəyyən edildi.

2. Problemli kreditlər portfeli ayrı-ayrı sistem əhəmiyyətli banklar üzrə də təhlil olundu və maliyyə dayanıqlığının əsas determinatlarından olan problemli kreditlər üzrə banklar arasında xeyli dərəcədə müxtəlifliyin olduğu aşkarlandı. Belə ki, 2020-ci ilin maliyyə nəticələrinə görə VTB ASC-də problemli kreditlər portfeli 66%, Yelobankda 32.5%, Paşa bank 1.9%, Xalq bank 6% və Kapital bankın 2.5% təşkil etmişdir. Deməli, istər daxili şoklar, istərsə də xarici şoklar Azərbaycanda banklara müxtəlif cür təsir etmişdir ki, bu da banklarda prudensial tələblərə əməl olunmasında fərqliliklərin mövcud olmasından xəbər verir. Bank sistemində kredit portfelinin idarə olunması üzrə mövcud qaydaların yenidən işlənilib, təkmilləşdirilməsinə ehtiyac olduğu aşkarlandı.

3. Dissertasiyada eyni zamanda problemli kreditlər portfelinin yüksəlməsinin səbəbləri kimi xarici amillər və şoklar da araşdırılmış və son illərdə dünya bazarında neftin qiymətində baş vermiş neqativ şokun təsirləri təhlil olunmuşdur. Bu kontekstdə statistik təhlil aləti sayılan korrelyasiya əmsalının hesablanması ilə müəyyən olunmuşdur ki, Azərbaycan Dövlət Neft fondunun gəlirləri ilə Azərbaycan bank

sistemində problemli kreditlər portfelinin cəmi kreditlərdəki payı arasında əks əlaqə vardır. Yəni Azərbaycan Dövlət Neft fondunun gəlirləri azaldıqca ölkənin bank sistemində problemli kreditlərin səviyyəsi yüksəlir. Çünki xarici investisiyaların yerli kommersiya banklarına dair zəmanətçisi qismində Azərbaycan hökuməti çıxış edir. Bu zəmanətin verilməsi, adətən neft gəlirlərinə əsaslanır. Ona görə də neftin qiyməti dünya bazarında aşağı düşdükdə bu zəmanət prinsipi ciddi şəkildə məhdudlaşır.

4. Korrelyasiya təhlili ilə yanaşı, dissertasiya işində ekonometrik qiymətləndirmələrdən də istifadə olunmuşdur. Belə ki, ekonometrik qiymətləndirmə üsulu olan reqresiya təhlili vasitəsi ilə Azərbaycan manatının ABŞ dolları qarşısındakı məzənnəsinin, eyni zamanda qeyri-neft ÜDM və problemli kreditlər portfeli arasında mövcud olan əlaqələr də araşdırılmışdır. Beləliklə, müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan manatının məzənnəsinin 1% yüksəlməsi ölkənin bank sistemində problemli kreditlərin xüsusi çəkisinin 1.27% yüksəlməsinə səbəb olur. Daha dəqiq desək, məzənnənin 1% artaraq, məsələn, 0.7800-dən 0.7878-ə yüksəlməsi problemli kreditlərin xüsusi çəkisinin, məsələn, 0.5-dən 0.5064-ə yüksəlməsinə səbəb olur. Əldə olunmuş nəticəyə görə qeyri-neft ÜDM-nun da problemli kreditlərin payını (cəmi kreditlərdə) yüksəltdiyi müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, qiymətləndirmə dövrü üçün qeyri-neft ÜDM-nun 1% artmasının problemli kreditlərin cəmi kreditlərdə payının 2.3% yüksəlməsinə səbəb olduğu aşkarlandı.

5. Azərbaycanda problemli kreditlərin azaldılması üçün həyata keçirilməli olan tədbirlərlə əlaqədar dissertasiya işində müvafiq araşdırmalar aparılmış və bəzi vacib nəticələr əldə olunmuşdur. Məlum olduğu kimi problemli kreditlər kredit riskinin baş verməsindən sonra meydana çıxır. Yəni krediti götürmüş müştəri onu vaxtında geri ödəyə bilmir. Bu kredit riskinin baş verməsidir ki, nəticədə götürülmüş kreditin bank üçün problemli kreditə çevrilməsinə səbəb olur. Deməli, problemli kreditlərin yaranmaması üçün bank ilk öncə kredit riskinin qarşısını almalıdır. Dissertasiyada müəyyən edilmişdir ki, kredit riskinin qarşısının alınması üçün bankların Z - kəmiyyəti ekonometrik modelindən istifadə etmələri zəruridir. Modelin qiymətləndirilməsi üçün banklarda aşağıdakı prosedur həyata keçirilməlidir:

- Bunun üçün banklar kredit götürmək üçün müraciət etmiş müəssisələrin maliyyə göstəricilərindən istifadə etməklə bir sıra maliyyə əmsallarını hesablamalı və bu əmsalları leverec, likvidlik, mənfəətilik, coverage (örtülmə) və aktivlik kimi beş xüsusiyyət üzrə qruplaşdırmalıdırlar. Bu cür qruplaşdırma müəssisələr üzrə əsasən aşağıdakı kimi aparılır: **Leverec (Leverage)**: Qısa müddətli borclar / Kapitalın balans dəyəri, Kapitalın balans dəyəri / Cəmi Öhdəliklər, Öhdəliklər / Cəmi aktivlər; **Likvidlik (Liquidity)**: Nağd vəsaitlər / Cəmi aktivlər, Dövriyyə kapitalı / Cəmi aktivlər, Nağd vəsaitlər / Xalis satışlar, Qeyri-maddi aktivlər / Cəmi aktivlər; **Mənfəətilik (Profitability)**: Vergi və faiz xərclərindən əvvəlki gəlir / Satışlar, Vergi, faiz, maddi və qeyri maddi aktivlər üçün amortizasiya çıxılmalarından əvvəlki gəlir / Cəmi aktivlər, Xalis gəlirlər / Cəmi aktivlər, Dividend ödənişindən sonrakı gəlir / Cəmi aktivlər, Xalis gəlirlər / Satışlar; **Coverage (Örtülmə)**: Vergi, faiz, maddi və qeyri-maddi aktivlər üçün amortizasiya çıxılmalarından əvvəlki gəlir / Maliyyə xərcləri, Vergi və faiz xərclərindən əvvəlki gəlir / Maliyyə xərcləri; **Aktivlik (Activity)**: Satışlar / Cəmi aktivlər, Kreditor borclar / Satışlar, Debitor borclar / Öhdəliklər.

- Qeyd olunan beş xüsusiyyət üzrə maliyyə əmsalları qruplaşdırıldıqdan sonra cədvəl 3.1-də verilmiş struktura uyğun olaraq baza formalaşdırılır. Bu zaman bank kredit verdiyi və sonra müflis olmuş müəssisələr üçün Z kəmiyyətini 0 kimi (hansı ki, müflis olduqları üçün krediti geri ödəyə bilməmişlər və bankda problemli kreditlərin payının artmasına səbəb olmuşlar), aktiv müəssisələr üçün isə (hansı ki, krediti vaxtında ödəmişdirlər) 1 kimi kodlaşdırılmalıdır. Cədvəlin qalan hissəsi isə 1-ci mərhələdə müəyyən olunmuş maliyyə əmsallarıdır.

- Bu mərhələdə Cədvəl 3.1-də verilmiş bazadan istifadə etməklə Z-kəmiyyəti modeli qiymətləndirilir. Modelinin asılı dəyişəni Z kəmiyyəti, hər bir qrupdan bir ədəd olmaqla götürülən maliyyə əmsalları isə modelin izahedici dəyişənləri olmalıdır.

- Qiymətləndirilmiş modeldən istifadə etməklə kredit üçün müraciət etmiş müəssisənin növbəti dövrlərdə müflis olması qərar vermə zonalarından istifadə etməklə proqnozlaşdırılır.

6. Bundan başqa Azərbaycanın beş sistem əhəmiyyətli kommersiya bankının – Kapital bank, Beynəlxalq bank, Accessbank, Bank Avrasiya və Paşabankın 12 maliyyə dayanıqlığı indikatoru (MDİ) hesablanmışdır. Burada MDİ-dan ilk on biri birbaşa bankların müvafiq maliyyə göstəriciləri əsasında, sonuncu indikatorun, yəni bazar risklərinin qiymətləndirilməsi isə ayrıca təqdim edilmişdir. Çünki bu indikatorun hesablanması üçün müəyyən bazar riski analizi həyata keçirilməlidir. Qeyd olunan maliyyə dayanıqlığı indikatorları seçilmiş bankların 2020-ci ildəki fəaliyyətlərini hər tərəfli təhlil etməyə imkan verir. Belə ki, bu indikatorlar əsasında biz hər bir bankın həm I dərəcəli kapitalının, həm məcmu kapitalının, həm də nizamnamə kapitalının adekvatlıq səviyyələrini təhlil edə bilərik. Bundan başqa cədvəl əsasında, verilmiş banklar üzrə vaxtı keçmiş kreditlər üçün yaradılmış ehtiyatların ümumi kapitaldakı payı, eyni zamanda vaxtı keçmiş kreditlərin cəmi kreditlərdəki payı göstəricilərini götürməklə bu banklarda kredit portfelinin strukturunun keyfiyyətini analiz etmək mümkündür. Cədvəldə həm də faiz və qeyri-faiz gəlirlərinin proporsiyaları da verilmişdir ki, bu da bankların fəaliyyətlərinin diversifikasiya olunma səviyyəsini müqayisəli təhlil etmək üçün şərait yaradır. Eyni ilə digər maliyyə dayanıqlığı indikatorları da verilmiş bankların müvafiq fəaliyyətlərini xarakterizə etmək üçün istifadə oluna bilər.

7. Bank fəaliyyətində bazar risklərinin qiymətləndirilməsi və müvafiq ehtiyatlar əsas maliyyə dayanıqlığı indikatorlarından biridir. Bu baxımdan dissertasiya işində Azərbaycanın əksər bankları üçün bazar riskləri və bu riskin təsirlərinin yumşaldılması məqsədilə yaradılmalı olan müvafiq ehtiyatlar faiz dərəcəsi risk faktoru əsasında təhlil olundu. Bu məqsədlə öncə kreditlər və manatla depozitlər üzrə orta faiz dərəcəsinin 2005-ci il yanvar ayından 2020-ci ilin dekabr ayınadək olan statistik sırası təhlil olundu, bu statistik göstəricilərin normal paylanmaya malik olduğu müəyyənləşdirildi. Bundan sonra faizə bağlı aktiv və passiv qəpinin (kreditlər və depozitlərin fərqi) kreditlər və depozitlər üzrə orta faiz dərəcəsi risk faktorundan qaynaqlanan gözlənilməz itkilərinin – Riskə Məruz Dəyərinin (RMD) hesablanması həyata keçirildi. RMD təhlilinin nəticəsində konkret olaraq hər bir bank üçün 2020-ci ilin sonu vəziyyətinə maliyyə dayanıqlılığının yüksəldilməsi baxımından

yaradılmalı olan ehtiyatın məbləği müəyyənləşdirildi. Məsələn, Azərbaycan Beynəlxalq Bankı üçün 2020- ci ilin sonu vəziyyətinə növbəti 10 gün üçün RMD 1805.9 mln. manat müəyyənləşdirilmişdir. Bu, o deməkdir ki, 95% ehtimalla əmin olmaq olar ki, növbəti 10 gün ərzində kreditlərüzrə orta faiz dərəcəsinin aşağı və ya yuxarı istiqamətdə hərəkəti nəticəsində faizə bağlı aktiv və passiv qəpinin maksimum gözlənilməz itkisi 1805.9 milyon manatdan çox olmayacaq. Bu itkinin növbəti 10 gün ərzində 1805.9 milyon manatı keçməsi yalnız 5% ehtimalla mümkün ola bilər. Analoji nümunəni bütün bankların təmsalında vermək olar. Bu təklif əsasında banklar müvafiq ehtiyat fondu yarada bilər və baş verə biləcək mümkün bazar risklərinin təsirlərini asanlıqla aradan qaldıra bilərlər ki, bu da bankın maliyyə dayanıqlığının, nəticə etibarilə isə bütün bank sisteminin maliyyə dayanıqlığının yüksəlməsinə kömək etmiş olar.

8. Problemlə kreditlərin idarə edilməsi sahəsində beynəlxalq təcrübənin tədqiqi əsasında aşkar edildi ki, Azərbaycanda mövcud olan kollektor agentliklərinin fəaliyyətini stimullaşdırmaq, onların fəaliyyətini tənzimləyəcək qanunun hazırlanması və qəbul olunması vacibdir. Həmçinin müəyyən edildi ki, inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində olduğu kimi Azərbaycanda da istehlak kreditləri haqqında qanunun qəbul edilməsi, “kredit büroları” və “kredit-axtarış büroları” kimi ixtisaslaşmış informasiya agentliklərinin fəaliyyətinin stimullaşdırılması, problemlə kreditlərin həll olunması sahəsində, bank xidmətləri bazarının inkişaf etdirilməsində maliyyə ombudsmanının formalaşdırılması və onun fəaliyyətinin qanunla tənzimlənməsi zəruridir.

9. Azərbaycanda kredit sığortası sahəsində də müəyyən dəyişikliklərə ehtiyac olduğu aşkarlandı. Belə ki, beynəlxalq təcrübədə kredit sığortasının əhatə dairəsi daha genişdir. Müəyyən olundu ki, sığorta hadisəsi hesab edilə biləcək, borcun ödənilməsinə çətinləşdirə bilən səbəblərin siyahısını artırmaqla banklarda problemlə kreditlərportfelinin həcmi genişlənməsinin qarşısını almaq olar. Azərbaycanda kommersiya banklarının məhz Euler Hermes kimi sığorta şirkətləri ilə əməkdaşlığı onların etibarlılığını və fəaliyyətinin sabitliyini təmin edə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Abbasov, C. Kredit riskləri: Z-kəmiyyəti yanaşması // Mərkəzi Bank və İqtisadiyyat, N2, 2014, s. 30-36.
2. Aktivlərin təsnifləşdirilməsi və mümkün zərərin ödənilməsi üçün xüsusi ehtiyatların yaradılması qaydaları, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, 01.02.2014.
3. Allahverdiyeva, A. Kommersiya banklarında problemli kreditlərin artma səbəbləri // Azərbaycanın vergi jurnalı, 1(127)/2016, s. 175-186.
4. Allahverdiyeva, A. Kommersiya banklarında problemli kreditlərin geri qaytarılmasının həlli yolları / Heydər Əliyev irsi və Azərbaycan Respublikasının davamlı inkişafı mövzusunda doktorant və dissertantların elmi-praktiki konfransının materialları, s. 91-97, Bakı, 2015.
5. Allahverdiyeva, A. Problemli kreditlər portfelinin idarə edilməsinin iqtisadi əsasları // Odlar yurdu universitetinin elmi və pədoqoji xəbərləri, N 46, 2017, s. 114-119.
6. Allahverdiyeva, A. Banklarda problemli kreditlər portfelinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi // Audit jurnalı, cild 18, N 4, 2017, s. 31-41.
7. Allahverdiyeva, A. Müasir şəraitdə bank sisteminin dayanıqlılığına təsir göstərən amillər // AMEA elmi əsərlər toplusu, N 4, 2017, s.159-166.
8. Apostolik, R. *Bank riski və bank tənzimlənməsinin əsasları*. ABŞ: Beynəlxalq Risk Peşəkarları Assosiasiyası, 2009
9. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi, 2013.
10. Bağirov, D. "Maliyyə" / Dəmət Bağirov. Dərs vəsaiti. Bakı: "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2011, 384 s.
11. Bank kapitalının və onun adekvatlığının hesablanması Qaydaları. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının İdarə Heyətinin Qərarı, 20/3, 25.07.2012, Bakı.

12. Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi, 590-IIQ, 16.01.2004.
13. Bankların likvidliyinin idarə olunması haqqında Qaydalar. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, İdarə Heyətinin 01 dekabr 2009-cu il tarixli, 3484 nömrəli qərarı.
14. Banklarda kreditlərin verilməsi qaydaları. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının İdarə Heyəti, Protokol № 34, 18 noyabr 2008-ci il, Dövlət qeydiyyat nömrəsi 3426.
15. Bəşirov, R.A. Bank işi. Bakı: 2016, 391 s.
16. Əmanətlərin sığortalanması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi, 226-IIIQ, 2006.
17. Həsənlı, Y. Ekonometrikaya Giriş, Dərslik. Bakı: 2008.
18. Həsənlı, X. Bankın ümumi gəlirlərinin ekonometrik qiymətləndirilməsi və optimallıq meyarları // Azərbaycanın vergi jurnalı, 5-6(131-132)/2016, s. 193-208.
19. Həsənov, T. Məzənnə Riskinin Hesablanması: Riskə Məruz Dəyər yanaşması // Mərkəzi Bank və İqtisadiyyat jurnalı, Nömrə 2, 2013.
20. Həsənov, Q. Kredit öhdəliklərinin icrası ilə bağlı yaranan mübahisələrin həllində yaranan məhkəmə- mühasibat ekspertizasının rolu, Bakı-2014.
21. Həsənov, R. Bank- maliyyə terminlərinin izahlı lüğəti // R.Həsənov, R.Sədirxanov. Bakı: 2011, 540 s.
22. Kazımlı, X.İqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi / X.Kazımlı, İ.Quliyev.Dərs vəsaiti. Bakı: “İqtisad Universiteti” – 2011. - 187 s.
23. Məmmədov, Z.F. Qlobal bank böhranı və dövlət idarəetmə sistemində antiböhran siyasət: ümumi problemlər və fərqli yanaşmalar / “Qlobal maliyyə böhranı və dövlət idarəetmə sistemində antiböhran siyasət: dünya təcrübəsi və azərbaycan modeli” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı: 04 iyun 2010, səh. 29-38
24. Məmmədov, Z.F. Beynəlxalq valyuta- kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul- kredit sistemi. Bakı: 2012, 503 s.
25. Sadıqov, E.M. Bank əməliyyatları. Bakı: İqtisad Universiteti, 2010, 210 s.

26. Statistik bülletenlər. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, Bakı, 2017.
27. Zülfüqarov, A. Məzənnə riskinin riskə məruz dəyər əsasında ölçülməsi //A.Zülfüqarov, L.Yusifzadə, A.Məmmədova.Mərkəzi Bank və İqtisadiyyat jurnalı, Nömrə 1, 2014.

Türk dilində

28. Demireli E., Taner B.Risk yönetiminde riske maruz değer yöntemleri ve bir uygulama // Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi Y., 2009, C.14, S.3 s.127-148.
29. Candan H.,Özün A. Bankalarda Risk Yönetimi ve BASEL II. Istanbul: 2-ci nəşr, 2009, 472 s.

Rus dilində

30. Аллаhverдиева, А. Международный опыт в области управления кредитным портфелем и особенности его применения в Азербайджане / Современные проблемы и тенденции развития экономики, управления и информатики в XXI веке, сборник научных статей по материалам научно-практической конференции с международным участием, Санкт- Петербург 2016, стр. 217-220.
31. Аллаhverдиева А. Оценка текущего состояния портфеля проблемных кредитов в банковской системе Азербайджана // ФЭС: Финансы. Экономика. Стратегия
32. БагировДамат. Корпоративные финансы. Баку: 2010, 154 с.
33. Белобородов В.В. Актуальные аспекты развития кредитных организаций – институт омбудсмана и управление проблемными активами // Деньги и кредит, № 1, 2011, стр. 67- 70
34. Егорова Н.Е., СмуловА.М. Предприятия и банки: Взаимодействие, экономический анализ, моделирование // М. Дело, 2002, с. 142- 150
35. Кнорус М.Банки и банковские операции: учебник под ред. , 2012, 272 стр.
36. МАМЕДОВЗ.Ф., АББАСБЕЙЛИМ.А. Особенности деятельности центрального банка азербайджана // Финансы и кредит, 47 (575), 2013, стр. 73-80

37. Морсман Э.М. Кредитный департамент банка: организация эффективной работы // М- 2003, с. 62-63, 132, 134.
38. Пухов В. Факторы влияющие на финансовую устойчивость коммерческого банка // Вестник Института экономики Российской академии наук 4/2012, с. 111.
39. Садыгова Э., Алекперов А. Роль банков в развитии финансового рынка Азербайджана на современном этапе // Беларусь Журнал Вестник Д Полоцкого государственного университета Экономические и юридические науки № 6, 2017, стр. 59-67
40. Садыгова Э. Международная деятельность зарубежных банков в Азербайджане // Беларусь Экономическая теория в 21 веке, поиск эффективных механизмов хозяйствования. Материалы 2 международной научно – практической конференции, 2 часть, стр 157-163, 2016
41. Садыгова Э. Кредитный рынок Азербайджана и его роль в экономике // Беларусь Полоцкий государственный университет, 2016
42. Садыгова Э., Агаев Э.А. Валютный рынок и валютные операции на современном этапе // Украина Мат. Междунар. науч. конф. молодых ученых экономистов «Проблемы обеспечения экономического роста». – Донецк РИА. Дон.ГТУ., 2001, стр. 4
43. Славянский А.В. Управление проблемной задолженностью банка // журнал Аудит и финансовый анализ, 1/2009.

İngilis dilində

44. Abbasov J. The Value at Risk (VAR) in the banking system of Azerbaijan // International Journal of Research in Social Sciences, Volume-3, Issue-1, 2013, pp. 540-561
45. Adam G., Jaroslav H. Financial stability indicators: advantages and disadvantages of their use in the assessment of financial system stability

46. Alawode A. Financial deregulation and the effectiveness of bank supervision in Nigeria / le libéralisme financier et le défi de la supervision Bancaire au Nigeria // Savings and Development, Vol. 16, No. 1, 1992, pp. 101-113
47. Alfred H., Stefan J. Financial Market Regulation and Reforms in Emerging Markets // Brookings Institution Press, Asian Development Bank, 2011
48. Altman E. Zeta Analysis. A new model to identify bankruptcy risk of corporation // Journal of banking and finance, 1, 1977, pp. 29-54
49. Altman E. Financial Ratios, Discriminant Analysis and the Prediction of Corporate Bankruptcy // The Journal of Finance, Vol. 23, No. 4, 1968, pp. 589-609.
50. Altman E. Predicting financial distress of companies: Revisiting the z-score and zeta® models // 2000
51. Altman E., Gabriele S. Modeling Credit Risk for SMEs: Evidence from the US Market
52. Annals of the University of Petroșani, Economics, 10(3), 2010, 365-372.
53. Anderson D., Dennis J. Sweeney, Thomas A. Williams. Statistics for Business and Economics, 2008, 1054s.
54. Andrew M. An introduction to Financial Soundness Indicators. Monetary & Financial Statistics // 2004
55. Andrew W. The Basel III Liquidity Coverage Ratio and Financial Stability // Michigan Law Review, Vol. 111, No. 3, 2012, pp. 453-483
56. Andrea M., Srobona M., Delisle W. Decomposing Financial Risks and Vulnerabilities in Emerging Europe // IMF Staff Papers, Vol. 57, No. 1, 2010, pp. 25-60
57. Anne M. The Financial Crisis: A Retrospective // Public Administration Review, Vol. 71, No. 6, 2011, pp. 841- 849
58. Asian Development Bank. Financial soundness indicators for financial sector stability: A tale of three asian countries // 2015

59. Baruch L., Juergen H. The dominance of intangible assets: consequences for enterprise management and corporate reporting // *Measuring Business Excellence*, 2004, volume 8, issue 1, pp. 6–17.
60. Besar D., Booth P., Chan K., Milne A., Pickles J. Systemic Risk in Financial Services // *British Actuarial Journal*, Vol. 16, No. 2, 2011, pp. 195-319, 321-340
61. Bhatt V. On Restructuring the Financial System // *Economic and Political Weekly*, Vol. 27, No. 8, 1992, pp. 389-390
62. Bodie Z., Kane A., Marcus A. *Essentials of Investments*, Teaching Notes. McGraw Hill Irwin, 2004, 452 s.
63. Breusch T. Testing for Autocorrelation in Dynamic Linear Models // *Australian Economic Papers*, 1978, 17: 334–355. doi:10.1111/j.1467-8454.1978.tb00635.x
64. Breusch T., Pagan A. A Simple Test for Heteroscedasticity and Random Coefficient Variation // *Econometrica*, Vol. 47, No. 5, 1979, pp. 1287-1294.
65. Caballero R. Sudden Financial Arrest // *IMF Economic Review*, Vol. 58, No. 1, 2010, pp. 6-36
66. Charles E., Graham S. *Financial Soundness Indicators: Analytical Aspects and Country Practices* // International monetary fund, Washington DC, 2002
67. Chudson W. *The Pattern of Corporate Financial Structure: A Cross-Section View of Manufacturing, Mining, Trade, and Construction*. NBER, 1937.
68. Claessens S., Klingebiel D. Competition and Scope of Activities in Financial Services // *The World Bank Research Observer*, Vol. 16, No. 1, 2001, pp. 19-40
69. Clark R. The Soundness of Financial Intermediaries // *The Yale Law Journal*, Vol. 86, No. 1, 1976, pp. 1-102
70. *Compilation Guide on Financial Soundness Indicators* // International Monetary Fund, 2006.
71. Conrad J. *Azerbaijan: Financial Sector Assessment* // Central and West Asia Working Paper Series, No. 3, Asian Development Bank, 2012
72. David C. and Betty F. *The Crisis and Financial Sector Reform* // *ASEAN Economic Bulletin*, Vol. 15, No. 3, *Southeast Asia's Economic Crisis: Origins, Lessons, and the Way Forward*, 1998, pp. 338-346

73. Daniela Z., Mihail-Ioan C. Financial soundness indicators, 2010
74. Detragiache E., Tressel T., Gupta P. Foreign Banks in Poor Countries: Theory and Evidence // *The Journal of Finance*, Vol. 63, No. 5, 2008, pp. 2123-2160
75. Dudley G., Steve B. Bank Soundness and Liability Management // *Nebraska Journal of Economics and Business*, Vol. 17, No. 3, 1978, pp. 37-47
76. Durbin J., Watson G. Testing for Serial Correlation in Least Squares Regression, II // *Biometrika*, Vol. 38, No. 1/2, 1957, pp. 159-177.
77. Fear J., Kobrak C. Banks on Board: German and American Corporate Governance, 1870–1914 // *The Business History Review*, Vol. 84, No. 4, *Business History and Varieties of Capitalism*, 2010, pp. 703-736
78. Fernando L., José Alves A. The Determinants and Effects of Foreign Bank Entry in Argentina and Brazil: A Comparative Analysis // *Investigación Económica*, Vol. 66, No. 259, 2007, pp. 63-102
79. Fosberg R. Determinants of short-term debt financing. *Research in Business and Economics Journal*.
80. Heinz K. *Statistics for business and economics*. USA, 2002, 1226 s.
81. Gilbert R., Kliesen K. Deregulation or Reregulation of Agricultural Banks // *American Journal of Agricultural Economics*, Vol. 77, No. 3, 1995, pp. 757- 761
82. Godfrey L. Testing Against General Autoregressive and Moving Average Error Models when the Regressors Include Lagged Dependent Variables // *Econometrica*, 1978, 46: 1293–1301
83. Gujarati D. *Basic Econometrics* 4th edition. 2004, 1003 s.
84. Halbert W. A Heteroskedasticity-Consistent Matrix Estimator and a Direct Test for Heteroskedasticity // *Econometrica*, Volume 48, Issue 4, 1980, pp. 817-838
85. Hatekar N., Singh S. Financial Structure and Economic Development: A Case of Indian Economy // *Indian Economic Review*, Vol. 49, No. 2, 2014, pp. 205-226
86. Hayes S., Hodge K., Hughes L. A Study of the Efficacy of Altman's Z To Predict Bankruptcy of Specialty Retail Firms Doing Business in Contemporary Times // *Economics & Business Journal: Inquiries & Perspectives*, 2010, Volume 3, number 1.

87. Heinz K. Statistics for business and economics. 1226s.
88. Herman K., Kulwant R. Global Deleveraging and Foreign Banks' Lending to Latin American Countries // *Economía*, Vol. 13, No. 2, 2013, pp. 1-29
89. Huertas T. Redesigning Financial Regulation // *Challenge*, Vol. 31, No. 1, 1988, pp. 37-43
90. Jarque C., Bera A. A Test for Normality of Observations and Regression Residuals // *International Statistical Review*, vol. 55, 1987, pp. 163–172.
91. Kalbe A., Manzoor M. Impact of Financial Liberalisation and Deregulation on Banking Sector in Pakistan // *The Pakistan Development Review*, Vol. 47, No. 3, 2008, pp. 287-313
92. Kaushik S., Lopez R. Profitability of Credit Unions, Commercial Banks and Savings Banks: A Comparative Analysis // *The American Economist*, Vol. 40, No. 1, 1996, pp. 66-78
93. La Porta R., Lopez-de-Silanes F., Shleifer A. Government Ownership of Banks // *The Journal of Finance*, Vol. 57, No. 1, 2002, pp. 265-301
94. Leung M., Young T. China's Entry to the WTO: Managerial Implications for Foreign Banks // *Managerial and Decision Economics*, Vol. 23, No. 1, 2002, pp. 1-8
95. Livant J., Leonard S. The Calculation of Earnings Per Share and Market Value of Equity: Should Common Stock Equivalents Be Included?, 2000
96. Lloréns M. Financial crises and the publication of the financial statements of banks in Spain, 1844-1868 // *The Accounting Historians Journal*, Vol. 31, No. 2, 2004, pp. 1-26
97. Loukoianova E., Firmansyah A., Phousnith K., Renato P., Talishli F., Xiu-Zhen Z. Modifications to the current list of financial soundness indicators // *International Monetary Fund*, Background paper, 2013
98. Loukoianova E., Crowley J., Mialou A., Koukpamou P. Financial soundness indicators reference group. Report on the pilot project on concentration and distribution measures // *Statistics Department of the IMF*, 2015

99. Mathur K. Convergence and Divergence of Indian Banking // Economic and Political Weekly, Vol. 42, No. 51, 2007, pp. 14-16
100. Michael M. Safety and Soundness as an Objective of Regulation of Depository Institutions: Comment on Kareken // The Journal of Business, Vol. 59, No. 1, 1986, pp. 97-117
101. Mingo J., Wolkowitz B. The Effects of Regulation on Bank Balance Sheet Decisions // The Journal of Finance, Vol. 32, No. 5, 1977, pp. 1605-1616
102. Morris S., Shin H. Financial Regulation in a System Context // Brookings Papers on Economic Activity, Vol. 2008, 2008, pp. 229-261
103. Nikhat F. Capital Adequacy: A Financial Soundness Indicator for Banks. Global Journal of Finance and Management, Volume 6, Number 8, 2014, pp. 771-776
104. Pat K. Why Indian Banks Are Healthy in This Global Crisis // Economic and Political Weekly, Vol. 44, No. 17, 2009, pp. 21-22
105. Quey-Jen Yeh. The Application of Data Envelopment Analysis in Conjunction with Financial Ratios for Bank Performance Evaluation // The Journal of the Operational Research Society, Vol. 47, No. 8, 1996, pp. 980-988
106. Siregar R. Asian Perspectives on Financial Sector Reforms and Regulation. Brookings Institution Press, Asian Development Bank, 2011
107. Singala S., Asher M. Financial Stability in Asian Economies // Economic and Political Weekly, Vol. 43, No. 10, 2008, pp. 65-71

İnternet mənbələri:

108. www.accountingcoach.com (Accounting Coach, What is interest expense?)
109. www.adif.az
110. www.aiic.az
111. www.auditfin.com/fin/2009/1/Slavanskiy/Slavanskiy
112. www.azcoll.az
113. www.banco.az
114. www.banker.az

115. www.bankworks.ru
116. www.boacollection.az
117. www.cbar.az
118. www.cliffsnotes.com(Cliffs notes web site, Sales Returns and Allowances)
119. www.docplayer.biz.tr
120. www.en.wikipedia.org/wiki/Asset
121. www.en.wikipedia.org/wiki/Cash
122. www.en.wikipedia.org/wiki/Working_capital
123. www.en.wikipedia.org/wiki/Sales_%28accounting%29
124. www.en.wikipedia.org (Earnings before interest, taxes, depreciation, and amortization (EBITDA))
125. www.eulerhermes.ru
126. www.fimsa.az
127. www.investopedia.com (Total Liabilities)
128. www.investopedia.com (Accounts Payable – AP)
129. www.invest-safely.com (Personal balance sheet)
130. www.napka.ru
131. www.prezident.az
132. www.readyratios.com(Book Value of Equity per Share (BVPS))
133. www.ru.scribd.com(Ola Svensson, Assets – fixed and current)
134. www.sapling.com (Investing, stocks + bonds, How to Calculate Market Value of Equity)
135. www.vtb.az/about/indicators/kredit_portf.php

Əlavə A

Cədvəl A1

Azərbaycan bank sistemində kreditlər və depozitlər üzrə orta faiz dərəcəsi

Tarix	Depozit və əmanətlər üzrə		Verilmiş kreditlər üzrə		Tarix	Depozit və əmanətlər üzrə		Verilmiş kreditlər üzrə	
	Manatla	Xarici valyuta ilə	Manatla	Xarici valyuta ilə		Manatla	Xarici valyuta ilə	Manatla	Xarici valyuta ilə
01.01.2005	6,19	9,43	15,55	18,96	06.01.2011	10,21	11,35	16,50	16,48
01.02.2005	6,31	10,02	16,03	18,96	07.01.2011	10,24	11,00	16,39	16,68
01.03.2005	6,36	10,01	15,34	18,63	08.01.2011	10,26	11,16	16,40	16,42
01.04.2005	6,50	9,93	15,69	18,65	09.01.2011	10,31	11,26	16,19	16,42
01.05.2005	6,61	9,77	16,19	18,49	10.01.2011	10,32	11,46	16,07	16,34
01.06.2005	6,82	9,80	15,74	18,43	11.01.2011	10,33	11,20	16,21	16,27
01.07.2005	6,90	9,99	16,33	18,28	12.01.2011	10,36	11,27	16,24	16,34
01.08.2005	6,93	10,91	15,97	18,24	01.01.2012	10,39	11,11	16,27	16,79
01.09.2005	7,00	10,00	15,81	17,63	02.01.2012	10,39	11,15	16,24	16,40
01.10.2005	7,16	10,22	15,66	17,53	03.01.2012	10,41	11,04	16,17	16,40
01.11.2005	7,23	10,32	15,57	17,28	04.01.2012	10,45	10,92	16,09	16,16
01.12.2005	7,31	10,18	15,62	17,44	05.01.2012	10,46	10,97	16,05	16,05
01.01.2006	7,37	10,19	15,14	17,11	06.01.2012	10,47	11,01	15,99	16,31
01.02.2006	7,52	10,37	15,54	17,47	07.01.2012	10,51	10,79	15,65	15,44
01.03.2006	7,54	10,72	16,03	18,16	08.01.2012	10,59	10,77	15,61	15,43
01.04.2006	7,71	10,99	15,74	17,92	09.01.2012	10,64	10,77	15,39	15,52
01.05.2006	7,75	10,74	15,84	17,78	10.01.2012	10,65	10,49	15,43	15,53
01.06.2006	7,77	10,84	15,83	17,53	11.01.2012	10,65	10,30	15,21	15,45
01.07.2006	7,78	11,02	15,85	17,50	12.01.2012	10,67	10,29	15,14	15,62
01.08.2006	7,83	11,15	16,05	17,46	01.01.2013	10,69	10,18	15,20	15,80
01.09.2006	7,85	11,06	16,31	17,15	02.01.2013	10,72	10,35	15,35	15,51
01.10.2006	7,85	11,47	16,25	17,15	03.01.2013	10,78	10,31	14,98	15,46
01.11.2006	7,98	11,30	16,31	16,83	04.01.2013	10,85	10,33	14,85	15,30
01.12.2006	8,03	11,34	16,32	16,98	05.01.2013	10,86	10,25	13,90	14,87
01.01.2007	8,06	11,58	16,50	17,17	06.01.2013	10,87	10,37	14,19	14,61
01.02.2007	8,08	11,51	16,23	16,63	07.01.2013	10,89	10,11	14,21	14,71
01.03.2007	8,10	11,69	16,32	16,84	08.01.2013	10,92	10,04	14,33	14,83
01.04.2007	8,16	12,20	15,28	16,36	09.01.2013	10,96	10,01	14,26	14,56
01.05.2007	8,26	12,37	15,46	16,37	10.01.2013	10,96	10,04	14,14	14,44
01.06.2007	8,33	12,60	15,46	16,25	11.01.2013	10,98	9,90	14,33	14,55
01.07.2007	8,41	12,61	15,63	16,43	12.01.2013	10,98	9,72	14,44	14,52
01.08.2007	8,41	12,67	16,85	16,77	01.01.2014	10,98	9,66	14,13	14,39

01.09.2007	8,46	12,65	16,91	17,16	02.01.2014	10,99	9,66	14,16	14,65
01.10.2007	8,55	12,69	17,06	17,15	03.01.2014	11,00	9,74	14,47	14,32
01.11.2007	8,73	12,73	17,15	16,97	04.01.2014	11,03	9,64	14,45	14,79
01.12.2007	8,75	12,37	17,46	16,68	05.01.2014	11,08	9,64	14,20	14,62
01.01.2008	8,77	12,22	16,97	16,26	06.01.2014	11,09	8,99	14,05	14,39
01.02.2008	8,78	12,15	17,49	16,17	07.01.2014	11,11	9,50	14,13	14,84
01.03.2008	8,81	10,15	17,62	16,65	08.01.2014	11,14	9,47	14,36	14,64
01.04.2008	8,82	9,84	17,71	17,87	09.01.2014	11,16	9,39	14,31	14,54
01.05.2008	8,82	9,51	17,89	16,61	10.01.2014	11,20	9,00	14,33	14,30
01.06.2008	8,83	9,80	17,94	14,07	12.01.2014	11,21	9,37	13,84	14,53
01.07.2008	8,85	9,63	17,76	14,11	01.01.2015	11,22	9,24	13,81	14,07
01.08.2008	8,85	9,52	18,21	14,10	02.01.2015	11,27	8,93	13,71	14,28
01.09.2008	8,86	7,84	18,22	14,67	03.01.2015	11,27	8,73	14,15	13,08
01.10.2008	8,86	7,97	18,25	14,70	04.01.2015	11,27	8,75	14,02	12,90
01.11.2008	8,92	8,07	17,99	14,89	05.01.2015	11,28	8,31	14,14	13,00
01.12.2008	8,92	7,91	18,08	14,32	06.01.2015	11,28	8,38	14,05	12,64
01.01.2009	8,95	7,96	17,45	14,52	07.01.2015	11,30	8,47	13,98	12,47
01.02.2009	8,98	8,20	18,75	16,93	08.01.2015	11,31	8,36	13,97	12,73
01.03.2009	8,99	9,01	17,37	16,81	09.01.2015	11,35	8,33	13,72	13,01
01.04.2009	9,01	11,28	17,42	18,51	10.01.2015	11,36	8,60	14,01	12,74
01.05.2009	9,07	10,84	16,25	16,98	11.01.2015	11,39	8,51	13,23	13,24
01.06.2009	9,16	10,56	17,12	18,78	12.01.2015	11,40	8,25	13,76	13,74
01.07.2009	9,32	10,77	17,12	17,59	01.01.2016	11,45	8,06	13,60	12,53
01.08.2009	9,38	9,38	15,34	16,39	02.01.2016	11,46	7,67	13,36	12,37
01.09.2009	9,42	9,56	14,86	15,48	03.01.2016	11,51	6,99	13,17	12,34
01.10.2009	9,42	10,64	14,63	16,35	04.01.2016	11,57	6,28	12,89	11,64
01.11.2009	9,43	10,89	16,23	18,35	05.01.2016	11,59	5,84	12,85	11,41
01.12.2009	9,45	10,80	14,65	16,71	06.01.2016	11,59	5,42	12,43	10,19
01.01.2010	9,45	10,71	15,92	17,19	07.01.2016	11,60	5,42	12,53	9,81
02.01.2010	9,48	11,02	13,97	15,50	08.01.2016	11,61	5,14	12,37	10,30
03.01.2010	9,49	10,99	15,84	17,00	09.01.2016	11,61	4,97	12,28	10,21
04.01.2010	9,49	11,09	13,99	15,40	10.01.2016	11,66	5,12	12,42	10,10
05.01.2010	9,49	11,10	14,17	15,27	11.01.2016	11,69	4,72	12,24	9,63
06.01.2010	9,51	10,87	15,88	17,12	12.01.2016	11,69	4,68	12,18	9,16
07.01.2010	9,55	10,95	16,06	17,12	01.01.2017	11,72	4,66	12,05	8,60
08.01.2010	9,57	11,02	15,93	17,53	02.01.2017	11,80	4,40	12,28	8,90
09.01.2010	9,84	10,57	15,85	17,39	03.01.2017	11,81	4,22	12,42	8,81
10.01.2010	9,88	10,41	14,10	16,21	04.01.2017	11,87	4,10	12,31	8,69
11.01.2010	9,95	10,50	14,06	16,34	05.01.2017	11,88	3,88	12,26	8,43
12.01.2010	9,99	10,63	13,66	16,43	06.01.2017	11,91	3,79	12,34	8,88
01.01.2011	10,04	11,64	16,37	17,31	07.01.2017	11,97	3,71	12,40	9,84
02.01.2011	10,08	11,35	16,40	16,86	08.01.2017	12,02	3,65	12,90	10,00
03.01.2011	10,15	11,89	16,43	16,89	09.01.2017	12,08	3,57	13,00	10,62

04.01.2011	10,19	11,09	16,41	16,37	10.01.2017	12,31	3,37	13,00	10,29
05.01.2011	10,21	11,20	16,54	16,55	11.01.2017	10,33	3,33	13,14	10,53
11.01.2014	11,20	8,91	14,14	14,57	12.01.2017	10,30	3,05	13,09	10,37
01.01.2018	10,72	3,00	13,20	9,76	07.01.2019	9,71	2,10	14,28	7,13
02.01.2018	10,36	2,92	13,35	9,66	08.01.2019	9,64	2,03	14,30	6,88
03.01.2018	10,10	2,92	13,45	9,87	09.01.2019	9,59	2,04	14,37	6,84
04.01.2018	10,06	2,82	13,45	9,74	10.01.2019	9,57	1,98	14,34	6,64
05.01.2018	10,14	2,70	13,57	9,65	11.01.2019	9,55	2,02	14,34	6,69
06.01.2018	9,98	2,65	13,65	9,49	12.01.2019	9,31	1,93	14,18	6,16
07.01.2018	9,86	2,52	13,69	9,39	01.01.2020	9,27	1,84	13,92	5,90
08.01.2018	9,85	2,46	13,80	9,18	02.01.2020	9,26	1,89	13,96	5,86
09.01.2018	9,78	2,43	13,97	9,31	03.01.2020	9,04	1,64	13,90	5,82
10.01.2018	9,79	2,39	14,21	8,90	04.01.2020	8,95	1,75	13,75	5,97
11.01.2018	9,62	2,35	14,29	8,65	05.01.2020	8,73	1,63	13,62	5,83
12.01.2018	9,19	2,43	14,17	8,56	06.01.2020	8,55	1,67	13,66	5,66
01.01.2019	9,58	2,33	14,24	8,06	07.01.2020	8,59	1,60	13,67	5,61
02.01.2019	9,49	2,21	14,40	7,89	08.01.2020	8,57	1,58	13,63	5,59
03.01.2019	9,53	2,24	14,42	7,86	09.01.2020	8,65	1,61	13,66	5,59
04.01.2019	9,35	2,25	14,22	7,79	10.01.2020	8,46	1,74	13,69	5,54
05.01.2019	9,50	2,25	14,34	7,40	11.01.2020	8,42	1,71	13,60	5,39
06.01.2019	9,73	2,17	14,33	7,30	12.01.2020	8,55	1,75	13,67	5,30

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının statistik bülletenləri